

[Կաթողիկոսի] ջանքերով նրա տեղն անցավ նրա եղբայր Խոսրովը, որը սակայն մի տարի հետո կահընկեց եղավ ու նրա փոխարեն թագավոր նշանակվեց իր եղբորորդի Արդեմսը [Արտաշեսը]; Սա զվարճասեր և կնամու անձնավորություն լինելով, Պարսկաստանի թագավորը հարմար առիթ գտավ, գրավեց նրա երկրի մեծ մասը, բռնեց նրան և բանտարկեց: Բանտում նա մահացավ և նրանով էլ վերջացավ Արշակունյան տոհմը: Արմենի ավագանիները հավաքվելով առանձին-առանձին թագավորներ ընտրեցին իրենց իշխաններից:

Հավելված. Արշակունիների ճյուղի մասին: Սրանք 12 անձնավորություն են. մայրաքաղաքը [Երկիրը] Արմենիան է. սկիզբը 605 թվականն է, կործանումը՝ 932 թվականը և տևողությունը 325 տարի: Սկիզբ են առնում Խաչակ պապի թոռ Վարդանից: Երբ Արտաշեսը գերի ընկավ, Արշակունիների գերդաստանում թագավոր դառնալու արժանի ոչ ոք չգտնվեց: Արմենի ժողովուրդը վերոհիշյալ Վարդանին թագավոր ընտրեց: Վարդանը թագավոր դառնալով բազմիցս պատերազմ մղեց Պարսկաստանի գեմ: Բայց հետո որոշ հարստություն տալով հաշտություն կնքեց: Ասկայն Պարսկաստանի թագավորը դրանով շգոհացավ: Նա ուզում էր նրանց [արմեններին] բռնությամբ կուապաշտ դարձնել և նորից հաշտությունը խախտելով, պատերազմ սկսեց: Կովի դաշտում Վարդանը սպանվեց Արմենի ավագանիներից շատերի հետ: Պարսկական թագավորի կողմից Արմենի իշխաններից թագավոր նշանակվեց Վարդը. նրանից հետո՝ Մանգոսը, հետո Արշամը, հետո Վահանը, հետո Երկրորդ Վարդը, հետո Դավիթը, հետո Թուտերվորսը [Թեոդորոսը]: Այս վերջինի ժամանակ պարսկական պետությունը կործանվեց և երբ իսլամականները պատերազմում էին Արմենի ժողորդ, Թեոդորոսը նրանց հպատակեց և սրբազն Խաչիֆանների կողմից նրան կայսերական ֆերման շնորհվեց: Նրան հաջորդեց Համազապը, հետո Գրիգորը, հետո Մեծեմը [Մեծը], հետո Ներսեն, որով և վերջացավ պետական իշխանությունը:

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՄԻ. Արմենի մելիքներից երրորդ տոհմի («թարակա»)^{*} թագրատունյան տոհմի մասին: Սրանք Շմփոտ [Սմբատ] հարայելի որդիներից 13 իշխաններ են: Նրանց մայրաքաղաքը [Երկիրը] դարձյալ Արմենիան է. ծագումը՝ Ալեքսանդրյան թվականի մոտավորապես 930 տարին է: Կործանումը տեղի է ունեցել 1225 թվականին, տևողությունը 195 տարի է եղել: Սկիզբ են առնում Արմենի մելիքներից՝ Աշոտից, որը մեծ պատիվ և համբավ էր վաստակել: Բագրատունիները նրա ցեղից են: Այս տոհմը վեր-

իշխալ թագրատունիներին է պատկանում: Աշոտի իշխանությունը տևել է 17 տարի: Նրա մահվանից հետո, 947 թվականին, նրան հաջորդեց իր որդի Շմփոտը [Սմբատը]: Սա մոտ 20 տարի շարումակեց իր հոր ուղին, 967 թվականին մեռավ և նրան շարումակեց իր որդի Աշոտը: Սա հարկ վճարելու խնդրում համառություն ցույց տվեց և այդ պատճառով էրուջափեր Էլ-Մենսուր էլ-Արասին նրա վրա բանակ ուղարկեց և նրան բռնելով, կապեց և թաղղադ տարափ: Հետո բանտում մեռավ: Իշխանությունը տևել է 20 տարի: Երբ վերոհիշյալը 987 թվականին գերի ընկավ, նրա որդի Շմփոտը [Սմբատը] իշխանության գլուխ անցավ. նրա հայրանունը էրու ուղ-Արասի է: Սրա իշխանության 35-րդ տարում, խալիֆան իր սերաստեր Բեղալիին մեծ բանակով սրա վրա ուղարկեց: Մեծ պատերազմից հետո իսլամական բանակը հաղթեց, Շըմփոտին [Սմբատին] բռնեցին և կապելով խալիֆայի մոտ տարան, որը նրան սպանել տվեց և նրա փոխարեն 1022 թվականին նշանակեց նոր որդի Աշոտին: Սա թե՝ խալիֆայի և թե՝ կայսրի նկատմամբ բարյացակամ գտնվեց, մինչև անգամ կայսրը նրան մի արքայացան թագ ուղարկեց: 37 տարի իշխելուց հետո, 1059 թվականին մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Շմփոտը [Սմբատը], որը, հետեւնով իր հոր ճանապարհին, շատ մեծ հոչակ ձեռք բերեց: Գյուրջի [վրացական] քաղաքների մեծ մասը նույնպես նրա իշխանությանը ենթարկվեց: Խոմանոս կայսրը նրան թագ ուղարկեց: Այդ ժամանակ խալիֆայական պետության մեջ խառնակություն էր խառաջ եկել. [Սմբատը] քանից հարձակվեց իսլամական և խալիֆայական քաղաքների վրա և ավերեց: Հետո հիշյալի [Սմբատի] քրոջ տղան՝ Վահնի իշխանը, օգնություն ստանալով սուլթանից, բռոշ կայսրը եկավ Շմփոտի [Սմբատի] գեմ: Արմենի իշխանները վերոհիշյալին [Սմբատին] բռնեցին և հանձնեցին: Խոլամական սովորակ նրան կախեց թոփրակ Կալեի աշտարակից: Իշխանությունը տևել է 24 տարի: 1083 թվականին նրան հաջորդեց իր որդի Աշոտը, որին կայսրը թագ նվիրեց: Աշոտը շատ քաշ լինելով Պողոսատ [Երկաթ] անոնը ստացավ: Մեռավ 8 տարի իշխելուց հետո և, 1091 թվականին նրան հաջորդեց իր եղբայր Սմբատը, որը կարս քաղաքում մի մեծ եկեղեցի և շորս մեծ...* կառուցեց, քաղաքները մաքրեց խոռվարաններից: Մեռավ 1115 թվաուցեց, քաղաքները մաքրեց խոռվարաններից: Աշոտի հայրանին, 24 տարի իշխելուց հետո, և նրան հաջորդեց իր որդի Աշոտը: Սա լավ վերաբերմունք ցույց տվեց թե՝ իսլամականներին և

* Անընթեռնելի:

թե՝ անհավատներին։ Կինը երկու մեծ եկեղեցի է կառուցել։ Մեռավ 27 տարի իշխելոց հետո և 1142 թվականին նրան հաջորդեց իր որդի Շմփատը [Սմբատը]։ Սա ընդարձակեց իր մայրաքաղաքը՝ Ասին։ 13 տարի հետո մեռավ և 1155 թվականին նրան հաջորդեց իր եղբայր Գագիկը։ սա Սաղկաձորում¹⁹ . . . անվանակի եկեղեցի է կառուցել։ Մեռավ 29 տարի իշխանություն վարելուց հետո և նրան հաջորդեց իր որդի Շմփատը [Սմբատը], որը իշխեց մոտ 20 տարի և մեռավ 1204 թվականին։ Նրան հաջորդեց իր եղբորորդի Գագիկը։ Սա իմաստուն և փիլիսոփա մի անձնավորություն լինելով, 21 տարի ապրեց աշխարհիկ գործերից ու պետական իշխանությունից հեռու և անտարբեր։ Հետո նրա իշխանների միջև անհամաձայնություն առաջացավ։ Սրանցից մի խումբ դիմեց կայսրին, իսկ մյուսները՝ իսլամական փագիշացին։ Ֆելազերմ Ալբ-Արսլանը մեծաքանակ զորքերով հարձակվեց Արմենիայի վրա և Գագիկի բանակի դեմ մղած մարտերում հաղթեց նրան։ 25 օրվա պաշարումից հետո։ Հիշրեթի 456 (1063) թվականին գրավեց Անի մայրաքաղաքը, կոտորեց բնակչության մեծ մասին և թալանեց նրանց ունեցվածքը։ Այդ ժամանակ, Անի քաղաքում, բացի բազմաթիվ բարձր շինություններից, կար 400 հակա եկեղեցի։ Գագիկը 400 դինվորով փախավ և ապաստանեց Ստամբուլում՝ կայսրի մոտ։ Որոշ ժամանակ այնտեղ ապրելուց հետո, նրան իրբու խաս²⁰ շնորհվեցին Սվազն [Սեբաստիա] ու Կայսերին [Կիսարիան]։ Բացի այդ, նա խոստում ստացավ նորից վերագրավելու իր երկիրը։ Գագիկը եկավ Սվազ և որոշ ժամանակ այնտեղ մնալուց հետո, մի օր, հույն բնակիչներից մի քանի հոգի, որսորդության ժամանակ հարմար առիթ գտնելով, նրան սպանեցին, նրանով վերջացավ թագրատունյան պետությունը։

Հավելված։ Արմենի իշխանների պառակտումը շարունակվեց։ [Սրանցից] ոմանք տուրք էին տալիս իսլամներին, իսկ ոմանք էլ՝ անհավատներին։

ԶՈՐՈՐԴ ՏԱՐԾ Արմենի մելիքներից շորրորդ տոհմի՝ Ռուբինյան տոհմի մասին,

Սրանք 11 անձնավորություն են։ Իրենց մայրաքաղաքը Սիս քաղաքն է։ Երկիրը հունարեն կիլիկիա է կոչվում։ Սրանց սկիզբը Ակեբսանդրյան թվականության մոտավորապես 1230 տարին է, հիշրեթի թվականության՝ 460 տարին, կործանումը՝ հիշրեթի 722 (1322) թվականին, տևողությունը՝ 262 տարի է։ Ռուբենը վերջին երրորդ տոհմից էր, Գագիկի ազգականներից, որը նրա սպանությունից հետո փախել և թաքնվել էր Սվազում։ Երբ դուրս եկավ

այնտեղից, Գագիկի հպատակները և Արմենի իշխանները նրա շուրջը հավաքվեցին։ Նա [Ռուբենը] երկրի բերդերից գրավեց Գուաենդարը և այդ բերդում ու շրջակայքում իշխանություն վարելուց հետո, 480 թվականին մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Կոստանդինը, որը բազմաթիվ բերդեր և քաղաքներ գրավելով, ընդարձակեց իր երկիրը։ Հինգ տարի հետո մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Թորոսը։ Սա իմաստության և քաջության մարմնացում էր։ Երկրում կառուցեց եկեղեցիներ, նվաճեց Խմալսիւն (?)։ Մեռավ 508 թվականին և նրան հաջորդեց իր եղբայր Լևոնը, որը գրավեց Տարսուսի և Սիսի շրջանները։ Կայսրը նրա վրա զայրացած լինելով, Էմիր Ահմեդ Գանիշմենդին զինվորներ տալով նրա վրա ուղարկեց։ Առնի գեմ մղած կովում [Էմիրը] նրան գերի վերցրեց և ուղարկեց կայսրին։ [Լևոնը] բանտում մեռավ. Կայսրը նրա որդու՝ Ռուբենի աշքերում միլ քաշել²² տվեց, նրան հաջորդեց փոքր որդի Թորոսը, որը իր հորության վերաբերյալ գինվոր տալով, Թորոսի վրա ուղարկեց։ Սակայն սա էլ չկարողացավ նրան հաղթել, Կայսրը ստիպված եղավ միջնորդության ուղին բռնել և գեղեցիկ խոստումներով նրան իր կողմը զրավել։ Որոշ ժամանակ նրանց հարաբերությունները լավ ընթացք ունեցան, բայց հետո Թորոսը գարձաւ կայսրից երես դարձրեց և հարձակվեց նրա երկրի վրա։ Կայսրը այս անգամ ավելի մեծ նվերներ ուղարկեց Կըլը Արսլանին և խնդրեց, աղաշեց, որ նորից հարձակվի Թորոսի վրա, Կըլը Արսլանը զորքեր հավաքելով, պաշարեց Սիսի բերդերից Թելնավանը։ Իսկ Թորոսը մեկ այլ ճանապարհով գնաց և կողոպտեց Կոնիայի շրջակայքը։ Կըլը Արսլանը ստիպված եղավ հաշտություն կնքել և իր երկիրը քաշվել։ Թորոսը 14 տարի իշխանություն վարելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Ռուբենը։ Մի տարի հետո Կըլը Արսլանը՝ Հաւեպի փագիշահի օգնությամբ, հաղթեց և սպանեց Ռուբենին։ Նրան հաջորդեց Թորոսի որդի Կըլը։ Սրա իշխանությունը տևեց 7 տարի։ Սա վատ բարքի տեր լինելով, զինվորները հարձակվեցին նրա վրա և սպանեցին։ Նրան հաջորդեց իր հորեղբոր որդի՝ Խստեֆոնի որդին՝ Ռուբենը, որը խելացի և բարի վարքի տեր անձնավորություն լինելով, իր երկիրը շննդրեց և ամուսնացավ Փրենդի [Ֆրանսիայի] թագավորի աղջկա հետ։ 22 տարի հետո աշխարհիկ

գործերից հեռացավ և Հոգնորական դարձավ: Նրան հաջորդեցի իր եղբայր Լեոնը: Սա շատ ընդարձակեց իր երկիրը՝ Անթակիայից մինչև Անթալիա և Վարկելիի: [Լեոնը] այդ երկրների մի մասը նվաճեց, մի մասն էլ զննեց Հույներից և ֆրանսիացիներից: Կառուցեց բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր: Հունական կայսրը նրան թագ ուղարկեց և Կիպրոսի թափավորի քրոջը նրան կնության տվեց: Մեռավ 24 տարի իշխելուց հետո և նրան հաջորդեց իր ազգական Ֆիլիպը [Փիլիպպոսը], որի իշխանությունը տևեց երեք տարի: Հետո պետության ավագանիները նրան սպանեցին և նրա փոխարեն նշանակեցին նրա ազգական Հեթում անոնով մեկին: Սա նվաճեց Բահմի և Մարաշ քաղաքները, շինել տվեց մի եկեղեցի Այա Սոֆիա-յի²³ պատկերով [նմանությամբ]: Երբ [Հեթումը] նրան հպատակություն ցույց տվեց և ներման հրովարտակ ստացավ... նորից խոլամների վրա հարձակվեց և բռնություն ցույց տվեց: Սիսում պատերազմ տեղի ունեցավ. [Հեթումը] պարտվեց: Նրա մի որդին ըսպանվեց, իսկ մյուսը գերի ընկավ և եղիպտոս ուղարկվեց: Իսկ երբ հաշտություն կնքվեց, ազատ արձակվեց: Երբ [Հեթումի] որդին և կավ Հոր հետ տեսնվելու, նա թագավորությունն հանձնեց իր որդուն և ինքը մի եկեղեցում Հոգնորական դարձավ: Իշխանությունը տևել է 44 տարի: Նրան հաջորդեց իր վերոհիշյալ որդի Լեոնը: Սա էլ, իր հոր նման, լավ հարաբերություն պահպանեց թաթարական մելիքների հետ և իր երկիրն ապահովեց նրանց շարագործություններից: Եվ որովհետև Լեոնը մեծ սեր ուներ գեպի գիտությունն ու գիտնականները, նա իր ժամանակի մեծ մասն անց էր կացնում նրանց հետ տեսակցելով և զրուցելով: Հավաքել է բազմաթիվ գորքեր: Մեռավ 18 տարի իշխելուց հետո և նրան հաջորդեց իր որդի Հեթումը: Սա ենթարկվում էր թաթարական իշխաններին. մի շարք կոփաներ մղեց եղիպտոսի և Շամի իշխողների դեմ: Խօլամների նկատմամբ խստություն ցույց տվեց: Վեց տարի իշխելուց հետո Հոգնորական դարձավ և նրա փոխարեն նշանակվեց իր եղբայր Շամփատը [Մաքատը], որը նրան սպանեց և իշխանությունը խլեց: Սակայն երեք տարի հետո սա բանտարկվեց, և նրան փոխարինեց իր եղբայր Կոստանդինը: Սա էլ մի տարի հետո բանտարկվեց և նրան հաջորդեց իր եղբորորդի Լեոնը: Երեք տարի հետո թաթարական բեյերից մեկը՝ Արգոնը, նրան սպանեց և փրկարենը նշանակեց նրա որդուն՝ Օշինին: Օշինը մարդ ուղարկեց թաթարական փադիշահին և գանգատվեց իր հոր սպանության համար: [Թաթարական] փադիշահը մարդիկ ուղարկեց հիշյալ Արգոնին սպանելու համար: Օշինը 13 տարի իշխանությունը վարելուց հետո մեռավ և

նրան հաշորդեց իր որդի կտոնը: Սա փոքր էր: 23 տարի իշխանության վետո, էմիր Զօրբանի որդի թեմուր Դաշը 30 հազարի շափ զինվոր-ներով հարձակվեց կտոնի վրա: Բայց հետո հաշտություն կնքեց և թեմուր Դաշը վերադարձավ իր երկիրը: Այսուհետեւ, եգիպտական բանակը եկավ և պաշարեց Այսա բերդը, սակայն չկարողացավ գրավել: Երկրորդ անգամ առաջինից ավելի մեծ բանակով հարձակվելով, 722 թվականին, [եղիպտացիները] գրավեցին բերդը: Այս պատերազմում կտոնը սպանվեց և նրանով էլ վերջացավ [Մուրինյան] տոհմը:

Հայելված. Չորրորդ տոհմի ճյուղի²⁴ մասին է

Այս վերջին՝ շորրորդ տոհմից, սկզբում իշխանությունը վարեց
Լևոնի ազգականներից մեկը՝ Կոստանդին անոնով անձը, որի իշ-
խանությունը տևեց մոտ 7 տարի։ Հետո Լևոնի ազգականներից՝
եեվանը {Հովհաննեսը}, հետո նրա եղբայր Կիտանը {Գվիդոնը}։
Հետո Քրանսիական տոհմից՝ երկու եղբայրներ։ Սակայն Արմենի-
իշխանները նրանց հապատակվեցին և սպանեցին։ Նրանց հաջոր-
դած Լևոն անոնով անձը իշխեց միայն մեկ տարի։ Հետո Եգիպտո-
սի թագավորը եկավ և հիշյալին {Լևոնին} իր կնոջ Մարունի {Մա-
րիամի} հետ միասին գերի տարավ. գրավեց ամբողջ Արմենի եր-
կիրք, կործանեց եկեղեցիներն ու վանքերը և նրանց փոխարեն
կառուցեց շամիներ և մեսչիտներ²⁵։ Լևոնին և կնոջը տարավ Եգիպ-
տոս։ Լևոնը բանտում մեռավ, կինն ապատվեց և Երուսաղեմում
հողերական դարձավ։ Այսպես, Արմենի երկիրն ամբողջությամբ
ավերվեց և կործանվեց։

(*Synth. I*, § 2 652-663)

* * *

Մյունեցիմ Բաշին իր «Պատմովիլյան» II հատօրի երրորդ մասում նույն ձեզով տալիս է խորամից հետո առաջացած պետովիլյունների պատմովիլյունը։ Արարական խալիքայովիլյունները, Պարսկաստանի, Միջագետքի իշխանությունները, Եղիպատոսի մելիքովիլյունները թվարկելուց հետո, նա տալիս է հիշքեթի IV դարում իրաքուամ և Աղբբեշանուամ գոյություն ունեցած իշխանությունների համառոտ պատմովիլյունը։

ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՏՎԱԾ. Տարմի²⁶ և Ազերբայջանի [Ալդրեհշանի] իշխողների՝ «Մեսաֆիրի որդիների»²⁷ մասին: Մրանք կողվում են նաև Սալարի որդիների²⁸: Սկիզբ են առել 330 թվականին և կործանվել 420 թվականին: Նրանց տոհմը շարունակվել է հինգամյակ կարգով: Սալար Մուհամմեդ բին-Մեսաֆիր, Էլդիլմի Սալարի որդիները Դեսուդան և Մարզբան, Դեսուդանի որդի Խամայիլ, Խամայիլի որդի Կրկորը Մարզբան, Երկրորդ Մարզբանի որդի Խբրաչիմ, առա-

շին Մարգրանի որդի Զեսրան իբրահիմ: Հայտնի պետք է լինի, որ Տարմը՝ Դելիմ երկրի սահմանում, Գաղվինի նվիրական լեռներում մի մեծ գավառ³⁰ է, որի ջուրը և խոտը շատ առատ է և գտնվում է լեռների մեջ: Այս երկիրը երկար ժամանակ գտնվել է անկախ իշխանների ձեռքում, որոնք կոչվում էին Սելար, որը հավանաբար Սալար³¹ բարի արաբական ձեն է: Ազրեցանը մի ընդարձակ երկիր է: Խառն է Արանի և Արմենիայի քաղաքների հետ: Նրա արեւելան կողմում են գտնվում Դելիմի քաղաքները և Զերլեյի քաղաքների մի մասը: Հարավային կողմից սահմանակից է Իրաքին և Զեղիրեի մի քանի քաղաքներին, արևմտյան կողմից՝ Արմենիայի քաղաքներին ու հունական մի քանի երկրներին, հյուսիսային կողմից սահմանակից է Արանի քաղաքներին և վերջանում է Խազերի [Կասպից] ծովեղերքում: Այս վիլայեթի մայրաքաղաքներից մեկը երդերի քաղաքն է, որը գտնվում է չորրորդ կլիմայում³²: Երկարության 37 աստիճանի, լայնության 38 աստիճանի վրա այդ կլիմայի ամենամեծ քաղաքը և ամրացված երկիրն է: Հավանաբար այս քաղաքը կառուցել է Էրդերիլ բին-Արդմին բին-Լեմբդի բին-Յուհան և նրա անունով էլ հայտնի է եղել: Թափրիզի և նրա [Էրդերիլի] միջև եղած տարածությունը 25 վարսախն է: Մյուս մայրաքաղաքը Թերրիզ [Թափրիզ] քաղաքն է, որը գտնվում է հինգերորդ կլիմայում՝ երկարության 73 աստիճանի և լայնության 39 աստիճանի վրա: Սա կոչվում է նաև Թուրիզ: Երրորդը Շիրվանն է, որը գտնվում է հինգերորդ կլիմայում՝ երկարության 68 աստիճանի և լայնության 42 աստիճանի վրա: Ազրեցան երկրում են գտնվում նաև Հետելալ քաղաքները: Խուրեվ, Զեղե, Սալմաս, Նախշեան, Բերդիձ, Խույիխ, Խոյ, Էրմիյե [Ուրմիա], Մարազա, Օշան, Միեանիշ, Մերենդ, Մուգան, Բերգենդ, Բարդա, Սուլթանիե, որը Զինդիզյաններից մեկը՝ էրզրում-օղլու Խուրաբենդին, կառուցել և իր համար մայրաքաղաք էր դարձել Թափրիզից արեւելք՝ ութ կոնաք³³ հեռու է: Այդ ցեղից վերոհիշյալ Սալար Մուհամմեդը հնուց ի վեր Դելիմի սերասերներից լինելով, նրա կողմից վալի [կուսակալ] նշանակվեց Տարմի սահմաններում: Հետո Մագանի պետության մեջ Հեղաշրջում տեղի ունեցավ և նա, անկախություն ձեռք բերելով, որոշ ժամանակ իշխելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց Սալար Մարգրանը: Սրան հաջորդեց Սալար Զեստոնը: Սա էլ որոշ ժամանակ իշխելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց Սալար Դեսուգան: Սրան հաջորդեց հսմայիլը, իսկ վերջինիս՝ իբրահիմը: Սրա մեռներուց հետո էլ հաջորդեց Մարգրանը: Վերև Հիշատակված թվականին ամբողջովին կործանվեցին: Նրանք նման էին մի երկրի վրա

իշխող վալիի [կուսակալի]: Երկրների ու սուլթանության տեր հայտնի մելիքներ չեն, այդ պատճառով նրանց մասին համառոտակի խոսեցինք և մանրամասն կանգ շառանք:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՏՎԱԾ. Արանի մելիքների՝ Շեղադի-որդիների³⁴ մասին է: Սրանց առաջմը հնատկյալ կարգով է: Մուհամմեդ թիմ-Շեղադի, Մուհամմեդի որդիները՝ Մարգրան և Ֆազր, Լեշկերի Մարգրանի որդի էրու-ուլ-ֆեթզ Մուսա, Մուսայի որդի Լեշկերի, Լեշկերի որդի Նուշերվան, Ֆազլի որդի էրու-ուլ-Սեվար Շաբուր, Շաբուրի որդիներ Ֆազլ, Շուր և Ֆազլուն: Ակիզը 340 թվականին է: Կործանումը տեղի է ունեցել 468 թվականին: Արան կոչված այս երկրածանումը տեղի է ունեցել Արմենիան է, արևելյան և հարավային կողմը՝ Արմենիան և արևմտյան կողմը Արմենիան է, արևելյան և հարավային կողմը՝ Ազրեցանը, իսկ Հյուսիսային կողմը՝ Կընըքի լեռները: Մայրագանքներից մեկը Նախշեանն է, որը գտնվում է Հինգերորդ կլիմայում՝ երկարության 73 աստիճանի և լայնության 43 աստիճանի վրա: Մյուս [մայրաքաղաքը] Դեմիր Կափու կոչված քաղաքն է Արմենիանի լայնության 41 է, որը գտնվում է երկարության 75 աստիճանի և լայնության 41 աստիճանի վրա: Մյուս [մայրաքաղաքը] Գենչեն է, որը գտնվում է երկարության 71 աստիճանի և լայնության 43 աստիճանի վրա: Հինգերորդ կլիմայում է գտնվում: Արանի երկրի նշանավոր քաղաքներից մեկն էլ Թիֆլիսն է: Շեմկորը [Շամխոր], Բելեգանը և Սերիք Ալանը մեծ զավառներ են: Լեկը³⁵ կոչված ցեղն այս շրջանում է ապրում:

Արմենիայի վիլայեթը մեծ է: Նրա արևմտյան կողմը Արմեն վիլայեթն է, արևելյան և հարավային կողմը՝ Արանի և Ազրեցանի սահմաններն ու Զիգիրեի մի քանի քաղաքներն են: Հյուսիսանի սահմաններն ու Զիգիրեի մի քանի քաղաքներն են: Այս երկրի մեծ մասը յին կողմը նորից Արանի սահմաններն են: Այս երկրի մեծ մասը յին կիսելով, բաժանվում է երեք մասի: Մի մասը՝ Գալիգա, լեռնային լինելով, բաժանվում է երեք մասի: Մի մասը՝ Գալիգա, և սրանց հարակից սահմաններն են, մյուս մասը՝ Հեղաշրջության և Բարի Ալան քաղաքներն ու դրանց միջև ընկած տարածությունը: Երրորդ մասը՝ Բերդան, Բաբ էլ-Էրվարը և Հարակից մասը Ուրիշներն այս [Երկիրը] բաժանում են չորս մասի, որից մի մասը Բելգան և Շիրվանն է և դրանց միջև ընկած տարածությունը: Մի մասը Մեղրանն է, որ Թիֆլիս է կոչվում, և Ֆիրուզ Արադի ու Լեկեգի զավառները: Հաջորդ մասը՝ Միրիանն ու Նախշեանն են, իսկ մյուս մասը՝ Խըրդ Բըրթը, Ախլաթը, Էրվորդը և նրանց հարակից մասերը: Այս գավառներից ամեն մեկում անկախ վալիներ [կուսակալներ] են իշխում:

Արմենիայի կլիմայի³⁶ և Ռումի կլիմայի միջև ընդհանուր քաղաքներն են՝ Կաստեմունին, Սինոպը և Սամսոնը: Արմենիայի սե-

ծովյան նավահանգիստը Տրապիզոնն է. Տրապիզոնի նշանակոր քաղաքները հետևյալներն են. Երզնկա, Մուշ, Էրզինչ [էրզրում], Մելազիր [Մանազկերտ], Թիթիս, Ախլաթ, Արծեց, Ոստան, Շիրվան և Դեբիլ, որը մայրաքաղաք է և գտնվում է շորբորդ կլիմայում՝ երկարության 72 աստիճանի և լայնության 38 աստիճանի վրա; Դվինը շորբորդ կլիմայի վերջում է՝ երկարության 72 աստիճանի և լայնության 39 աստիճանի վրա, Պանը՝ երկարության 68 աստիճանի, լայնության 38 աստիճանի վրա; Երբ 337 թվականն եղավ, Ադրբեջանի իշխողը՝ Սալաթ Մուհամմեդը, զերի ընկավ, անվանի և հպատակներ ունեցող նրա բոլոր բեյերը տարբեր կողմերում անկախություն ձեռք բերեցին: Վերոհիշյալ Մուհամմեդ բին Շեղադը նույնպես ձեռնամուխ եղավ երկրներ գրավելու և թշնամուց պաշտպանվելու: Հետզհետե նվաճեց իր շրջակայքը և մինչև 344 թվականը իշխեց և ապա մեռավ: Նրա իշխանության վերջին շրջանում [երկրում] կարգը խանգարվեց և նրա ձեռքից դուրս եկավ: Որոշ ժամանակ հետո Հրապարակ եկավ նրա որդին՝ Լեշկերի էրու-էլշասան Ալին, և 360 թվականին իր հոր տիրապետած երկրները թղթնամուց ազատեց ու ինքը իշխանության գլուխ անցնելով՝ շրջակայքը գրավեց, բանակը պատշաճ կերպով կարգի բերեց և վարչական կարիքները լրացրեց. ութ տարի իշխելուց հետո մեռավ, և նրա տեղը թագավոր դարձավ իր եղբայր Մարզբանը: Սակայն սապետական գործերում անկարող և անտարբեր լինելով, նրա իշխանության շրջանը խռովությամբ անցավ: Սրա և իր եղբայր Ֆաղըլի միջև թշնամություն էր առաջացել. մի օր, որսի ժամանակ, Ֆաղըլը հարձար առիթ գտնելով, սպանեց նրան և նրա փոխարեն զահ բարձրացավ: Այս գեպը տեղի է ունեցել 375 թվականին: Ինքը լավ բարքի տեր լինելով, ժողովուրդը նրանից գոհ էր: 418 թվականին Արագ գետի վրա մի մեծ կամուրջ շինել տվեց, որը նրան լավագույն գործը եղավ: 47 տարի իշխելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի էրու-ուլ-ֆեթ Մոսան: Երեք տարի հետո նրան հաջորդեց իր որդի Լեշկերի բին-Մոսան: Սա իշխեց 15 տարի և նրան հաջորդեց իր որդի Նուշիրվանը: Որոշ ժամանակ իշխելուց հետո, նրան հաջորդեց էրու-ուլ-Սեվար Շաբուտ-բին Ֆաղըլը: Սա լավ կառավարեց իր երկիրը և որոշ ժամանակ անց երկրում տիրող անկարգությունները վերացրեց, վերանորոգեց քաղաքները և բանակը կարգի բերեց: 457 թվականին, Սելջուկների սուլթան Ալի Արսլանը Արմենի և Ռումի երկրներում սրբազն պատերազմ հայտարարեց և քաֆիրների [անհավատների] ձեռքից ազատած երկրուները միացրեց էրու-ուլ-Սեվարի երկրներին և այդ երկրները հվեց ու շնորհեց նրանց: 459 թվականին էրու-ուլ-Սեվարը մեռավ և նրան հաջորդեց Ֆազլ բին-Շավերը, որի ժամանակ, երբ սուլթան Ալի Արսլանը Արանի երկրի վրա եկավ, Ֆաղըլը նրան գիմավորեց և հպատակություն հայտնեց, որով և արժանացավ նրա նվերներին:

466 թվականին նրա որդի Ֆաղըլը ապստամբ-վեց և նրա երկիրը ձեռքից խլեց, բայց երկու տարի շարունակ շկարողացավ երկրում կարգ հաստատել: Ալի Արսլանը հարձակումներ գործեց Արանի երկրի վրա և այդ տոհմը կործանվեց:

(Հատ. II, էջ 500—508)

ԱԵՐԻԴՈՒՆ ԲԵՅ

«ՍՈՒԼԹԱՆՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»

XVI. Դարի պետական գործիչ և գրող Ֆերդինան Աշմեդ Բեյը իր կրթությունն ստացել է առվաճան Սուլեյման Կանոնարի Բաշ Դեֆթերդաշ Զիվի-Զադե Արդուլլահ Չելիքի մոտ: 960 (1563) թվականին, բարտուղարի պաշտոնով, նա ծառայել է սադրազամ Մոկուլու Մուհամեդի փաշային: Մասնակցել է մի շարք արշավանքների: Իր ընդունակության և բարձր կրթության շնորհիվ ասսինանաբար բարձրանալով, 978 (1570) թվականին նշանակվել է արտաքին գործերի զնուգնանուր բարուղար (ռեյխ-ուլ-Քութթաբ), այնուհետև, 981 (1573) թվականին, նշանակվել է արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնին Համապատասխանող Տեքմիլիկ-ի և Նիշանակության պատուի պատուամ:

Ֆերիդոն Բէյը թուրքական պատմության մեջ հայունի է իր «Սուլթանների գրությաններ» (Müngeat-üs-Selatin) անունվ հայոնի աշխատությանը, որը պատմական և քաղաքական փաստաթղթերի մի ժողովածու է և իր մեջ բնդրկում է օսմանյան կայսրության (սուլթան Օսմանից սկսած մինչև սուլթան III-ը՝ մոտավորապես 700 (1300) թվականից մինչև 1000 (1591) թվականը) սովորանական և սպառազգաների, վեզիրների, շեխս-ուլ-խալիմների պետական պաշտոնական բնույթի փերամանները, օտար պետությունների գիտապետներին և իշխաններին գրքած պաշտոնական գրությունները, Թուրքիայի և այլ պետությունների միջև կնքված պայմանագրերը, համաձայնագրերը, հայտարարությունները և այլն, ինչպես նաև վերոհիշյալ գրությունների առթիվ ստացված պատասխանները։ Ֆերիդոն Բէյի «Սուլթանների գրությունները» ընդգրկում է այդ գարի արեկյան և արեմտյան բոլոր երկները։

Թուքը պատմագիրները նշում են, որ Ֆերդինան Բելը իր ժողովածուում համարել է մաս 1880 փաստաթուղթ կ տառեն ոնդութիւ պատմանեանեան:

Հասկանալի է, որ իր զրաված դիրքի պատճառով լուս կանգնած լինելով սուլ-
թանական արքունիքին, կառավարական շրջաններին, նրա համար մատչելի են
ողել պետական բոյոր տեսակի փաստաթղթերը, մինչև անդամ ամենակարեսոր
զաղոտնի գրությունները:

Յերկրության թեյլի «Սովորական էքսպուզիցիոն հերթ»-ի պատմական և գիտական արդեքքը է Այդ աշխատությունը լուսաբանում է Օսմանյան կայսրության, մասնավորապես XIV—XVI դարերի ներքին և արտաքին կյանքին վերաբերող բազմաթիվ կարևոր հարցեր:

Յերիգուն թեյը աշխատովթյունը ավարտել է 982 (1574) թվականին և իր հաջանակությունը սպառազամ Սոկուլու Մուհամեդի փաշայի միջոցով ներկայացրել է առվական Մուրաք ԻՂ-ին:

XVII գարի հայտնի թուրք պատմագիր Սելամիկիս ըր «Եպիփանիա կի»-ում նշելով Ֆերգառուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ի արդ «Հոյուկաս աշխատության», բացառիկ կարենորությունն, զրոյ է. «տարակառու շկա այդ աշխատության անգուգական լինելու մասին, որը բոլոր կողմից ընդունվել է մեծ հավանությամբ» Սակայն [Արքունիքի կողմից] շարժանացակ բացարար ընդունելու թյան, որի համար շատ զարմացան ժամանակի խելամատները»*.

Յեղիսաբետ թագավորության թիկունքը մեռնել է 991 (1583) թվականին:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները, բարձր գնաճառական վերը թեյի «Ալութթանների գրություններ» աշխատությունը, նշում են նաև, որ այդ աշխատության մեջ, մասնակիրապես, Օսմանյան կայսրության սկզբնական շրջանին վերաբերող գրություններում, կան մի շաբթ անծառություններ և թերություններ՝ ուղարկություններ՝ անհամար են:

Գործադրությունը կազմուել է 10%
Ֆերիգուն թեյի ժողովածուն տպագրվել է Ստամբուլում երկու անգամ սր
մահվանից մոտ 270 տարի հետու Առաջին անգամ տպագրվել է 1265 (1848)
թվականին սուլթան Արքուն Մեշիքի թույլտվությամբ և Մոհամետ Սահիբի խր
բագալությամբ երկրորդ, ավելի հաջող տպագրությունը տեղի է ունեցել 127
(1857—1858) թվականին:

(1857—1858) բարձրացրած թվականների մասունքը:

* «Թարիխի Սելանիկի», էջ 137: Մանքամասնույթունները տե՛ս Հատող
«Թարիխի Սելանիկի»-ի 982 թվականի գեպքերից հատվածը և 2-րդ ծանոթագրությունը:

** I. H. Danışmend, *Izahli Osmanlı Tarihi kronolojisi*, cilt III, s. 5.

ՎԱՆԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԱՌԹԻՎ ԴՐԱԽՏԱԲՆԱԿ
ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒԼՎԵՅՄԱՆ ԽԱՆԻ ԳԵՐԳՅԱՀԻՑ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ
ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ ՈՒՂԾՈՒԿԱԾ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Փաստաթղթում Ֆրանսիայի թագավորին հայտնվում է, որ թշնամու նկատմամբ իսլամական բանակի տարած հաղթանակը մեծ դռունակություն և ուրախություն է պատճառել իսլամական ժողովրդին:

«.. Սրանից առաջ ստոր և խավարի մեջ ապրող կըզըլբաշ ցեղը, որը խոռվության ու երկպառակության կրակը բորբոքելով և ռաֆրդիկան անհավատության անվան ներքո ծածկված մոլորության ճանապարհով տարածում է գարշելի շիա դավանանքը, այդ ցեղի պետությանը զրկել է հավատի լույսից:

Նրանց մոլորյալ սերդար Թահմասի [Թահմասի] եղբայր էլկաս [Միրզա] սատանան, ապաստանելով մեր բարձր Դուռն, գանգատ ներկայացրեց իր կրած բռնությունների մասին; Նրանց անհավատության պատճառով կրոնում առաջացած ժանգն ու արատը ջրութիկարի փայլուն սրով մաքրելու և ոչնչացնելու համար, հաղթանակի դրոշը բաց անելով, իմ հաղթական բանակով փաղիշահական արշավանքի գուրս եկա դեպի արևելք: Աղոբեշանի երկիրը նվաճելով, իմ հովանու տակն առա և, Թափրիդի երկիրը իմ բախտավոր դրոշակի [իշխանության] կենտրոնը դարձավ: Շրջակա և հարկան երկրներն ապատվեցին խոռվարաններից և անհավատներից [կըզըլբաշներից], նրանց սիրապետությունից: Ստոր և եղեկի շահը, արիության ու քաջության նշույլ անգամ երկան լրերեց և պարզ ու ակնհայտ եղավ, որ [նա] մեր սրի առաջ վիզը ծուծ թուլամորթի նման թաքնվել է մեր փառապանծ զինվորների աջից ու սարսափից:

Այդ երկրի ուսյաներն ու հպատակներն ապահովում է վանի բելերբեյի և թշնամու բազմարության ներքո, արժանանալով թագավորական արդարության և աշխարհապարփակ ողորմության, գերծ մնացին կողմանութիւնության նշանից և վայելեցին իմ փաղիշահական գթության ու ողորմության շնորհիվ ստեղծված ապահովությունը և անդորրությունը:

Մեր հաղթական արշավի և Աղոբեշանի երկիրը գալու բուն նպատակն էր ձեռք բերել այդ երկրի իշխանությունը և ապահովել այն: Անտարակույս, նվաճման այդ նպատակը իրականացնելու համար իմ փաղիշահական ուղերձության ժամանակ անհրաժեշտ էր աղատել Վանի բերդը, որը հանդիսանում է Ազեմի երկրի ամրակուռ բերդը: Երջանկարեր 955 թվականի ուշինք ամսի սկզբին և կա [Վանի] բերդի վրա: Վերոհիշյալ անհավատը [շահը], այդ երկնամբարձ բերդը կարգի բերդով և ամրացնելով, լցրել էր ան-

հավատներով [զինվորներով]: Փա՛ռք և պատի՛վ ամենահզոր Աստծուն, որը մշտապես օգնել է իմ բարի նպատակներին: Ապավինելով նրա շնորհներին և հետևելով տիեզերքի ու բոլոր արարածների պարծանք [փեղամբերի] ցուցմունքներին... իմ մեծ վեզիր Ռուստեմ փաշայի և մյուս բարձր վեճիրների ու իմ կուլեր՝ բելերբեյիների, սանչակի բեյերի և բոլոր հաղթական դազի զինվորների միասին ձեռնարկեցինք [թարգի] նվաճմանը... Կարճ ժամանակում մեզ հաջողվեց գրավել [Վանի] բերդը, նրա շրջակայքն ու հարակից վայրերը, որոնք մեր Մուհամմեդի երկրի մասն էին կազմում. նրանց գրավման և պահպանման համար իշխողներ նշանաւում էին այսուժաբար կովողներից և հաղթական մյուշահիդներից: Կեցի մեր այսուժաբար կովողներից և հաղթական մյուշահիդներից: Այդ ժամանակ մեկին նշանակեցի բելերբեյի: Այդ ժամանակ վերոհիշյալ պարտվածի [շահի] իշխանության ներքո գտնվող Շիրվանիի երկիրն էլ մեր հաղթական էվլիյանների ձեռքն անցավ և այդ երկիրը մաքրվեց անհավատ ու ափրդիներից: Այս հաջողություններից հետո, մեր հաղթական զինվորներով շարժվեցինք դեպի Դիարբեքիր և, որովհետև մոտենում էին ձմեռվա օրերը, երջանիկ բախտավոր ձմեռեցինք Հայեպում, իսկ մեր զինվորներն էլ ձմեռեցին Դիարբեքիրի տարբեր վայրերում...

Այնուհետև մանրամաս խոսվում է վանի բելերբեյիի և թշնամու բազմաթիվ ուժերի միջև խոյուած կատաղի մարտերի մասին, որոնց ժամանակ օսմանցիները միշտ հաղթություն են տարեւ: Նշվում է, որ օսմանցիների մոտ ապաստանած էլկաս Միրզան, իր ստացած փորբաթիվ զինվորներով, Համագնանց գումար է Սպահանի և Կազինի վրա, ավելում, կողոպատմ և թալանում է այդ երկրները: Այնուհետև, գարնանը, փաղիշահական բանակը Հայեպից շարժվում է դեպի Դիարբեքիր և հետո՝ Վրաստան:

... իմ փաղիշահական երկրին սահմանակից Վրաստանի անհավատները երկերսանի խոռվարաններ են և երեմն իմ բարձր իշխանության են ապահովինում, երբեմն էլ ապաստան փնտրում հպատություններին վերջ տալու կարևորությունը և անհրաժեշտությունը, որոշ քանակությամբ զինվորներ ուղարկեցի դեպի այդ [Վրաստան], որոնք քյափիրների գժոխանման Սերլեբան անունով ամրակուռ և բարձրագիր բերդի վրա գնալով, հաղթանակ ձեռք բերեցին. անհավատները պարտության մատնվեցին և սրո ճարակ դարձան: Այդ բերդից հետո նվաճեցին նաև բազմաթիվ այլ բերդեր, որոնք միացվեցին իմ կայսերական երկրին: Հաջողությամբ և բախտավորությամբ իշխաններին Դիարբեքիրի մոտի Կըզըլ Դեփին

Կոչված վայրում և այնտեղ մնացինք մի քանի օր։ Այն ժամանակ իմ երջանկաբեր Դուռն ապաստանած էլքասը [Միքան], որը իմ փաղիշահական բազմաթիվ շնորհներով հարգանքի էր արժանացել և իր խորվարարական բնության պատճառով հակամիտ էր հավատարմությունը փոխարինելու գժությամբ և թշնամությամբ, մի շարք անգիտակից բրդերի խարելով և մոլորեցնելով, ապստամբել էր և ապաստանել Քուրդիստանի լեռներում։ Իմ հաղթական և առյուծանման զինվորներից մէ բանակ նրա [էլիասի] գեմ ուղարկեցի. բանակը շտապ շարժվեց դեպի այդ կողմը. Բարձրյալն Աստծո օգնությամբ մեր զինվորները սրո ճարակ դարձրին թշնամու զինվորներին, նրանց ունեցվածքն ու տունուտեղը կողոպտեցին և թալանեցին։ «Ով փրկում է իր գլուխը, նա է շահում» առածի համաձայն վարվելով, նա իր երկու-երեք մարդկանց հետ թաքնվեց լեռներում, որի հետեանքով երկիրը և ժողովուրդը ազատվեցին ու մաքրվեցին նրա շարությունից և խառնակլությունից։ Այդ կողմերում ապրող բոլոր քուրդ էմիրները մեր հատուսի սարսափից մեր պաշտպանությունը խնդրեցին։ Նրանց մարդիկ ու զավակները եկան մեր բանակը և արժանացան իմ փաղիշահական Բարձր գործությանը։ Այսպիսով, այդ կողմերի անարդ կըզբացչիների հետ էապիված հպատակ էմիրներն ու ավագանին հպատակվեցին ու հնազանդվեցին իմ երջանկաբեր Դուռնը և ցույց տվեցին հավատարմություն ու ծառայություն։ Լրիվ վրեժինդիր եղան նաև Վրաստանում ապրող և վնասի ու դժբախտության ենթարկված անհավատներից։ Այդ կողմերը [երկրները] ամբողջովին կազմում են մեր իսլամական երկրի մասը։ Այդ պատճառով իմ բարձր վեցիր Ահմեդ փաշան, թ՛ղ Աստված նրան մշտապես պահպանի, որոշ թվով Կափու-կովի, թյուֆենքջի և ենիշերի կովերով, ինչպես նաև Կարամանի, Զյուկափերի և էրզրումի բէյլերեյները՝ իրենց բոլոր զինվորներով, մտան Վրաստան։ Հսկա և բարձրադիր Թութումի [Թորթում] բերդը, լինելով դժբախտ անհավատների որչն ու հավաքատեղին, այդ երկրի մայրաքաղաքն էր հանդիսանում և նշանավոր էր իր ամրությամբ ու անառիկությամբ...

Օսմանյան բանակը պաշարում է Թորթումի բերդը. երկար ու կատաղի հարձակումներից և թնդանոթածությունից հետո քանդվում են բերդի ամրակուռ պարիսպները. վրացիներն ստիպած անձնատուր են լինում. Թորթումի բերդը գրավում է 956 թվականի շաբան ամսի 18-ին (սեպտեմբերի 17). Ահմեդ փաշան Թորթումում նշանակում է սանչակի բեյ. նշանակվում են նաև բերդապահներ. Հետո օսմանցիները գրավում են նաև Թորթումի մոտ գտնվող Լահոն կոչված բերդը, Ակչակալան և այլ բերդեր....

... Թշնամուն պատկանող 35 բերդերից 14-ը հողին հավասարեցրին, իսկ մնացած 21 բերդերում բերդապահներ նշանակելով, երկրում մի բելլերբեյություն և շորս սանչակ կազմակերպելով, և առողջ, ավարով հարստացած [օսմանյան բանակը] վերադարձավ Վրաստանի նվաճումից հետո.... Վանի բելլերբեյին շարժվեց կրպլեաշի [շահի] ազգականներից Հյուսեին խանի, Կիթմաս և Նեշեր անունով սուլթանների վրա. Անհավատների զինվորները չկարողանալով դիմադրել, ցրվեցին և ապաստանեցին լեռներում։

Նախիջևանը, Սաաթ Զուկուրի և Դերդան անունով վայրերը ամբողջովին թալանի ու հրի մատնեցին։ Բարձրյալն Աստծո ողորմությամբ և օգնությամբ իմ վսեմությունը մեծ հաղթության արժանացավ. Այս հաղթական արշավանքով բովանդակ Ադրբեջանի երկիրը միացվեց իմ կայսերական տիրապետությանը։

Սյու սրբազն արշավանքից երշանիկ և բախտավոր վերադարձա սուլթանության կենտրոնը [մայրաքաղաքը]։

Բովանդակ իսլամական հասարակության և իմ բոլոր հպատակներին մեծ ինդություն ու ուրախություն պատճառող այս փառավոր հաղթանակի ավետիսը ձեզ հաղորդեցի իմ կայսերական նամակով, իմ... կովի միջոցով։ Երբ բարձրյալն Աստծո կամքով այս նամակը ձեզ հասնի և գուք այն ստանաք, այս ավետարեր լուրը հայտնեք և ծանուցեք ձեր շրջակայրին, բոլորին և զարդարեք ձեր քաղաքները»։

(Հատ. II, էջ 603—606)

ԿԱՐՍԻ ԹԵՐԴԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՇԱՀ ԹԱՄԱՍԻՒՆ ՈՒՂԱՐԿԱԾ ՓԱԳԻԾԱՀԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԸ²

Նամակի սկզբում, սուլթանական գրություններին հատուկ բարձր ռնով և ածականների ու տիտղոսների շռայլությամբ, խոսվում է ազգություններին հանգիս ու խաղաղ կյանք ապահովելու համար սուլթանության և իսլամական իսլիմայության պարտավորության և բարձր կոչման մասին։ Ապա նշվում է, որ Ամասիայի հաշտության պայմանագրով երկու երկրների միջև թշնամությունը վերացվել է և խաղաղությունը պապահովվել, որը համապատասխանում է սուլթանության ցանկության ու նպատակներին։ Այնուհետև փաղիշահը հայտնում է, որ ներկայումս այդ խաղաղությունը ու անդորրությունը խանգարվում են անդիտականից և կրնի լույսից գուրք որոշ տարրերի, հատկապես վրացիների կողմից...»

Աշըք Բաշի էմիրները կողոպտել և թալանել են վիլայեթի մի շարք նահիյեները, մեծ վնասներ են պատճառել և [երկրի] ավերակի վերածել։ Արդահանի վիլայեթում նրանց կատարած բռնու-

թյունները հայտնի են և ծանոթ: Ներկայումս, որոշ մարդկանց ուղարկելով, նպատակ են ունեցել զրավիլ Կարսի: Հաշտության կը նքումից հետո Կարսի վիլայեթը քանից նվիրել եմ իմ բարձրության ծառաներից մի քանիսին՝ իրեւ սանչակ: Նրան [Կարսին] ենթակա մի շարք գյուղեր և հողեր իմ փաղիշահական դաֆթարում գրանցված են և՛ իրեւ գեամեթ, և՛ թիմար և տրված են իմ սիփահի դազիներին: Սրանք [սիփահիները] այդ տեղերում տներ ու շենքեր են կառուցել և ապրում են այստեղ: Սակայն վիլայեթի սահմանի վրա գտնվող որոշ մարդկանց միջամտությունը նրանց [գործերին] և պատճառած վնասները բոլորովին հակառակ են օրենքին ու իրավունքին:

Այժմ չի կարելի թույլ տալ, որ խախտեն և խանգարեն կը նքված պայմանները, պատվի ու գիրքի տեր մարդկանց գործերը: Այդ պատճառով հարմար է, թերևս նաև անհրաժեշտ է, որ սրանից հետո էլ՝ համերաշխության, միության և բարեկամության հիմքերը պահպանելու համար, վերացնեն բռնության դեպքերը: Կարս եկած մեծերին ու փոքրերին այդտեղից հեռացնելու և իմ փառքին ու պատվին համապատասխան անհրաժեշտ զանքեր գործադրեք, կատարեցեք այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է, որ ուժի մեջ մնան պայմանագրի պայմանները: Անցած ժամանակներից ի վեր իմ արքայական հոգանու տակ գտնվող և վիլայեթների ու էյալեթների դաֆթարներում հիշատակված բերգերը, գյուղերը և հողերը պետք է միշտ աշալուրջ լինեն և զգուշանան հարձակումներից, որոնք հակառակ լինելով սովորական օրենքներին, անընդունելի գործեր են:

Իմ սովորական օրով փաղիշահական ամենամեծ ցանկությունս է՝ խոռվարաների բռնությունից և վնասարար մարդկանցից ապահովել երկրի և ժողովրդի պաշտպանությունը, նրանց զերծ պահել ամեն տեսակի շարիքներից... Սակայն սահմանի վրա գրտնվող ձեր բեյլերեյիներից՝ Շահ Կոլիի, Մենսուրի և այլոց ուղարկած նամակները այդ դեպքերի մասին հաստատում են լուրերի ստուգությունը: Այս մասին ծանուցվել է այդ կողմերին:

(Հատ. II, էջ 625—626)

ԵՐԿՐԻ ՊԱՇՏՈԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԷՄԻՐՆԵՐԻՆ ԵՎ
ԽԱՆԵՐԻՆ ԳՐՎԱԾ ՊԱԳԻՇԱՀԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԸ

Վրաստանի հավատարիմ էմիրները, հնուց ի վեր հավատակվելով իմ Բարձր և հարատե ազնվական գերդաստանին, խնդրել են

208

իրենց հովանավորել վատարարո կը զբլբաշի հարձակումներից, պաշտպանել իրենց երկիրը, փրկել իրենց պատիվն ու գույքը շրջակայիքի զինվորների ոտնձգություններից, բոլորին՝ հարուստին ու աղքատին, ապահովելու երշանիկ օրեր և հանգստություն:

Սակայն ոմանք [վրացի իշխաններից], խարվելով սեերես շահնի խարդավանքից, նրան ցույց են տվել հպատակություն և առերես բարեկամություն, որի հետևանքով կողոպուտի են ենթարկվել նրանց բազմաթիվ բարեշեն վայրերը, մեծ վնասներ են կրել նրանց ընտանիքներն ու զավակները, թալանվել են սեփականություններն ու գույքերը: Օրեցը ուժեղացել են թշնամու [կը զբլբաշի] ճնշումն ու բռնությունները:

Իրենց բնավորության մեջ ունեցած եռանդով ու փութացանությամբ [վրացի իշխանները] չկարողացան հանդուժել և տանել կը զբլբաշների ստոր արարքները: Զեքեմի իշխող թահմուրաս [թեյմուրաղ] խանը, Փարթիի իշխող Սաղրավ խանը, Գորիի (Գուրիա), Գաղիանի, Կարս Կարկանի և Վրաստանի մյուս էմիրները միաբերան և համերաշխ դիմադրություն ցույց տվեցին և կովեցին վատնպատակներով Վրաստան եկած կը զբլբաշների նենք ու սատանաբարո զինվորների դեմ: Սպանեցին նրանց մի քանի խաններին, իսկ սրից ազատվածներին և փախչողներին՝ հետապնդեցին մինչև Զարաբաղի սահմանը: Սպանեցին բազմաթիվ անվանի կը զբլբաշների և կողոպտելով ու թալանելով նրանց երկիրը, զրավեցին մի շարք բերգեր:

Երբ այդ անիծյալները [կը զբլբաշները], վրեժ լուծելու նպատակով, մի քանի անգամ հավաքվեցին ու եկան, [վրացիները] նրանց դեմ զուրս զալով, մեծ մարտեր մղեցին, բռնեցին կը զբլբաշների սերգարին և սպանեցին նրանց բազմաթիվ երևելիներին, բարձրյալն Աստծո օգնությամբ նրանց պարտության մատնեցին և մեծ հաղթանակ տարան:

Սաղրավ խան! [Այդ մասին] գուք մանրամասնորեն ինձ գեկուցել և հայտնել եք, որի շնորհիվ ավելի հաստատուն է դարձել իմ փաղիշահական բարյացակամ կարծիքը ձեր մասին: Դուք արժանացել եք իմ աղոթքներին և բարձր համակրանքին: Ես այժմ ձեղնից սպասում եմ այնպիսի եռանդ և փութացանություն, որ միշտ ցուցաբերել եք դուք: Հիմա ձեր ցույց տված օգտակար ծառայությունների փոխարեն, ձեր նկատմամբ իմ արքայական ողորմածությունը ավելի հաստատուն դառնալով, ձեզ շնորհեցի իմ թանկարժեք խալաթներից մի երշանկաբեր հագուստ, որը ձեզ ուղարկելու համար հատուկ մարդ է նշանակված: Հրամայեցի, որ դուք հագ-

209

նելով այդ պատվու խալաթը և փառավոր հագուստը, ձեր եռանդի ու փութաջանության, ձեր կորովի և արիության համապատասխան, ձեր բոլոր ուժերը տաք ձեր բազուկներին: Իմ բարձր Դերդյահից նշանակված ենիշերիների հետ միասին, այդ սահմաններին մոտ էյալեթների բելլերեկիների, Զեքեմի իշխող Թեյմուրազ խանի, Քարթլիի իշխող Մաղրավ խանի, Գորիլի, Պաղիանի, Կարա Կալկանի մելիքների և Վրաստանի մյուս էմիրների հետ միաբան և համերաշխ լինեք: Աստծո կամքով, մինչև իմ հաղթական սերդարը այդ կողմերը հասնի, դուք պետք է կողոպտեք և թալանեք անարդ կըզրբաշների երկիրը, պետք է գրավեք սահմանամերձ բերդերը և այդ ստոր ամբոխին ամբողջովին ոչնչացնելու գործում ցուցաբերեք ձեր արիությունը:

Դո՛ւք, Վրաստանի էմիրնե՛ր, ձեր բազմաթիվ փորձերով գիտեք, թե ինչ աստիճանի կհասնի անկեղծություն ցուցաբերողների պատիվն ու արժեքը: Ամենքին հայտնեցե՛ք և վստահեցրե՛ք, որ չեկարելի հավատ բնծայել խոստմնադրութ, երդումն ու հավատը թույլ [կըզրբաշների] ցեղին, չեկարելի հավատալ նրանց խարդավանքներին ու պատրանքներին և, վերջապես, չեկարելի վստահել այդ աստվածութացներին: [Ուստի] պետք է լինեք հեռատես և դգույշ, պատվի ու նամուսի արժանի և իմ կայսերական հավանությանը համապատասխան միջոցներ ձեռք տոնեք, եռանդ ու ջանք շնորհների երկիրը պահպանելու և պաշտպանելու գործում:

Բարձրյալն Աստծո կամքով, ձեր ցույց տված ծառայությունները շեն կորչի և անպայման կարժանանաք իմ բարձր ու բազմատեսակ շնորհներին:

Սրանից հետո էլ տեղի ունեցած դեպքերի մասին պետք է գրեք ու հայտնեք երշանիկ Ասիթաներին և իմ վսեմաշուր սերդարին:

(Հատ. I, էջ 223)

ԱՐՔՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՆԳԻՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆՔ ՎՐԱՍՏԱՆԻ
ՏԻՐԱԿԱԼԻՆ ՇԽՈՐՃՎԱԾ ՓՈՒՇՈՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

Դո՛ւ, որ արիությամբ և քաջությամբ հայտնի Վրաստանի էմիրների երևելին ես և խլամական եռանդով ու փառասիրությամբ Ալբրեղիստանի¹ անվանիների գլխավորը:

Սրբազն կորնի և ընտրելագույն Ռաշիդյան խալիֆաների (թող Աստված ողորմի՛ նրանց հոգուն) բարության համար, բարեպաշտ ու ազնիվ մարդիկ՝ մեծ եռանդով և փութաջանությամբ, մշտապես վրեժինդիր են եղել անհավատ ու աֆրդիների ցեղից: Իմ մեծ նախորդների օրով Արևելյան երկրները նվաճելու համար նշա-

նակված սերդարներն ու սերասքերները՝ դեպի Շիրվան ուղևորվելու ժամանակ, այդ երկիրը մաքրել են սյուննի դավանանքն ու մաքուր հավատը արատավորող ու աֆրդիներից և հնագանդեցրել բազմաթիվ ըմբռուտների:

Քո հավատարիմ նախորդներն էլ՝ միասիրություն և միահոգի, միաբանեցին կրոնի անիծյալ թշնամի ու ափըզիների դեմ և կրոնի պաշտպանության գործում իրանց մատուցած ծառայությունների փոխարեն արժանացան իմ փաղիշահական գովասանքներին և սիրաշահությանը:

Այժմ, դու էլ իմ ազնվատո՞ւմ գերդաստանին լրիվ հավատարմություն և անկեղծություն ցույց տալով, արդարության ճանապարհին, հաստատակամ և անսասան ևս մնում քո նախորդների հավատարմության մեջ, որը հայտնի է դարձել իմ արքայական լսողությանը և հաստատում դարձել իմ փաղիշահական բարյացակամ կարծիքը քո մասին: Դու արժանացել ես իմ աղոթքներին, բարձր ուշադրության շնորհներին: Բախտավո՞ր լինես:

Այժմ, իմ բախտավոր Երբգյահի նկատմամբ քո ցույց տված անկեղծության փոխարեն, իմ արքայական ողորմածությունը ավելացած լինելով, քեզ նվիրեցի և շնորհնեցի իմ մեծարժեք խալաթներից մի երշանկարեր հազուստ, որը ուղարկելու համար մարդ է նշանակված: Երբ ստանաս իմ շնորհած մեծարժեք խալաթն ու փառավոր հագուստը, պիտի հագնես մեծ պատվով ու մեծարանքով և քո բնության մեջ պահած ու արմատացած եռանդին և արիությանը համապատասխան, մեծաթիվ զինվորներով՝ ցեղերի և աշխրեթների երևելիների հետ միասին, կազմ ու պատրաստ պիտի լինես:

Բարձրյալն Աստծո կամքով, երբ իմ հաղթական սերդարը գա այդ կողմերը և, եթե Վրաստանի էմիրներն էլ շարժվեն իրենց տեղերից, դու նրանց պիտի միանաս՝ պետք եկած վայրում: Արարշկամքին հակառակ, դաշինքն ու ուստար դրժող անհավատ ու ափըզիների դեկավարներից վրեժ լուծելու համար բոլոր ուժերդ բազուկիդ տալով, ստոր կըզրբաշներին ոչնչացնելու գործում ցույց պիտի տան քո արիությունը, պատիվն ու նամուսի և ջանքեր գործ զնես նվիրական շարիաթը պաշտպանելու համար: Վստահ եղի՛ր, որ քո ծառայությունները շեն կորչի, անպայման արժանի կլինես իմ բարձր շնորհներին և բազմատեսակ ողորմածություններին:

Սրանից հետո էլ՝ կրոնի և պետության դորձերի մասին պետք է զեկուցեք և հայտնեք երշանիկ Ասիթաներին և իմ հաղթապանծ սերդարին:

(Հատ. II, էջ 224)

Մրազան Մելլայի շերիֆությունը⁶

լիվա — Ռեգուս՝ Դեգիրմենիկի Հետ միասին

լիվա — Սուլլե

լիվա — Էնդրե

Ղրիմի խանություն

լիվա — Նակշե

Սովակալություն (Կափուղանլըքի — Դեյրա⁷)

լիվա — Լեմիք՝ Կավալայի Հետ միասին

լիվա — Միդիլի

լիվա — Սակըզ

Սալյանե — Սակըզ . . . . . (?) բեռ

Սալյանե — Սակըզ 100.000 բեռ

Սալյանե — Սակըզ 800.000 բեռ

Սալյանե — Սակըզ 800.000 բեռ

Սալյանե — Սակըզ 800.000 բեռ

լիվա — Մորե Սալյանե Մորե 800.000 բեռ

լիվա — Էղրիբոզ —»— 100.000 բեռ

լիվա — Մեզեսթրե —»— 800.000 բեռ

լիվա — Էյամորե —»— 800.000 բեռ

լիվա — Ինչե Բեկիթի —»— 800.000 բեռ

լիվա — Բենեկշե —»— 800.000 բեռ

լիվա — Իսքենդերիյե

լիվա — Գեմյատ

լիվա — Մաղոսե

լիվա — Բաֆ

լիվա — Լիմոսոն

Կափուղանլըք — Լեմին

Կափուղանլըք — Անաբոլի

լիվա — Թուզլե

լիվա — Կասթել

լիվա — Բիդա

լիվա — Կոչա-Իլի

լիվա — Բերի
լիվա — Կարլը-Իլի

Կայսերական Եղիպատոսի էյալեր

Սալյանե ⁸	— Եղիպատոս	Սալյանե	— Եղիպատոս
Սալյանե	— Եղիպատոս	Սալյանե	— Եղիպատոս
Սալյանե	— Եղիպատոս	Սալյանե	— Եղիպատոս
Սալյանե	— Եղիպատոս	Սալյանե	— Եղիպատոս
Սալյանե	— Եղիպատոս	Սալյանե	— Եղիպատոս
Սալյանե	— Եղիպատոս	Սալյանե	— Եղիպատոս
Սալյանե	— Եղիպատոս	Սալյանե	— Եղիպատոս
Սալյանե	— Եղիպատոս	Սալյանե	— Եղիպատոս
Սալյանե	— Եղիպատոս	լիվա-Ջետահի	— Մամուրե

Եղիպատոսի Դիվանի ղեֆրերդարություն⁹

Ուումելիի էյալեր

լիվա — Քոսթենդիլ

լիվա — Թերհալե

լիվա — Փերչերին

լիվա — Յանյա

լիվա — Դելվինե

լիվա — Վեզեսթրին

լիվա — Իսքենդերիյե

լիվա — Օխրի

լիվա — Ալաջա Հիսար

լիվա — Սելյանիկ

լիվա — Վինոչան-Ուումելի

Քեթիսուղայություն¹⁰ — Ուումելիի ղեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Ուումելիի թիմարների

լիվա — Նիկոպոլիի և Սիլիսթրեի միրի-աքընչյան¹¹

լիվա — Ուումելիի միրի-յուրուքան¹²

Թոսնիայի էջալեր

Լիվա	— Հերսեք
Լիվա	— Քելիս
Լիվա	— Էղուրնիկ
Լիվա	— Կարկե, այլ անունով՝ Լեկե
Լիվա	— Չախեսթե, այլ անունով՝ Չեղնիք
Լիվա	— Բոսնիա
Քեթխուղայություն	— Բոսնիայի թիմարների
Դեֆթերդարություն	— Բոսնիայի թիմարների

Թողինի էջալեր

Լիվա	— Սեմենզրե
Լիվա	— Շերմ
Լիվա	— Կոբան
Լիվա	— Շեմութուրթե
Լիվա	— Ուստունի Բելգրադ
Դեֆթերդարություն	— Բողինի ելևմտականի (մալիյե) ¹³
Քեթխուղայություն	— Բողինի դեֆթերի
Քեթխուղայություն	— Բողինի թիմարների

Թեմեշվարի էջալեր

Լիվա	— Լիվե
Լիվա	— Չենար
Լիվա	— Քյոլե
Լիվա	— Մեղվե
Լիվա	— Յանվե
Դեֆթերդարություն	— Թեմեշվարի ելևմտականի
Քեթխուղայություն	— Թեմեշվարի դեֆթերի
Դեֆթերդարություն	— Թեմեշվարի թիմարների

Կանիծեի էջալեր

Լիվա	— Սեքթելար
Լիվա	— Փեշելի
Լիվա	— Փողոց

Քեթխուղայություն — Կանիծեի դեֆթերի
Դեֆթերդարություն — Կանիծեի թիմարների

Էյրիի էջալեր

Լիվա	— Սեքտին, այլ անունով՝ Փեշկե
Լիվա	— Սոլթիք
Լիվա	— Խեթվան
Քեթխուղայություն	— Էյրիի դեֆթերի
Դեֆթերդարություն	— Էյրիի թիմարների:

Էռզիի էջալեր

Լիվա	— Սիլիսթրե
Լիվա	— Նիկեպոլի
Լիվա	— Զերմեն
Դեֆթերդարություն	— Թունիայի
Քեթխուղայություն	— Էոզիի դեֆթերի
Դեֆթերդարություն	— Էոզիի թիմարների:

Քեփեի էջալեր

Լիվա	— Ակկերման
Լիվա	— Բենդար

Անատոլիայի էջալեր

Լիվա	— Խուղավենդիգյար
Լիվա	— Կասթեմունի
Լիվա	— Կարասի
Լիվա	— Սուլթան Էռնի
Լիվա	— Սարուխանան
Լիվա	— Կարաշ Հիսար (Սահիբ)
Լիվա	— Համիդ
Լիվա	— Բոլի
Լիվա	— Անկարա
Լիվա	— Քանկը
Լիվա	— Այդըն
Լիվա	— Թեքե
Լիվա	— Մենթեշ

Քեթիուղայություն
Դեֆթերդարություն

— Անատոլիայի դեֆթերի
— Անատոլիայի թիմարների:

Կարամանի Էյալեր

Լիվա — Նիկու

Լիվա — Կայսերիկ [Կեսարիա]

Լիվա — Բեկեչիրի

Լիվա — Ակշեհիր

Լիվա — Ակսարայ

Դեֆթերդարություն — Կարամանի ելևտականի

Քեթիուղայություն — Կարամանի թիմարների

Դեֆթերդարություն — Կարամանի թիմարների:

Մարաշի Էյալեր

Լիվա — Մալաթիա

Լիվա — Այնթար

Լիվա — Կարս՝ Մարաշի

Քեթիուղայություն — Մարաշի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Մարաշի թիմարների

Սվագի Էյալեր

Լիվա — Ամասիա

Լիվա — Ջանիկ

Լիվա — Չորում

Լիվա — Դիվրիկի

Լիվա — Բոզոք

Լիվա — Արարակիր

Դեֆթերդարություն — Թուկաթի ելևտականի

Քեթիուղայություն — Սվագի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Սվագի թիմարների:

Շամի Մամասկոսի Էյալեր

Լիվա — Կուգսի Շերիֆ [Երուսաղեմ]

Լիվա — Ղաղա

Լիվա — Սեփեդ

Լիվա — Նաբլուս

Լիվա — Ջերել Աղլուն

Լիվա — Լեզուն

Լիվա — Թեղմեր

Լիվա — Կերք-վե Ջերեք

Դեֆթերդարություն — Շամի ելևտականի

Քեթիուղայություն — Շամի թիմարների

Դեֆթերդարություն — Շամի թիմարների:

Հալեպի Էյալեր

Լիվա — Մարե

Լիվա — Նաբլուս

Լիվա — Ազիր

Լիվա — Բերեզիկ

Դեֆթերդարություն — Հալեպի ելևտականի

Քեթիուղայություն — Հալեպի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Հալեպի թիմարների:

Թարաբլոսի-Շամի Էյալեր

Լիվա — Համա

Լիվա — Հումս

Լիվա — Ջերիկ

Լիվա — Սելմիյե

Դեֆթերդարություն — Թարաբլոսի — Շամի ելևտականի

Քեթիուղայություն — Թարաբլոսի — Շամի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Թարաբլոսի թիմարների:

Աղանայի Էյալեր

Լիվա — Թարսոս

Լիվա — Սիս

Քեթիուղայություն — Աղանայի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Աղանայի թիմարների

Կիպրոսի Էյալեր

Լիվա — Ալայիկ

Լիվա — Քերինե

Լիվա — Մաղոսե

Լիվա — Յափ

Լիվա — Ջեղիրեի — Իներուզ

Լիվա — Սելեֆկե, ալանունով՝ Իշ—Իլ

Լիվա — Հարսոյ

Դեֆթերդարություն — Կիպրոսի հլեմտականի

Քեթխուղայություն — Կիպրոսի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Կիպրոսի թիմարների:

Մակայի Ուրֆա Էյալեր

Լիվա — Հաթուր

Լիվա — Համասիյե

Լիվա — Բենի Ռաբիե

Լիվա — Սերուհեղիք

Քեթխուղայություն — Ռուհայի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Ռուհայի թիմարների:

Դիարբենիրի Էյալեր

Հյուքյումեթ¹⁴ — Ջետր օջաքլը¹⁵

Հյուքյումեթ — Հետր օջաքլը

Հյուքյումեթ — Էքուր օջաքլը

Հյուքյումեթ — Բերհել օջաքլը

Հյուքյումեթ — Բալու օջաքլը

Հյուքյումեթ — Գենչե օջաքլը

Լիվա — Ջերնեք օջաքլը

Լիվա — Հիսնի Քեփ

Լիվա — Բերմեք

Լիվա — Մարկերտ օջաքլը

Լիվա — Ջեմեշեղեք [Ջմշեղածագ]

Լիվա — Խարփութ [Խարբերդ]

Լիվա — Սիվիրեք

Լիվա — Կալեք օջաքլը

Լիվա — Էրակ օջաքլը

Լիվա — Արզնի

Լիվա — Մեհրանի օջաքլը

Լիվա — Զաբաքչուր

Լիվա — Սղերտ

Լիվա — Քորքիշ օջաքլը

Լիվա — Ահաքես օջաքլը

Լիվա — Մեփարկին օջաքլը

Լիվա — Բեսթան

Լիվա — Սուման

Լիվա — Նիսիրին

Լիվա — Ակչա Կալա

Լիվա — Սանչար

Լիվա — Քուրդքան օջաքլը

Դեֆթերդարություն — Դիարբերիքիրի Ջեղեկի

Դեֆթերդարություն — Դիարբերիքիրի թիմարների

Քեթխուղայություն — Դիարբերիքիրի դեֆթերի:

Էրգռումի Էյալեր

Լիվա — Կարահիսարի Շարքի

Լիվա — Փասեն (Բասեն)

Լիվա — Խնուս

Լիվա — Մելադեք [Մալագկերտ]

Լիվա — Թորթում

Լիվա — Մշնկերտ, օջաքլը

Լիվա — Կուրչան [Կողիշան], օջաքլը

Լիվա — Իսպիր

Լիվա — Բայբուրդ (Բաբերտ)

Լիվա — Քղի

Լիվա — Բայազիտի բերդ

Լիվա — Մամրվան

Լիվա — Ալաշկերտ

Լիվա — Թեքման

Լիվա — Քեռյ

Դեֆթերդարություն — Էրզրումի հլեմտականի

Քեթխուղայություն — Էրզրումի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Էրզրումի թիմարների:

Զըլլորի Էյալեր

Լիվա — Արդահանի Քյուզուրք [Մհծ Արդահան]

Լիվա — Էրլի [Օլթի]

Լիվա — Բերմեքեք [Բերթքերք]

Լիվա — էրլուց
 Լիվա — Եռշատ, օշաքլըք
 Լիվա — Նըսֆի — Լիվանի, օշաքլըք
 Լիվա — Մամեհղել [Մահղել], օշաքլըք
 Լիվա — Լիք
 Լիվա — Աշարեի Ուլյա [Վերին Աշարա], օշաքլըք
 Լիվա — Աշարեի Սուլիա [Ստորին Աշարա] օշաքլըք
 Լիվա — Էմիրհոյ
 Լիվա — Էսթիչե
 Լիվա — Բոսշոք [Փոսխով]
 Լիվա — Խերթվիս
 Լիվա — Ալթուն Կալա՝ Օսթհետի Հետ միասին
 Լիվա — Մեհրեք
 Էյալեթ — Ահմեդ խան, օշաքլըք
 Քեթխուղայություն — Զբլգըրի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Զբլգըրի թիմարների;

Կարսի Էյալեթ

Լիվա — Զարշատ
 Լիվա — Կեշվան, օշաքլըք
 Լիվա — Արդահանի Քյուշուք, օշաքլըք
 Լիվա — Կաղզման
 Լիվա — Քոլե
 Քեթխուղայություն — Կարսի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Կարսի թիմարների;

Բարումի Էյալեթ, այլ անունով՝ Տրապիզոն

Լիվա — Քունիյե
 Քեթխուղայություն — Բաթումի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Բաթումի թիմարների;

Վանի Էյալեթ

Հյուքյումեթ — Բիթլիս, օշաքլըք
 Հյուքյումեթ — Հարան, օշաքլըք
 Հյուքյումեթ — Հեքքարի, օշաքլըք
 Հյուքյումեթ — Մահմուդի

Լիվա — Քերքեր [Կարկար]
 Լիվա — Վերֆի, օշաքլըք
 Լիվա — Մոկս, օշաքլըք
 Լիվա — Շենավ, օշաքլըք
 Լիվա — Էլրաֆ
 Լիվա — Կուրկուր, օշաքլըք
 Լիվա — Էսնաներտ [Սպարկերտ]
 Լիվա — Էրշիշ [Արճեշ]
 Լիվա — Քեսան
 Լիվա — Բարկիրի [Բերկիրի], օշաքլըք
 Քեթխուղայություն — Վանի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Վանի թիմարների;

Բաղդադի Էյալեթ (Դար-ուլ-խոլամ)

Հյուքյումեթ — Ամադիե
 Լիվա — Խելե
 Լիվա — Ջեվազեր
 Լիվա — Կարայիլի-ուրբանի-բերիյա¹⁶
 Լիվա — Դերթենք
 Լիվա — Կասրի Շիրին
 Լիվա — Ջախոն
 Լիվա — Մեշվան
 Լիվա — Սեքերմեթ
 Լիվա — Մաշվան
 Լիվա — Ջենգ Արագ
 Լիվա — Ջեսան
 Լիվա — Աթր, օշաքլըք
 Լիվա — Հարիր Դումեթ
 Լիվա — Էրշի
 Լիվա — Կըզըլ Ռաբաթ
 Լիվա — Ալթուն Քիփրի
 Լիվա — Հարիր, այլ անունով՝ Շեհրանի, Հյուքյումեթ-օշաքլըք
 Դեֆթերդարություն — Բաղդադի ելևտականի
 Քեթխուղայություն — Բաղդադի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Բաղդադի թիմարների

Լիվա — Հորի
 Լիվա — Կըզմլջա Կալա
 Լիվա — Սեհրան
 Լիվա — Դենքենի, օչաքլլք
 Լիվա — Կարա Դաղ
 Լիվա — Քյոյ
 Լիվա — Շևմամեր
 Լիվա — Գուկկըրան
 Քեթիուղայություն — Շեհրի Զորի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Շեհրի Զորի թիմարների*

Մուսովի էյալեր

Լիվա — Էսքի Մուսով
 Լիվա — Քեշան
 Լիվա — Խարուն
 Դեֆթերդարություն — Մուսովի Կլկմտականի

Բաւրայի էյալեր

Լիվա — Ռումլե Ենթակա Ջեզարիի Հիդիթի
 Լիվա — Հաֆար

Լահսայի էյալեր

Լիվա — Կաթիք
 Լիվա — Սանաա
 Լիվա — Հաշե

Հաբեշի էյալեր

Էյալեթ — Ջեզայիրի Արաբ
 Էմիր Հաշեթ — Ջեզայիրի Արաբ
 Էյալեթի Թունուս, Կափուղանլըք Բենի Դերտ
 Վոյվոդալըք¹⁷ — Բուղտան
 Վոյվոդալըք — Էֆլաք:

Ցերիդուն Բեյը իր աշխատության երկրորդ հատորում այս վերնագրով տալիս է մի սուլթանական հրաման:

Հրամանի մեջ նշվում է, որ Մտամբուլը երկար ժամանակից ի վեր քննության չի ենթարկվել: Փաղէշա՞ը լսում է, որ քաղաքի տարբեր մասերում նկատվում է բարեկրի ապականալիքուն: Շարիաթին հակառակ ամեն տեսակի գործեր արգելելու և վերացնելու համար փաղէշահական ֆերման է արվում, որ յուրաքանչյուր թաղամասի իմամը, մյուսգինը և թաղամասի բնակչության ներկայացուցիչը քննեն ու պարզեն, թե ո՞վքը են քաղաքի կարդ ու կանոնը խանգարողները, ապօրինի աշխատանքով և վաստակով գրավլողները, գավառներից եկածները (բեքար) և ալին, Այդպիսի տարրերին հրամայվում է խիստ քննության նեթարկել, ցուցակագրել, կալանավորել, մասնագրապիս, անկարգության և խոռվության պատճառ հանդիսացողներին: Ֆերմանում ասված է,

«... Որոշ գերձակների, նպարավագառների և այլ արհեստավորների խանութներից և սենյակներից (օդա) յուրաքանչյուրում ապրում է հինգ, նույնիսկ տասը և ավելի մարդ: Այդպիսիներից ում անհրաժեշտ է, հարկավոր է երաշխավորության տակ առնել, արձանագրել ույած դասին պատկանողներից այն մարդկանց, որոնք իրենց վարն ու ցանքը թողած՝ շղչակալքից և տարբեր վայրերից եկել են [Մտամբուլ]. այդպիսիներին քննության Ենթարկել և պարզել, թե ովքե՞ր են եկել, ե՞րբ են եկել, այստեղ ի՞նչ աշխատանքով են զբաղվում: այդպիսիներին հարկավոր է խիստ նախազգուշացնել, որ սրանից հետո այլև շմնան քաղաքում, վերադառնան իրենց հայրենիքը և զբաղվեն իրենց աշխատանքով ու վաստակով: Նախազգուշացումից հետո իրենց տեղերը շվերադողներին հական-հանվանէ պետք է ցուցակագրել և ինձ ներկայացնել: Այդպիսիներին պատժելու համար ինչպիսի հրաման որ տամ, դրա համաձայն պետք է վարվեք: Քաղաքը [Մտամբուլը] պետք է ապականությունից և անառակությունից սրբել ու մաքրել ամբողջապես և լիովին: Պետք է պարզել, թե [քաղաքում] ովքե՞ր են բնիկները և ովքե՞ր նորեկները: Իրենց հայրենիքը թողած և եկած օտարներին պետք է ետ ուղարկել իրենց տեղերը, իսկ վաղուց եկածներին երաշխավորության տակ առնել, որպեսզի սրանից հետո շարիաթին հակառակ և իմ Բարձր հրամաններին հակառակ շվարվեն»:

(Հատ. II, էջ 131—132)

Կոչի թելի «ՌԻՍԱԼԵ»-ում արծարծված հարցերը, հեղինակի տված տեղեկությունները և նրա գատողությունները վերաբերում են XVII դարի Թուրքիայի պետական-վարչական, սոցիալ-անտեսական հարցերին, որոնք կարող են որոշակի պատկերացում տալ նաև Հայ և հարեւան ժողովուրդների կյանքի պայմանների մասին, մանավանդ, որ Կոչի թելը խիստ քննադատության է ենթարկել Սամանյան Թուրքիայում ժողովրդական մասսաներին ճնշող և շահագործող տիրությունները, հարկերի և այլ պարունակած շարաշահությունները, հարկերի և այլ պարտադրությունները, թալանն ու կողոպուտը, ենթարկական բանակի և այլ զորամասերի անձարձակությունները:

«ՌԻՍԱԼԵ» կազմված է զեկուցման ձևով: Կոչի թելը քննության է առել այս բոլոր հարցերը, որոնք իր կարծիքը հանդիսանում են երբեմնի հզոր օնմանյան պետության քայլայման ու անկման պատճառները:

Զնայած Կոչի թելը չի կարողացել տալ կայրության քայլայման իսկական պատճառները, այնուամենայնիվ, նրա հակորդած տեղեկությունները իրենցից ներկայացնում են պատմական որոշակի արժեք: Վ. Դ. Միքրնովը Կոչի թելի «ՌԻՍԱԼԵ»-ի մասին գրում է. «Նրանում, ինչպես մի ֆոկուսում, հավարված են Թուրքիայի անկման պատճառները և նրա հզորության մասին այն մտքերը, որոնք ցրված են նրա ժամանակիցների աշխատությունների մեջ... Նկատի ունենալով Կոչի թելի աշխատության անկանած արժանիքները... ևս որոշեցի Կոչն առաջն տեղը տալ Թուրքիայի պատմության և թուրքական ցեղի պետական-հասարամին տեղը կազմության իմ ուսումնասիրության մեջ»*: Կոչի թելի «ՌԻՍԱԼԵ»-ում, որպես XVII դարի պատմական աշխատությունը պահպանել է մինչեւ մեր օրերը:

«ՌԻՍԱԼԵ»-ի 17 գլուխներում Կոչի թելը մեծ հմտությամբ և պարզությամբ քննության է առել Թուրքիայի պետական, հասարակական, վարչական և տնտեսական կյանքի բոլոր բնագավառները, քննադատության ենթարկել երկիրը գեղարքայում և անկում տանող երևալները: Այդ բազմաթիվ հարցերը վերաբերում են սուլթանների, վեղիրների, պետական խորհրդի անդամների բնութագրությունը, մեծ և փոքր ազգարակատերերի պետական ծառայությանը, նրանց կարգապահությանը, պետությունից ոռնիկ ստացողների թվի անընդհատ աճմանը, ենթարկական օջախի քայլայմանը, աղքատ ու արաներից գանձվող հարկերի աշխատավանը, իսկամական երկրներում² առաջացած պատմաբություններին և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, XVII դարի պատմաբան-քննադատը ուշադրության է առել պետական կյանքի, ծովորդի և «աղքատ-ուայսների» առօրյա կյանքի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր, փորձել է երեսն հանել շարիքի արմատը և ներկայացնել պետության զեկալարների, գլխավորացների ու անդիմինի գլուխների ու անդիմինի գլուխների ու անդիմինի գլուխների:

Պարզ է, որ քննադատի բոլոր անկեղծ ջանքերն ապարդյուն են անցել: Կոչի թելը իր պատմական արժեքագոր երկու՝ «ՌԻՍԱԼԵ»-ով, Թուրքիայի պատմագրության մեջ գրավում է իր պատվավոր տեղը:

* В. Д. Смирнов, Կучիե Գյույրջինսկի և այլ Օսմանական պատմությունների մասին, 1873.

ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ԿՈԶԻ ԹԵՅԻ «ՌԻՍԱԼԵ»-ԻՑ

Կոչի թեյը միջնադարյան մյուս թուրք պատմագիր-տարեգիրների նման պետությունը և երկրը չի պատկրացնում տուանց սուլթանին. Այդ պատճառով էլ միջնադարյան քննադատը իր աշխատության մեջ տուացին հերթին իսոսում է մի քանի սուլթանների և նրանց գործերի մասին:

Այսպես, Յավոր սուլթան Սելիմի մասին գրում է,

«Հին Դիվանխանեում անձամբ Դիվան էր կազմում. փաղիշաշը պիտեր իր կուլերին³, կուլերն էլ գիտեին իրենց փաղիշաշին... Մեծ վեզիրը անկախ էր և ոչ ոք չէր միջամտում սուլթանության գործերին... թէ՛ փաղիշաշները և թէ՛ վերիներն ու մյուս մարդիկ չէին ձգում շքեղության ու փառքի, հավատարիմ էին նվիրական շարիաթին, հարգում էին օպմանյան օրենքները, անհրաժեշտ շափով և խիստ գգուշանում էին ապօրինություններից»:

Սուլթան Սյուլեյման Կանունիի մասին.

«Այս սուլթանի ժամանակ աշխարհի կարգը խանգարվել էր, որովհետև փաղիշաշը ինքը չէր հարգում նախկին կարգերն ու կանոնները... Փաղիշաշը իրեն շրջապատում էր իր ծառաներով, որոնք կարձ ժամանակում հասնում էին ամենաբարձր, անգամ վեզիրության աստիճանի, յուրացնում բազմաթիվ պետական և հասարակական կալվածները և զողերը, հարստանում ու ապրում շոայլ և փարթամ կյանքով...»:

«Մեծ վեզիր Ռուսթեմ փաշան՝ իր գործունեությամբ, նվիրական շարիաթին հակառակ, կայսերական խասերը և մուկաթառները, որոնք իսլամական բեյթ-ուլ-մալեռ են, սկսեց իլլիդամի տալ, եվ որովհետև պատվավոր էմինները մերժեցին իլլիդամ վերցնել, այդ իլլիդամները անցան անարժան և անբարյական հրեա էմինների ձեռքը, իսկ այդ հանգամանքը պատճառ դարձավ կայսերական խասերի և մուկաթառաների զյուղերի քայլքայմանը... Շոայլությունն ու զեխությունը հետզետե այնպիսի աստիճանի հասան, որ պաշտոնյաների և «կուլ» զասի եկամուտը չէր բավականացնում նույնիսկ հացի փողի... Բոնության և թշնամության պատճառով, աշխարհը ավերվեց»...

ՆԵՐԻՄՆԵՐԻ ԵՎ ՄՅՈՒՆԱԲՐԻԲՆԵՐԻ ԶԱՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

«Մինչև 982 (1574) թվականը բարձր վեզիրները միանգամայն ինքնուրույն էին գործում Մեծ վեզիրի նախագահության ներքո և ոչ ոք չէր կարող միշամտել նրանց գործերին: Պաշտոններում նշա-

նակելու և ազատելու իրավունքը նրանց էր պատկանում և ոչ ոք չէր իմանում փաղիշաշի հետ նրանց ունեցած գործերի մասին...: Վերոհիշյալ թվականներից սկսած նեղիմներն ու այլ մոտիկ անձինք, փաղիշաշի մոտ դիրք և պատիվ ձեռք բերելով, սկսեցին միջամտել սուլթանության գործերին: Նրանք մինչև անգամ մեծ վեզիրներին մի շարք առաջարկներ ներկայացրին...

Մեծ վեզիրները նրանց [նեղիմների և մյուկարրիբների] ցանկություններին լընդառաջելու դեպքում, բոլորը միասիրտ և միաբերան, փաղիշաշին դիմելով բազմաթիվ զրապարություններ էին ներկայացնում և փաղիշաշի բարկությունն ու զայրուցիթը գրգռելով, անմեղներից ոմանց սպանության, ոմանց աքսորի և ոմանց էլ ունեցվածքի ու հարստության հափշտակման և նրանց անարդանքի և նթարկվելու պատճառ էին լինում...»:

Հեղինակը իբրև օրինակ հիշում է իրանի դեմ մղված պատերազմում սերդար նշանակված Ֆերհադ փաշային, որը Օսմանյան պետության մատուցած իր բազմաթիվ ծառայությունների համար փոխանակ փաղիշաշի շնորհներին և պատիվներին արժանանալու, վերոհիշյալ նեղիմների ու մոտիկ մարդկանց զրապարությունների և թշնամության հետևանքով, մահվան էր դատապարտվիլ...

«Սրանից առաջ սուլթան Մուրադ III-ի և սուլթան Մուհամմեդ III-ի սուլթանության ժամանակ սիփահի գորամասերը անհնապանություն ցուց տալով և պետության վերիների դեմ բռնություն գործ դնելով, Ռումելիի բեյլերերի Կարա Մուհամմեդ փաշային, «Բար-ուս-սեադեհ» աղա Ղազինֆեր Աղալիին շենք ուղում» ասելով, սպանել տվին և բազմաթիվ պատվավոր մարդկանց վրա հարձակվեցին, ույաների և բերայաներին նկատմամբ բռնություններ կանկատարեցին: Ոչ ոք չկարողացավ սրանց գործունեությունը կանկանել: Միայն հանգուցյալ նմիշլի Հասան փաշան, իր խելամտությամբ, ենիշերիների օջախից իր կողմը գրավելով, անսպասելի կերպով փակեց Ստամբուլի դռները, վերոհիշյալ խմբի [սիփահիների] ավագակապետներին և շարագործներին միանգամմաց սրի քաշեց և նրանց հետ իր հաշիվը մաքրեց: Սակայն անմեղ և անքաշեց համար հայտ կայսեր առաջարկան ապահովությամբ սպանել տվեցին: Որոշ մարդկանց միջոցով զրպարտությամբ սպանել տվեցին: Ուրոշ մարդկանց միջոցով գաղաքատություններ ներկայացնելով Դերվիշ Մահմուդ փաշայի և նեսուշ փաշայի նման վեհանձն, հերոս և հավատարիմ բազմաթիվ վեզիրների մասին ևս, Բարձր սուլթանության նկատմամբ, Աստված մի արածեց, դավադրություն կազմակերպելու մեջ ամբաստանեցին և նրանց փաղիշաշի զայրուցիթին արժանացրին: Նրանցից հետո եկած վեզիրները ստիպված էին ենթարկվել «ներքին մարդկանց»⁷ լար-

քունիքի մարդկանց] և ծառայել նրանց ցանկություններին. ինչ որ նրանք ցանկանում էին, այն էլ կատարում էին: Ներքին մարդկան սկսեցին միջամտել նաև մի շարք այլ գործերի: Այսպես, հարյուրավոր տարիներ առաջվա նվիրական պատերազմների [ղաղավաթ]⁹ հետևանքով նվաճված գյուղերն ու մշակելի հողերը տարբեր ճանապարհներով, մի մասը իրեն բաշմաքլրէ⁹, մի մասը իրեն արփալրէ, մի մասն էլ իրեն մյովլ յուրացրին: Իրենց բավարարելուց հետո, իրենց ենթակա մարդկանց բաժինը տվին որպես թիմար և զեամեթ, կտրեցին սրի մարդկանց դիրիթիները: Նրանք մուսուլմանների բեյթուլ-մալերը քայլայելով, աշխարհը այսպիսի վիճակի հասցրին: Դրանով էլ նրանք շրավականացան: Կաշառակերության դուռը բաց անելով, սկսեցին միջամտել սանջակների բեյլերեյիների և փադիշի մյուս ծառայողների գործերին: Կաշառակերության մոլուցքով տարփած, մի շարք անկարող և անարժան մարդկանց բեյլերեյինություն պարտադրելով, դրան արժանի բազմաթիվ գործունյա և վաստակ ունեցող մարդկանց, իրենց կորովով և բազությամբ հայտնի կովերին, անարգանքի ու անուշադրության դատապարտեցին և աղքատության դուռը հասցրին: Թիմարի և զեամեթի տերերը լրիվ կերպով ոչնչացվեցին: Նվաճումներն ու գրավումները դադարեցին: Աշխարհի երեսից կարգն ու կանոնը վերացվեց... Աշխարհը լցվեց ուլուքի [ոռճիկ] ստացող կովերով, սիփահիների խումբը խորտակվեց, նրանցից անվանիները ենթարկվեցին վերիներին և դրանց միջոցով երևան եկան ամեն տեսակի անկարգություններ ու խոռվություններ, «փադիշահական հարեմը մտան թուրք և յուրուք¹⁰, շինգանե (գնչու), հրեա, անկրոն և անհավատ բազմաթիվ սրիկա և հարբեցող քաղաքի օղաններ»:

ԵԽԶԵՐԻԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ԽԱԽՏՈՒՄԸ

Ենիշերիական օշախում օտարների մուտքը սկսվում է 909 (1503) թվականից: Դրա պատճառը հետևյալն էր. հիշյալ թվականին տեղի ունեցած նորին վսեմություն սովորան Մուհամմեդ III-ի հարսանեկան հանդեսը և շարունակվեց դիշեր-ցերեկ՝ մոտ երկու ամիս: Շրջակայրից և ամեն կողմից անթիվ-անհամար մարդիկ հավաքվեցին ու այնպիսի խառնաշփոթություն առաջացավ, որ բազմաթիվ մարդիկ ոտքի կոխան դարձան: Բազմությունը ցրել անհնարին էր. կտավատի յուղով յուղված պարկեր բերեցին և դրանցով հարձակվեցին ժողովրդի վրա... երբ բազմությունը մի քիչ ցրվեց, փադիշահական հարսանիքը վերջացավ. փոխանակ [ենի-

շերիական] դասի հանդեպ հարգանք ցուցաբերելու, հավաքված բազմությունը միաբերան պահանջեց, որ իրենց էլ ընդունեն ենիշերիների շարքերը: Փադիշահը ստիպված եղավ նրանց ցանկությունը ընդունել: Այդ ժամանակ ենիշերիների աղա Ֆերհադ Աղային հրաման տրվեց այդ մասին: Սա էլ խորհրդակցելով օշախի սպաների հետ, հետեւյալ կարծիքը հայտնից. «Եթե այդպես լինի, ապա օտար տարրերը մուտք կգործեն մեր օշախը. օշախում գոյություն ունեցող կարգն ու կանոնը և օսմանյան պետությունը դրանով վնաս կկրեն»: Այս խորհրդածությամբ նրանք այդ հրամանը ընդունեցին....

Փադիշահը պնդում է իր հրամանի վրա և ենիշերիների աղան հեռացվում է պաշտոնից: Նրան փոխարինող Յուսուֆ Աղան այդ օտար տարրերին՝ «աղա շրադի» անունով, ենիշերիական օշախին է օտար տարրերը մուտք կտանով ստեղծում մի նոր ապօրինություն ևս: Հետագայում, 1030 (1620) թվականին, ստեղծվում է «բեշայիշ» [փոխարինում] անունով մի ապօրինություն ևս. այդ միջոցներով ենիշերիների շարքերն են ընդունվում օտար տարրեր: «Օշախը իր մաքրելությունն ու փայլը կորցրեց, գոյություն ունեցող օրենքը խախտվեց և առաջ եկան խառնակություններ.., 10 հազարից ավելի վեց և առաջ եկան խառնակություններ» [թոշակի անցածներ] երեան եկան և այսպիսով ոչնչացվեց մուսուլմանների բեյթ-ուլ-մալը...»:

Այնուհետև Կոչի թեյք հիշատակում է բազմաթիվ «նորամուծություններ», որոնց հետևանքով աշխարհում տարածվում են շարությունը, խոռվությունն ու գավաղրությունը, խանգարվում է աշխարհի կարգն ու կանոնը:

«Եթե այս եղանակով հավաքված զինվորներով կարելի լիներ կրոնին և պետությանը վայել գործեր տեսնել, մեր նախկին սուլթանները... զեամեթները և թիմարները միայն սիփահիներին չեին շնորհի և կովերի դասին տարեկան այցպիսի գանձեր [դրամ] չեին տա: Միայն փադիշահական արշավի ժամանակ տարրեր ցեղերից մեկ-երկու հազար զինվորներ չեին հավաքի և ըստ իրենց ծառայությունների՝ դերձակը դերձակությամբ, նպարավաճառը նպարավաճառությամբ, անուշահոտություններ վաճառողը իր գործով, մենքը չեին զբաղվի իրենց արհեստներով...»:

Խ I ԴԱՐԻ [ՀԻԶՐԵԹԻ] ԱՂՔԱՆ ԹԱՅԱՆԵՐԸ

Ուշագրության է արժանի նաև Կոչի թեյք գրքի այս հատվածը, որի մեջ նա տալիս է ժողովրդական մասսաների կյանքի հրական պատկերը:

Մինչև 990 (1582) թվականը աղքատ ուայաների ամեն մեկ շնչից դանձվում էր 40—50 ակչե՝ չիզիկ և 40 ակչե՝ տան ավարիզ; Երկու ոչխարից մեկ ակչե՝ ոչխարի հարկ; Սակայն մյուրաշիրն ու տուրքահավաքները չիզիկից և տան ավարիզից երկուական, երեքական և մինչև հինգական ակչե փող էին առնում որպես «զուլամիյե»¹¹, և ոչ չէր համարձակվում միջամտել; Փաղիշահական խսութիւն գրանցումը երկու հազար շորս հարյուր քառասուն մեկ ակչե էր; Ներկայումս կու դասի թիվը ավելացել է. երբ կուլերի թիվը ավելանում է, ծախքերն էլ կավելանան, իսկ երբ ծախքերն ավելանում են, ուայաների ճնշումն էլ է ավելանում և աշխարհը ավերվում է:

Սկզբում տան ավարիզից առնվում էր 40—50 ակչե, ներկայումս չիզիկից միայն պետության համար նշանակվել է շնչից 240 ակչե, ամեն մեկ տան ավարիզից՝ 300 ակչե, ամեն մեկ զուլի ոշխարի համար՝ մեկ ակչե; Սիփահիների վեց վաշտի զինվորները, մի քանի տարուց ի վեր փաղիշահական եկամուտների գանձումը յուրացնելով, սուլթանության վերիներից բռնի կերպով վերցրել են բոլոր գեֆթերները; Սուլթան Մուհամմեդի շամիի բակում ժողովրդի ներկայությամբ աճուրդի են դնում և մեկ, թերևս մեկ ու կես «զուլամիյով» վաճառում, իսկ գնողները մեկ զուրուշով շրավականանալով, իսլամական երկրում սկսել են յոթ-ութ հարյուր ակչե չիզիկ առնել, իսկ վիլայեթներում մեկ ոչխարի դիմաց 30—40 ակչե են առնում; Ռայաները ինչպես կարող են տանել այս բռնությունները; Երկրի ժողովուրդը ինչպես կարող է ապրել այսպիսի պայմաններում; Փաղիշահական խասերի դրությունն էլ է վատացել; Չորս հարյուր ութուն բեռ ակչե արձանագրված Վրաստանի, Գենչեի, Երևանի և Բաղդադի երկրներում փաղիշահական խասերի գյուղերը ձեռքից դուրս են եկել և անցել թշնամու ձեռքը; Մրանց մի մասը, շարիթին հակառակ, սեփականացվել է և վերածվել մյուլքի, վակֆի և բաշմաքլը, մի մասն ավերվել է և քայքայվել, մի մասն էլ վեղիրների խասերի վերածվել; Ներկայումս գոյություն ունեցող փաղիշահական խասերի գյուղերից հազիվ հարյուր բեռ ակչե եկամուտ է մտնում պետության գանձարանը, իսկ մնացած [գումարից] անուն և հետք անգամ չի մնացել:

Վերջապես աղքատ ուայաների նկատմամբ ներկայումս կիրառվող այդ ճնշումներն ու բռնությունները տեղի չեն ունեցել ո՛չ մի ժամանակ, ո՛չ մի տեղ և ո՛չ էլ փաղիշահի որևէ երկրում:

Իսլամական երկրներից որևէ մեկում որևէ անձի նկատմամբ եթե մի հյուկեի շափ բռնություն գործադրվի, վերջին դատաստանի

օրը այդ երկրի իշխողն է պատասխան տալու. վերիներից չեն պահանջվու և իշխողը աշխարհի արարի Աստծուն չի կարող պատասխանել և ասել, որ ինքը վերիներին է հանձնարարել: Այս ուժեղ բռնությունը գերդաստաններ կոչնչացնի և վշտաբեկ մարդկանց արտասուբքը դժբախտության մեջ կիսեղդի աշխարհը:

Աշխարհը անհավատություն կարող է հանդուրժել, սակայն բռնություն չի հանդուրժի: Արգարությունն է երկարակեցության պատճառը: Երկրի կարգն ու կանոնը փաղիշահի աղքատների համար արգայություն է ստեղծում: Այս ասածներս իմ խոսքերը չեն, ուկեմաների և շեյխների խոսքերն են: Եթե հավատ շրնծայվի, նրանցից պետք է հարցնել:

XI ԳՈՐԾԻ ՀԽԾՐԵԹԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Սկսած 990 (1582) թվականից փաղիշահական պաշտոնները անարժաններին կաշառքով էին տրվում, իսկ պատերազմի և կռվի իրավունք ունեցող զերամեթների և թիմարների տերերը խրամատներ մտնելով [պատերազմների գնալով] քայլքայվում էին...»

Մրանց առաջ Անատոլիայի վիլայեթներում «չելալի» ավագաներ երեան գալով կողոպտեցին և թալանեցին Անատոլիայի, Կարամանի, Սվապի, Մարաշի, Հալեպի, Դամակոսի (Շամ), Աւրաֆայի, Դիարբեքիրի, Էրզրումի, Վանի և Մուսուլի էյալեթների գյուղերն ու գյուղաքաղաքները, որով բազմաթիվ երկրներ քանդվեցին ու ավերվեցին: Նույնիսկ օսմանյան պետության հնագույն մայրաքաղաք Բրուսան թալանվեց, կրակի մատնվեցին ու այրվեցին բազմաթիվ քաղաքներ և վայրեր: Վրանաբնակները և թուրքմեն ցեղերը հպատակությունից դուրս գալով, աղքատ ուայաների նկատմամբ ծայր աստիճանի բռնություններ գործադրեցին, որի պատճառով բազմաթիվ գյուղեր ավերվեցին:

Սև ծովի կողմից էլ կազակներ են գալիս և կողոպտում ու թալանում են ծովերբում զտնվող գյուղերն ու գյուղաքաղաքները, բնակիչներին գերի են տանում, որովհետեւ նրանց դիմադրություն ցուց տվող չկա: Կազակները մոտենալով Ռումելի Հիսարին¹², այս թել են ենի Քյոյն ու մի շարք այգիներ, կողոպտել ու թալանել են մուսուլմանների ունեցվածքը: Դրանց պատճառած վնասների ու շարիքների առաջն առնելու համար անհրաժեշտ եղավ նեղուցու (բոսֆորում) բերդեր կառուցել և պաշտպանել Ստամբուլի շրջակայքը:

Մրանց շահն էլ իր գրաված մի քանի էյալեթներից բացի, մեր

ձեռքից խլեց Բաղդադի նման ամրակուռ բերդը և մեր իմամն ու կրոնի առաջնորդը հանդիսացող Նորին սրբություն մեծ իմամ էր Շահնիքի նվիրական և լուսավոր գերեզմանը գրավելով, անթիվ դաշտանություններ կատարեց։ Այսքան ժամանակ է [շահի] դեմ արշավանքներ են կազմակերպվում, անհաշիվ բելթ-ուլ-մալեր են ոչնչացվում, սակայն բոլորովին ապարդյուն։ Նրանից [շահից] երկու գյուղ անգամ չեն կարողացել գրավել, իսկ այս դարի գինվորներով գրավելու հավանականություն անգամ չկա։ Միակ միջոցը այն է, որ փաղիշահը ինքն անձամբ [պատերազմի] գնա և շնորքի արժանանա։

Եմենի երկիրն էլ ձեռքից դուրս է եկել և իմամ համարվող մի անձի սեփականությունը դարձել։ Մուանի-օղլին էլ հպատակություն ցույց տալու փոխարեն, ապստամբել է և բռնությամբ գրավել մեկ բելթերեխիության շափ երկիր։ Բասրայի և Լահասայի վալին էլ «Թավայի փի-մյուկութի»¹³ ձևն է ստացել։ Ակսաթ 1005 (1596) թվականից իսլամական երկիր գրավել է ընդամենը 19 էյալեթ։

Մնացած երկրներն էլ բռնությունների ներքո այրվում են, իսկ ույաներն ու բերայաները քայլելում...

Ինչպիսի՝ դրախտություն է այս։

Եվ վերջապես, Օսմանյան սուլթանության հզորությունն ու փառքը զինվորով է ապահովվում, իսկ զինվորի գոյությունն ապահովողն էլ դրամն է։ Դրամը ույաներից կգանձվի։ Ռայաների ապահովությունը կարելի է իրագործել արդարությամբ և արդարադատությամբ։ Իսկ ներկայումս աշխարհը քայլայված է, ույաները ցրված են, գանձարանը դատարկ է և կովող մարդիկ մեր նկարագրած վիճակումն են։ Մեկ կողմից իսլամական երկիրը ձեռքից գնում է, բայց դարձյալ միջոցներ ձեռք չեն առնվում և դարման շեն հասցնում։ Սակայն ամեն տեսակի զեխությունները նորից անպահս են։ Այս ի՞նչ անգիտակցություն է...

ԿՈՉԻ ԲԵՅԻ ԵՐԿՐՈՐԴ «ՌԻՍԱԼԵՆ»

Կոչի Բեյը 1041 (1631—1632) թվականին սուլթան Մուրադ IV-ին ներկայացրած «Ծիսալե»-ից հետո, սուլթան Իբրահիմի հրամանով նրան ներկայացնում է իր երկրորդ «Ծիսալեն»¹⁴։

Իր երկրորդ «Ծիսալե»-ում Կոչի Բեյը սուլթան Իբրահիմին առաջարկում է Հիմնական ուշագրությունը զարձնել պետական գանձարանի կարգավորման և ուղարկան ուժերի (զլսավորապես ննիչերի կանակի) վերակադրության գործերին։ Կոչի Բեյը իր այս «Ծիսալե»-ում Հիմնականում կրկնում է իր տեսականությունները ու գատողությունները Օսմանյան կայսրության անկման և քայլայման պատճառների, «աղքատ ույաների» տնտեսական վիճակի վատթարացման, գյուղատնտեսության գեգրագացիայի մասին և այլն։

Ինչպես իր առաջին գեկուցագրում, այսուղեղ ևս, փոքր և միջին ավատակեր-թիմարատների գաղափարախոսու և նրանց գգտումների արտահայտչ Կոչի Բեյը հավատացած է, որ օրավական է միայն վերականգնել և սրի մարդկանց առանձնաշնորհումները և ամեն ինչ կատանա իր նորմալ վիճակը... Թարձրյալն Աստծու կամքով պետության մեջ կարգ կհաստատվի, բարձրագույն իշխանությունը [փաղիշահական իշխանությունը] կվերսանա իր նախկին փայլը, իսլամի սուրբ կլինի անպարտելի և թշնամիները՝ Հլու-Հպատակ»*։

Երկրորդ «Ծիսալե»-ի 19 գլուխներում բնդրկված են բազմատեսակ վարչական, սազմական, տնտեսական, Հողային, Հարկային և այլ հարցեր։

Նրա քննության առաջ Հարցերից առանձնապես պետք է նշել սուլթանական արքունիքի կազմակերպության, շնորհումների [պաշտոններ], աստիճաններ, աիտղուններ և այլն], պատմությունը կարդալու և գործի հանգամանքներին ծանոթանալու, ենիշերի կանակի վերակազմելու, սեփականությունների [Հողային] բաժանման և խասերի քանակի, Հարկերի, դատավարության, գրամների մասին և այլ հարցեր։

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

ՖԵՐԻԴՈՒՆ ԲԵՅԻ «ՍՈՒԼԹԱՆՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»-ԻՑ

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԳԱՆՉԱՐԱՆԻ (ԽԱԶԻՆԵՐ ԱՄԻՐԵ) ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ԵՎ
ՄԱԽՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳԵՅՏԵՐԴԱՐԱԿԱՆ ԹԱՐԻՒՐԸ²

Նվաստու հայտնում եմ, որ կայսերական գանձարանի լրիվ
տարին մուկաթարափց³, ջիպիեից⁴, ավելի ջիպիեից, ավարիպից⁵ իշեա-
վանի (օթևանի) տուրքից⁶ և տարբեր ստացվածքներից եկող եկա-
մուտները կազմում են գանձարանի ելքն ու մուտքը, և որոնք հատ-
կացված են կարիքների և ծախքերի՝ ընդամենը 14503 քիսե ակչե է:
— Հիշված ակչեից 7448 քիսեն ստացվում է մուկաթարափց և
կայսերական խասերից.

— 297 քիսեն՝ զելեպների ոչխարի աղնամից⁷.

— 50 քիսեն բեյթ-ուլ-մալից, բերաթների և հրովարտակնե-
րի եկամտից.

— 1203 քիսեն՝ օթևանի և իշեանի տուրքերից.

— 150 քիսեն՝ զեամեթի և թիմարների տերերի՝ թիմարի հա-
մար վճարած ակչեներից.

— 47 քիսեն՝ կայսերական անշարժ կալվածների և հողերի
ամրացման եկամտից⁸:

— 71 քիսեն՝ օգնության...

— 115 քիսեն՝ Բոգդանի բեյլերբեյիի, Բունիայի դեֆթերդարի
և Հերսեգի բեյի կուկերի ոռճիկները վճարելու համար ապահովված
ակչեից:

լրիվ տարվա ընթացքում կատարված ծախքերը հետևյալ-
ներն են.

— Փոքր ոռվնամեջիկ⁹ գրասենյակում գրանցված և թվով 2301
մարդուց բաղկացած փադիշահական ասպանդակի աղաների, շա-
զուշների և այլ նշանավոր անձերի լրիվ տարեկան ոռճիկները՝
573 քիսեն:

— 19843 մարդուց բաղկացած սիփահիների, սիլահդարների,

աշ և ձախ ուղղվեցիների, աշ և ձախ դարիքների¹⁰ լրիվ տարվա ոռջիկն է 3116 քիսե.

— 2465 մարդուց բաղկացած կափուչի կուլերի լրիվ տարվա ոռջիկը կազմում է 180 և կես քիսե.

— Աշեմի օղանների¹¹, բոստանների օղանների¹² և բալթացի կուլերի¹³, որոնք թվով 13826 մարդ են, լրիվ տարվա ոռջիկն է 442 և կես քիսե.

— 5128 մարդուց բաղկացած ջերեցի կուլերի լրիվ տարվա ոռջիկը՝ 264 և կես քիսե.

— 1455 մարդուց բաղկացած թնդանոթաձիգ կուլերի լրիվ տարվա ոռջիկը՝ 111 և կես քիսե.

— 320 մարդուց բաղկացած թնդանոթի կառապանների լրիվ տարվա ոռջիկը՝ 27 և կես քիսե.

— Թվով 3217 թամբագործ կուլերի լրիվ տարվա ոռջիկը՝ 195 և կես քիսե.

— Կայսերական խոհանոցի 1321 ծառայողների լրիվ տարվա ոռջիկը՝ 73 քիսե.

— 735 արհեստավոր կուլերի լրիվ տարվա ոռջիկը՝ 40 քիսե.

— 221 խալաթի դերձակ կուլերի լրիվ տարվա ոռջիկը՝ 10 քիսե.

— 909 վրանի նվազողների լրիվ տարվա ոռջիկը՝ 55 քիսե.

— Դրոշակի 100 նվազողների լրիվ տարվա ոռջիկը՝ 12 և կես քիսե.

— Գիվանի 35 զրկիրների լրիվ տարվա ոռջիկը՝ երեք քիսե.

— Միայն մի մարդ մնացած եվրոպացի խմբի տարեկան ոռջիկը՝ 10600 ակշ.

— Վարաթի բերդի 717 բերդապահների լրիվ տարվա ոռջիկը՝ 227 քիսե:

Ներկայումս զրանցված և ոռջիկ ստացող բոլոր կուլերին ընդամենը վճարվում է 9206 քիսե ոռջիկ:

— Ներկայումս արքունական նավաշինարանում (թերսանե) եղած 50 նավերի (կատարղա) բոլոր կարիքների և ակշեյով թիվավարների վարձի և բելլիք (պետական) գերիների հացի, կայսերական նավատորմի 13 կալիոնների¹⁴ նավաստիների վարձի և այլ կարիքների համար կանխիլ գրամով վճարվում է 988 և կես քիսե.

— Օշաբլըներից իբրև ավարիզ առնված թիավարներին վճարում է 621 և կես քիսե ակշե: Այս ծախսերին ավելացնելիք նավաշինարանի սարքավորանքը կազմում է 1609 քիսե: Սակայն վերոհիշյալ 621 քիսեն օշաբլըների անվան է պատկանում և չի մտցված

եկամտի և ծախսերի մեջ, միայն նավաշինարանի ընդհանուր ծախսը իմանալու համար է, որ այստեղ այդ մասին բացատրություն տրվեց:

— Արքունական խոհանոցի կարիքների համար, բացի Եղիպատոսի իրավիլից¹⁵ ամբողջ տարին ծախսվում է 965 և կես քիսե.

— Քաղաքապետության ծառայողների համար, թե՛ նրանց ոռջիկների և թե՛ հին պալատի, իբրահիմ փաշալի պալատի և Ղալաթայի պալատի մսի և այլ կարիքների համար ամբողջ տարին ծախսվում է 724 և կես քիսե.

— Կայսերական ախոռի հատկացումների համար, բացի Արքա էմինի¹⁶ և օշաբլըների միջոցով կատարված ծախսերից, ծախսվում է 254 և կես քիսե.

— Ստամբուլի աղայի միջոցով, օշաբլըներից բացի ամբողջ տարին ծախսվում է 114 և կես քիսե.

— Գավառական գանձարանի միջոցով խալաթի ատլասի և այլ իրերի համար ամբողջ տարին ծախսվում է 225 քիսե.

— Արքունի պալատի կանանցոցի (Էնդերուն) համար բաղմանեսակ դիպակի, ասվիի և ատլասի ծախսերը ամբողջ տարին կազմում են 150 քիսե.

— Ենիշերիների համար ասվիի և աստառի արժեքը ամբողջ տարին՝ 436 և կես քիսե.

— Ենիշերիների համար մսի արժեքը ամբողջ տարին 210 և կես քիսե.

— Էղիբանների պալատի տղաների (ղուլամ) համար ամբողջ տարին՝ 46 քիսե.

— Սեքրանների փոխի համար անհրաժեշտ ալյուրի արժեքը ամբողջ տարին՝ 25 քիսե.

— Զրիմի խանի և Կալղայի¹⁷ սալլանեի համար որոշ միրմիրանների և ծովացին բեյերի սալլանեի համար ամբողջ տարին՝ 400 քիսե.

— Նվիրական Հաջիի համար ամբողջ տարին՝ 139 և կես քիսե.

— Արքայական սովորությների, ներբողի, գովասանքի և սովորությունների, շնորհումների և ճանապահածախսերի համար ամբողջ տարին՝ 50 քիսե.

— Կարամանի էյալեթում վառող պատրաստելու համար ամբողջ տարին՝ 10 քիսե.

— Թողակի անցածների և աղոթքով վրաղվողների, ինչպես նաև որոշ բերդերի զինվորների համար ամբողջ տարիում՝ 1911 քիսեն:

— Մի քանի մուկաթաա ստանալու, բրնձի մշակութի և մու-

կաթաների ծախսերի, մզկիթների, վակոֆների և մենդիլների ձիերի ծախքերի համար ամբողջ տարին 427 և կես քիսե.

— Պետական մսագործների աղնամի (ոչխարի) տուրքերը, որը հատկացված է արքունական խոհանոցի, հին պալատի, իբրահիմ փաշայի պալատի, Ղալաթայի պալատի և ենիշերիների պետերի համար, ամբողջ տարին 188 քիսե.

Ներկայումս բոլոր ծախսերի գումարը հավասար է 16400 քիսե ակշերի, որը գերազանցում է եկամտի գումարից 2000 քիսեով: Գրվել է 1064 (1653) թվականին:

(Հատ. II, էջ 304—307)

ԱՇԱՐԻ (ՏԱՍԱՆՈՐԻ) ԽՎ. ԽԱՐԱՁԻ ՀՅԴԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՎԵՐՁՆԱԿԱՆ ՄԵԽՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՏՎՈՂ ՇԵՅՔ-ՌԻՎ-ԻՆՉԱՄ ԷԲՈՒՍՈՒՈՒԹԻ ԷՖԵՆԴԻԻ ՆՎԻՐԱԿԱՆ ՑԵԹՎԱՆԵՐԸ

ՀԱՐՅ. Ի՞նչ է տասանորդային և խարաշային¹⁹ հողը, շնորհ արե՛ք մանրամասնորեն բացատրել.

ՊԱՏԱՍԽԱՆ. Եթե իմամբ մի երկիր նվաճելով նրա հողերը բաժանի հաղթողների միջև, այդ հողերի համար արված պարտավորությունը, հարկավ տասանորդ է, որովհետև մուսուլմանների համար արված պարտականությունը չի կարող լինել սոսկ ապրուսի միջոց: Եթե նվաճման ժամանակ [Հողը] քյաֆիրների ձեռքում է եղել, տեղն ու տեղը արված որոշումով, հողը պահպանվում է իրեւ սեփականություն: Այդ հողում նշանակվածը, հարկավ, խարաց կլինի, չի կարող տասանորդ լինել, որովհետև տասանորդը բովանդակում է նաև բարեպաշտություն, իսկ քյաֆիրը արժանի չէ դրան: Խարացի մի մասը ըստ հողաբաժնի է, տարեկան որոշ շափով ակշեն է առնվում, մի մասն էլ ըստ եկամտի ստացվածի (եկամտի) կամ տասանորդին է, կամ արժեքը, որը նշանակում է ըստ հողի բերբիության աստիճանի՝ մինչև կեսը:

Այս երկրի, այսինքն՝ Ռումելիի, հասարակության հողերը ո՛չ տասանորդային են և ո՛չ էլ խարացային, այլ երկրին պատկանող հողեր են, որոնք իրենց տերերին չեն արվում իրեւ սեփականություն, այլ արվում են ժամանակավոր օգտագործման կարգով: Դրանց [Հողերի] ըստ հողաբաժնի և ըստ եկամտի խարացները տալիս են սիփահիներին, [Հողը] մշակում են, բայց չեն կարող վաճառել կամ սեփականացնել. [մշակողը] եթե զավակ ունենա, սա ևս հոր նման հող կմշակի, բայց [Հողը] չի անցնում ժառանգորդներին: Տասանորդային հողերն ու խարացային հողերը իրականու-

թյան մեջ իրենց տերերի սեփականությունն են, որոնք օգտվում են այդ հողերից, որպես իրենց կալվածքի:

.. ՀԱՐՅ. Եթե մի երկրում տասանորդի փոխարեն յուրաքանչյուր չի փթից հնուց ի վեր առնվել է որոշ քանակի հացահատիկ, այդ երկրում թիմարատեր սիփահիների այդ կարգի տասանորդի փոխարեն առած հացահատիկը արդյոք հալաւ կլինի²⁰:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ. Այն հողերը, որոնք երկիրը նվաճելիս բաժանվել են նվաճողների միջև և որոնցից առնվում է շարիաթական տասանորդ և կամ այն հողերը, որոնք իմամի որոշումով թողնվել են իսլամ ընդունողներին, այդպիսի հողերը չեն կազմում երկրի հողերի մեծ մասը: Քյաֆիրների վրա խարաց է նշանակվում ըստ շնչի և, բացի այդ, խարաց է նշանակվում նաև իրենց ձեռքում ունեցած հողի համար: Խարացը նշանակվում է ըստ հողի բերբիության աստիճանի, տասից մեկ, ութից մեկ, ավելի կամ պակաս: Եթե հիշված վայրերը տասանորդային հողեր են, տասանորդից ավելին առնելը հալաւ չի լինում, իսկ եթե խարացային հողեր են ու խարաց է նշանակվում, և եթե այս հողերը կարող են [ավելին] դիմանալ, արտոնված է այդպիսի հողերից առնել ավելին:

(Հատ. II, էջ 302—303)

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՒՄ ԵՎԱՄ ՔԻՄԱՐԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երկրում ընդհանուր առմամբ զեամեթը 20 հազար ակշեն է, ամենապակասը՝ 20 հազար, եթե ավելի լինի [գրանից] 20 հազար ակշեն կրլը, իսկ մնացածը իմաս է համարվում: Ռումելիում եղած թիմարների կը լըզը երկու տեսակ է, մեկը վեց հազար ակշեն, մյուսը՝ երեք հազար: Օրինակ՝ Ռումելիում եղած բեյլերեյիները տալիս են մինչև 5999 ակշենով փոխանցված թիմարները և իրենց կնիքով կնքած բերաթները²⁰. 6000 ակշեն լինելու դեպքում բեյլերեյիները բերաթ չեն տալիս, այլ տալիս են գրություն (թեզքերե)՝ և ուղարկում երշանիկ Ասիթանե (Ստամբուլ):

Անատոլիայի, Զեղայիրի և Կիպրոսի էլալեթներում կը լըզ թիմարը 5000 և 2000 ակշեն է: Մինչև 4999 ակշենի [թիմարները] բեյլերեյիներն են բաժանում և բերաթները տալիս իրենց կնիքով, իսկ 5000 ակշեն լինելու դեպքում, բերաթ չեն տալիս, ինչպես վերևում նշվեց, այլ տալիս են թեզքերե, որով և ստացվում է բերաթը (Ստամբուլից):

Բայրայի, Դիարբեքիրի, Երզրումի, Շամի (Դամասկոս), Հա-

ւեպի, Բաղդատի և Շեհրի Զորի Էյալեթներում կիրառվում է Ռումիլում գործող կարգը:

Կարամանի, Մարաշի և Ռումի [Սվազ] բելերբեյիները իրնեց բերաթներով տալիս են մինչև 2999 ակչեր թիմարներ, իսկ 3000 ակչերիներու դեպքում, թեզերքեռվ ուղարկում են Ստամբուլ: Եթե թիմար ստացողը չի հրաժարեցված և թիմար է ստացել նախնական կարգով, նրան բերաթի փոխարեն տալիս են թեզերք, որովհետև օրենքով բերաթի սկզբում տրվում էր Ասիթաններից:

Օրենքի համաձայն սիփահի որդիները ևս իրենց հոր սկզբանական բերաթները պետք է տանին Ասիթանն և [բերաթը] այնտեղից ստանան: Բելերբեյիների կողմից բերաթ եղած թիմարները տրվում են երջանիկ Ասիթաններից և սերդարների կողմից, հետո դեֆթերիաներից թեզերք է տրվում և բերաթ լինում: Սրա պատճառն այն է, որ մի քանի տարուց ի վեր արշավանքներ են տեղի ունենում դեպի Արևելք և Արևմուտք, բելերբեյիները իրենց տեղերում չեն լինում և շարժման մեջ են գտնվում:

Ինչպես բացատրվեց, բելերբեյիների կողմից բերաթ եղած թիմարներից բացի, երջանիկ Ասիթաններից ուղարկությունների (ոոճիկ) ունեցող կամ թիմարի իրավունք ունեցող մարդկանց բերաթ է տրվում և հաստատվում հրամանով: Երբեմն երջանիկ Ասիթաններում թեզերքեր է գրվում և բերաթ լինում, երբեմն էլ բելերբեյին է ուղարկվում նախապես տրված հրամանը, որից [բելերբեյին] եկած թեզերքում բերաթ է լինում Ստամբուլում:

Բելերբեյիների բերաթներով տրված թիմարները անունների մատյանում կոչվում են առանց թեզերեի [թիմարներ]:

Իսկ իրենց [բելերբեյիների] բերաթներով շտրված, այլ թեզերենով տրված և պետության մայրաքաղաք ուղարկված ու ներկայացված թիմարները կոչվում են թեզերենով թիմարներ: Վեսսելսմ! (Հատ. II, էջ 304)

ՖԱՇԱԾԻՆ²² ՇՆՈՐՀԱԾ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՏՐՎԱԾ ԿԱՅԱԾԱԿԱՆ ԿԱԼՎԱԾԱԳԻՐԸ

Սույն կայսերական նիշանի հրամանը հետևյալն է...

Փագիշահական գրություններին ու հրովարտակներին հատուկ երկար նախարանից և Ֆերհադ փաշայի գործերն ու արժանիքները թվարկելուց հետո նշշվում է, որ Ֆերհադ փաշան շատ գեղատեսիլ, հոյակապ և նվիրական մի մզկիթ՝ կառուցել Կասթեմումի քաղաքում:

«...Կասթեմունի քաղաքում վեց հազար ամէնեռվ գրանցված Մարկարան անունով գյուղի բերքերը, վերոհիշյալ մզկիթում ծա-

ռայողների ծախսերին հատկացնելու համար, Ֆերհադ փաշան դիմում ներկայացնելով խնդրել է, որ բարեկթորեն այդ գյուղը իրեն արվի սեփականության իրավունքով: «Իմ բարձր գթության և փաղահական բարերարության համաձայն... հիշյալը իր բոլոր շարիաթական իրավունքներով և սովորության հարկերով իրու սեփականություն շնորհեցի վերոհիշյալին [Ֆերհադ փաշային]» և, տալով այս բարերադղ կալվածագիրը, հրամայեցի, որ սրանից հետո վերոհիշյալ գյուղը իր որոշյալ սահմաններով և այդ սահմանների մեջ եղած խաս-շիֆլերը, հողերն ու ցանքսերը, լեռները, գետերը, ծառերը իրենց հարակից ենթակա մասերով, պատրաստ եղածներով և փոխածներով²³, հեյթ-ուլ-մալը, պատրաստի և բացակա հարստություններով, բադհավան, հանցանքի և ոճիրի, ոչխարի և հացահատիկների հարկերը և բոլոր շարիաթական ու հանրային իրավունքները, ինչպես նաև սովորության հարկերը, առանձին մասերով կամ ընդհանուր կարգով, սերնդից-սերունդ նրա [Ֆերհադ փաշայի] անձնական սեփականությունն ու իրավունքն է... մինչև որ Աստված ինքը ժառանգի հողն ու նրա վրա գտնվողներին, ու նա է ժառանգների լավագույնը: Նա՝ Ֆերհադ փաշան, սեփականության բոլոր տեսակներով սեփականատեր է: Եթե ցանկանա՞ կվածառի, եթե ցանկանա՝ կնվիրի, եթե ուզենա՝ վակրֆի կտա:

Այդ մասին իմ զավակները և հետագա փառապանծ սերունդները, բարձր կարողության տեր վեպիրները, բարեպաշտ մենակյացները, բոլոր առաքինիներն ու բարեպաշտները, բոլոր ընտիր և հասարակ իրերի [ապրանք, հարստություն] սեփականատերերը, գործակալները, վերջապես ոչ մի անձ և ոչ մի արարած, հավիտյանս չափտի միջամտեն և արգելք չսփիտի լինեն այս որոշման գործադրմանը: Եթե որևէ մեկը փոփոխի, խախտի կամ չնշի [այս որոշումը]... թող Աստծու առաջ մշտապես հանցավոր և մեղավոր լինի:

(Հատ. II, էջ 275—286)

ՍԱԴՐԱԶԱՄ ՆԵԽՈՒԶ ՓԱՇԱԾԻՆ ՇՆՈՐՀԱԾ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ԵՎ ՀՈՂԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՏՐՎԱԾ ԿԱՅԱԾԱԿԱՆ ԿԱԼՎԱԾԱԳԻՐԸ

Սույն կայսերական նշանի հրամանը այս է որ... և իսուդավենդիգարի սանջակում²⁵, Ակհիսարի սանջակում հազար ակշեռվ գրանցված գյուղերը, և նույն սանջակի Կարահիսարնալու նահիյենում հազար ակշեռվ գրանցված գյուղերը, նոր համառոտ և ըն-

գարձակ դեֆթերներում²⁶ արձանագրված բոլոր հաջահատիկներից և բերքերից զանձլող շարիաթական ու սովորություն հարկերը²⁷, բննաքի, մյուզերեղի, բագհավայի և հողի թափուի հարկերը²⁸, ինչպես նաև [այդ զյուղերի] սահմաններում գտնվող հողերը, առոտավայրերը և խոտհարքները, նաև դրանց կից եղած վայրերը, շենքերը և ավերակները, մարգագետիններն ու անմշակ վայրերը, «ինչ որ հիշված է կամ չի հիշված, ինչ որ գրված է կամ չի գրված» [բոլորը] շնորհեցի [Նեսուհ փաշային] իրեն սեփականություն և [դրանց] կալվածագիրը տալով, հրամայեցի, որ վերոհիշյալ գյուղերի վրա, վերեւում նշվածի համաձայն, [Նեսուհ փաշան] անձնական կալվածքի և սեփականության իրավունք ունի, կարող է տիրանալ իր ցանկացած ձևով, եթե ցանկանա՝ կծախի, եթե ուղենա՝ կարող է ուրիշին նվիրել, եթե նպատակ ունենա, կարող է վակրֆի տալ: Այդ մասին իմ սովորները, իմ նվիրական խալիքայության հետնորդներն ու հաջորդները, Դավանի բարձրաշնորհ վերինները, այսները, էմիրները, կալվածների դեֆթերդարները և այլ անձինք, քարձրաստիճան ու հասարակ մարդիկ արգելք չինեն, շխանգարեն և ոչ մի կերպ չմիշամտեն: Եթե որևէ մեկը [այս հրամանը] փոփոխի, խախտի կամ ջնջի, թո՞ղ հանցավոր ճանաչվի բարձրյալն Աստծու առաջ, թո՞ղ այդպես գիտենան: Այս կալվածագրի բովանդակությունն ու անունները հաստատվեցին իմ փառավոր նշանով՝ փադիշական թուղթայով: Թո՞ղ վստահեն բարձր նիշանին²⁹:

(Հատ. II, էջ 283—285)

ՇԱՆԻ ԶԱՐԵՍ ՑԻՒԱՆՍԱԿԱՆ-ԴՐԱՄԱԿԱՆ ԵՎ ԿԵՆՑԱՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Շանի Զադեն իր տարեգրային գեպերի շարբում բավականաշաբ նյութեր և տալիս նաև XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի թուրքիայի և նրա ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական դրույթան մասին:

Անհրաժեշտ է նշել, որ տարեգրեր այդ հարցերը շոշափում է ոչ թե երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի իր կատարած ուսումնասիրությունների կամ դիտումների հիման վրա, այլ որպես արքունական-պետական տարեգրեր, որի պարտականությունն էր «պատմության» տարեգրություններում նշել փադիշական բոլոր նրամանագրերն ու կարգադրությունները, տալ նրանց պատճենը նույնությամբ:

Հատկանշական է, որ Շանի Զադեն, ի աարբերություն նույն ժամանակի պատմագիր-տարեգրի Զելդեթ փաշայի, կարծեք թե ձեռնպահ է մնում իր կարծիքի ու տեսակետների հայտնելու ժաղաքության պատմագիր-տարեգրի Զելդեթ փաշան, դրեթե միշտ, վերլուծելով պետական-քաղաքական և անտեսական-կենցաղային

բազմատեսակ հարցերը, առաջի է իր սեփական կարծիքը, որը անշուշտ, միշտ է, որ ճիշտ է և բնդունելի:

Շանի Զադեթ թարգմանարար բերգած են թվով 7 նյութեր, որոնք, ըստ բովանդակության, կարելի է բաժանել երկու մասի:

1. Ֆինանսական-դրամական և տնտեսական միջոցառումներ, որոնք պետության և ժողովրդի համար ունենին բացառիկ կարուր նշանակություն:

2. Կենցաղային (բնակարան, հագուստ) միջոցառումներ, որոնք բնորոշ են երկու տեսակիտից, ա) փաղիշահական փերմանով որոշված և հաստատված է մուսումների և ոչ-մուսումների նկատմամբ Օսմանյան երկրում նույնիսկ բնակարան փառուցելու գործում կիրաված խորականությունը և բ) օսմանյան կառավարության և մասնավորապես սուլթանական արքունիքի ֆանատիզմի ու խիստ պահպանողական փերմերուները դեպի առաջադիմական քայլերը և նորաձևությունները հաղուստի, արգուզարդի նկատմամբ: Սուլթանը հատուկ Փերմանով փորձել է արգելակել ժողովրդի լավ, գեղցիկ և կոկիկ հազնվելու ձրգումը:

ԴՐԱՄԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

Տարեգրի Շանի Զադեն 1224 (1809) թվականի գեպերից հիշատակում է նաև այդ ժամանակի դրամական միտվորների և շրջանառության մեջ եղած դրամների մասին՝ «Դրամի կարգավորումը վերնադրույթ հատվածում»:

Արքունական փողերանոցում (զարբիանե) կարված տարբեր տեսակի ոսկիների (ալբոն) գինը զնալով բարձրանում է, իսկ ներկայումս փողերանոցից [ոսկիները] բաց են թողնվում հին զներով և պետությանը վնաս է կրում:

Ներկայումս շրջանառության մեջ եղած բազմատեսակ ոսկիները ժողովրդի մեջ վաճառվում են բարձր գներով, իսկ դրամի արժեքի կարգավորումը պատճառ պետք է լինի, որ Աստծու ծառաները³⁰ [Ժողովուրդը] վնասի շենթարկվեն: Թի՛ պետությանը վնաս շպատմառելու և թի՛ Աստծու ծառաներին վնասից զերծ պահելու նպատակով, անհրաժեշտ համարվեց հատուկ որոշում ընդունել այս մասին: Այդ պատճառով Շահնշահի [սուլթանի] հրովարտակով Շեյխ-ուլ-իսլամության դիվանում մի քանի անգամ գումարված խորհրդակցական մեջլիսում քննության առնվեց այս հարցը և միաձայն որոշվեց, որ տարբեր տեսակի ոսկիները գնվեն և վաճառվեն հատկալ գներով.

Ներկայումս շրջանառության մեջ եղած, «յալգրզվի ոսկին» պետք է արժենա տասը զուրուշ, «մաշար ոսկին»՝ ինը և կես զուրուշ, «Փընտըք ոսկին»՝ ինը զուրուշ, որա քառորդը արժե հարյուր փարա, Ստամբուլի «զերբի մահբուրեն»՝ վեց և կես զուրուշ, իսկ նրա կեսը՝ երեք զուրուշ, «եգիպտական մահբուրեն»՝ հինգ և կես զուրուշ, իսկ կեսը՝ հարյուր տաս փարա:

Օրինական համարելով փողերանոցի գները շրջանառության գների հետ համաձայնեցնելու գործը, Շեյխ-ուլ-իսլամության կողմից այս առթիվ տրվեց նվիրական ֆեթվա, որպեսզի առևտուրը կատարվի հրամանով սահմանված գներով:

Ուսկու գների բարձրացման պատճառներից մեկն էլ այն է, որ որոշ ժամանակական կարգով ոսկիները ուղարկում են այլ քաղաքներ: Ուստի հայտարարվեց, որ այդ նպատակով ուղարկված ոսկիները սրանից հետո մյուսաշխաների միջոցով պետք է բռնագրավվեն պետության օգտին: Այս մասին հայտարարվեց կայսերական երկրում, որպեսզի բոլորը նկատի ունենան այդ որոշումը:

(Հատ. I, էջ 242—243)

* * *

Երեք տարի անց, 1227 (1812) թվականին տարեգիրը նորից է անդրադառնում գրամների շրջանառության հարցին և «Դրամի շրջանառության կարգավորումը» վերագրով հատկածում խոսում է փողերանոցի կարած արծաթ դրամի մասին: Հատվածը թարգմանվում է կրօնաւուներով:

ԳՐԱՄԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

Նախապես տեղի ունեցած խորհրդակցության ընդունած որոշման համաձայն² զիլհիջն ամսի սկզբին արքունական փողերանոցում որոշ քանակով բարձրորակ արծաթից, շրջանառական գնով, սկսեցին կտրել հինգ զուրուց «չիհաղիե» անունով դրամներ: Բացի այդ, «Փընտըք քառորդ» անունով ոսկին, որը նախապես արժեր հարյուր փարա, գավառներում առնվում ու վաճառվում էր երեք զուրուշով, այսինքն՝ հարյուր քսան փարայով...»

Տարեգիրը նշում է նաև հետևյալ փաստը: Առևտրականները հաշվի առնելով թուրքական դրամի բարձր գնողական ուժը, փոխանակ ապրանք տանելու մուտքատան, նախընտրում էին ոսկի և արծաթ դրամ տանել: Այսպիսով վաճառականները շահում էին, սակայն այդ ոսկու արտահանումը մուտքատան, պակասեցնում էր թուրքիայի փողի քանակը: Այդ հանգամանքը հաշվի առնելով, դրամների արժեքը փոփոխության է ենթարկվում հետևյալ կերպ: «Մյուսիյեն»՝ հարյուր տաս փարա, «յալդը ոսկին»՝ տասը զուրուշ, «Փընտըք ոսկին»՝ ինը զուրուշ: Արգելվում է առևտուրը եվրոպական դրամներով և ուալուով: 90 օրվա ընթացքում այդ դրամները իջեցված գներով պետք է փոխանակվեին սովորական դրամներով: Այդ կապակցությամբ խիստ միջոցներ են ձեռք առնվում:

Տարեգիրը այնուհետև շարունակում է: «Սակայն սարրաֆներն ու առևտրականները [եվրոպական] այդ դրամները, իբրև սպեկուլատուրականները միամբազես անմիջապես թաքցրին, այնպես, որ դրանից վնասվեցին միայն իրենց ձեռքում մի քանի ուայալ և դինար ունեցող աղքատներն ու շքավորները, որոնք ստիպված էին այդ դրամները հատկացնել իրենց օրական ապրուստին: Ինչ վերաբերում է ները հատկացնել իրենց օրական ապրուստին: Ինչ վերաբերում է կառավարական գանձարանին, ապա նա գրեթե օգուտ շունեցավ այդ միջոցառումից:»

(Հատ. II, էջ 160)

ՓՈՂԵՐԱՆՈՑԻ ԷՄԻՆԻՆ ՏՐՎԱԾ ԲԱՐՁՐ ՀՐԱՄԱՆԸ

1234 (1818) թվականի գեպերից Շանի Զագեն նորից անդրադառնում է գրամի կարգավորման հարցին³ և այդ կապակցությամբ մեջ է բերում փողերագրամի կարգավորման հարցին: Հարամանը թարգմանվում է նոյն էմինին տրված փաղիշահական հրամանը: Հրամանը թարգմանվում է կրծատված:

«.. Վերջերս կեղծ (կալբ) դրամները շատացել և գրեթե իսկական որակի դրամին հավասար մտել են շրջանառության մեջ: Շարիաթի կողմից անթույլատրելի համարված այդ կեղծ և աղարտված դրամների շրջանառությունը պատճառ է լինում ընդհանուր առևտրի խանգարման: Կարգագրվում է Ստամբուլում և շրջակայքում, երեք քաղաքներում⁴ և բովանդակ Օսմանյան կայսրության քում, երեք քաղաքներում (փարա, զուրուշ և այլն) լրիվ մեջ կեղծ և աղարտված դրամները (փարա, զուրուշ և այլն) լրիվ կերպով դուրս հանել շրջանառությունից և խստորեն պատճել այդ կարգը խախտող սարրաֆներին, շարաշահողներին և դրանց նման ներին:»

(Հատ. III, էջ 37)

ԳՐԱՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

1236 (1820) թվականի գեպերից ասրբեկը կրկին անդրադառնում է շրջանառության մեջ եղած դրամների կարգավորման հարցին: Նախ հանգամանորեն խոսում է առևտրի, կենցաղի մեջ դրամի ունեցած կարգության մասին: Այսուհետեւ նշում:

Ժողովրդի տարբեր խավերում երեան եկած ճոխությունն ու շքեղությունը ավելացնում է հատկապես արտասահմանյան ապահովությունը պահանջը: Այդ պատճառով դրամը հոսում է այլ երկըրներ և արծաթի գինը սովորականից ավելի է բարձրանում: Կայսերը և արծաթի գինը սովորականից ավելի էրժեքը հետզհետեւ ավերական գրոշմով կտրված սպիտակ ակշեթ արժեքը հետզհետեւ ավերական գրամի գույնով կողմից կարված հինգ զուրուշանոցը այդ դրամը հավաքում են և լանալու հետևանքով շարաշահողները այդ դրամը հավաքում են և թաքցնում: Մյուս կողմից, կարված հինգ զուրուշանոցը և մյուս տեթաքցնում:

247

սակի դրամները ավելի մեծ շափով են պահանջվում գավառների և արտասահմանի վաճառականների կողմից: Այս հանգամանքը դրամի պակասության պատճառ են դառնում...

Արծաթի գնի տարբերության պատճառով, ներկայում հատը երեք դիրքեմ ծանրությամբ կտրված զուրուշի մեջ՝ տասը փարա, ֆընտըք ուսկու քառորդի հազար հատի մեջ՝ ավելի քան երկու հարյուր զուրուշ տարբերություն է առաջացել, որը արքունական փողերանոցին մեծ վնաս է պատճառել...

Արծաթի շարաշահությունների հետևանքով պետությանը հասնող վնասի առաջն առնելու համար, որոշվեց դրամները կարգավորել հետևյալ կերպով. արծաթի հին որակը (այսր) պահպանելու պայմանով կտրել երկու դիրքեմից՝ մեկ զուրուշանոց, չորս դիրքեմից՝ երկու զուրուշանոց և այդ հաշվով քառորդ դրամներ, Ավելի մեծ քանակությամբ կտրել ուսմի քառորդ, ֆընտըքի քառորդը բարձրացնել երեք զուրուշի, Ստամբուլի քառորդը՝ երկու և կես զուրուշի: Այս գների և սրանից առաջ ընդունված դրամների տեսակների գների խստիվ պահպանման մասին հատուկ փադիշահական բարձր հրովարտակ (խաթթ-ի հյումայուն) տրվեց...

Վերոհիշյալ կարգավորումից հետո էլ արքունական փողերանոցը որոշակի օգուտ չունեցավ, որովհետև շարաշահությամբ պարապողները և դրամի առնարով գրաղվողները սկսեցին հին դրամները մի թիշ ավելի բարձր գնով հավաքել, թաքցնել և ավելի բարձր գնով ու դիրքեմով ծախել օտար վաճառականներին:

(Հատ. IV, էջ 51)

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀԱՆՔԵՐԻ (ՄԱԳԵՆ) ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐ

Հանքերի [հանքավայրեր ունեցող] կազաներում ապրող Օմերգանլու քուրդերը անհանգիստ վիճակում լինելով և մշտապես աղքատներին ու այլոց նկատմամբ բոնություններ կատարելով, անկարգության և խռովության պատճառ էին դառնում: Եթե նորին վսեմություն արդարադատ փադիշահը տեղեկացավ այդ մասին, ամբողջ Օսմանյան երկրի և հատկապես կայսերական հանքերի կազաների ժողովրդին և բնակիչներին ծանուցեց, որ նորին վսեմության բարեխնամության շնորհիվ բոլորը պարտավոր են մըշտապես հանգիստ ու խաղաղ ապրել, և վերոհիշյալ վատաքարութուրները բոլորովին հակառակ է ուայաների հովանավոր փադիշի կամքին և ցանկություններին: Վերոհիշյալ քուրդերին ոչ ոք հովանավորություն ցույց շպետք է տա և ամեն պարագային նրանց

այդ շրջաններից հանելով և հեռացնելով, պետք է կայսերական հանքերի կազաների մաքրման գործին ուշադիր և հոգաւոր լինի, ինչպիս նաև ապահովի ժողովրդի, աղքատների և ուայաների հանգիստ և խաղաղ կյանքը: Այս բոլորի մասին Փալուի և էքիլի իշխողներին, Քղի բեյին, Զավի սանջակի և Ճարբաջուրի վոյեվոդաներին, էրդանիի կառավարիչներին ուղղված բարձր հրամանը վերոհիշյալներին ուղարկվեց ուամազան ամսի կեսին:

(Հատ. I, էջ 272)

ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ՀԱԳՈԽՏՏՆԵՐԸ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՏՐՎԱԾ ՑԵՐՄԱՆԸ⁷

«Մաքրությունը հավատքի մասն է կազմում» [շարիաթական] սկզբունքը վերաբերում է նաև մուսուլմանների հագուստին: Սակայն անմիտ պահանջությունից խուսափելն էլ հավատացյալների բարքի պահանջներից է:

Ներկայումս [պահանջությունը] տարածված է շատերի, հատկապես տգետների և անգիտակիցների շրջանում:

Բարեկրթության և ամօթխածության բացակայության պատճառով, մարդիկ իրար նայելով, կանաց նման զարդարանքի միտում են ցուցաբերում... [այդպիսիները] մարդկայնությունն ու արժանապատվությունը միմիայն զարդարանքի և շքեղության մեջ տեսնելով, հագուստն ու տարազը այլանդակում են. հարուստն ու աղքատը ձգտում են հագնվել բազմատեսակ ձևերով, իսկ մարդկանց մեծամասնությունը աղքատ լինելով, տարվում է հագուստի և իրերի ցուցամոլությամբ՝ հաճախ իրար նախանձելու և իրար հշամամանալու աստիճան:

... Զնայած նախապես հայտարարված արգելքներին և կարգադրություններին [հագուստի և հագնվելու մասին], ներկայումս այդ պահանջությունը ավելի մեծ շափերի է հասնում:

Հասարակ մարդիկ թողնում են անգամ իրենց հին տարագները և բազմատեսակ շքեղ ու թանկագին սարքեներ (գլխի փաթթոց) են կապում: Մի խումք պահանջությունը մեջքերին արծաթյա յաթաղան և դանակ կապած, սրճարաններում, գինետներում, հանրատներում և այլ զբոսավայրերում աղմուկ, կոփվ և անկարգություններ են առաջացնում, իսկ ոստիկանությունը ի վիճակի չէ այդպիսիներին զապելու և պատժելու...

Այսուհետև հիշում է հագուստի և տարազի զանազան տարօրինակությունները և ալլանդակությունները, որոնք տարածված են հասարակության տարբեր խաղերի մեջ:

... Այսպիսի անմիտ և ավելորդ տարագներ, վարք ու բարբեր, Նորին մեմորիալուն փափշահի խառնվածքին ու ցանկությանը հակառակ լինելու պատճառով և նման վտանգավոր ու անկարգ բարբերի վերացումը անհրաժեշտ համարելով, դրան առանձին ուշադրություն ընծայվեց և մանրամասն բացատրություններով՝ կայսերական հրամանով, կարգադրվեց, որ այսուհետև ժողովրդից յուրաքանչյուրը հազնի իր կարողությանը և վիճակին համապատասխան հագուստ: Այդ հիման վրա կափուղան փաշային (ծովակալ), Ստամբուլի կադիին, սեկբանների պետին, բոստանշինների պետին և այլ կառավարիչներին ուղղված բույրութիներ (հրամանագիր) ուղարկվեցին...»

(Հատ. I, էջ 287—288)

ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ (ՇԽԱԲԱՐՈՒԹՅԱՆ) ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ

Շանի Զաղեն Հնտաքրքիր տեղեկություններ է տալիս նաև բնակարանների (տների) կառուցման կանոնների մասին, որոնք թեև ընդհանրապես վերաբերում են Ստամբուլին, բայց բնորոշ են ոչ-մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ Թուրքիայի զեկավար շրջանների ունեցած խորական վերաբերմունքի համար:

.. Հնուց ի վեր ընդունված կարգով մուսուլմանների շենքերի երկարությունը 12 արշին էր, իսկ ուայաներինը՝ 10 արշին, ավելին արգելված էր: Մայաների դասի շենքերի համար ընդամենը 10 արշին հատկացված լինելով, այն հողամասը (արսա), որի վրա կառուցվում էր շենքը, շատ նեղ, շենքերի միջև ընկած տարածությունը նույնպես նեղ էր, իսկ շենքերը ցածր էին: Զնայած զոյտթյուն ունեցող արգելքին, [ոչ-մուսուլմանները] ստիպված էին դարատափներ (տեռասա), հարկերի միջև քյոշկեր և նման մասեր կառուցել:

Վերոհիշյալ արգելքները հաստատելով և ուժի մեջ պահելով հանգերձ, թույլատրվեց սրանից հետո կառուցվելիք բնակարաններին մեկ-երկու արշին ավելացնել և հրդեհից պաշտպանվելու համար, կարողություն ունեցող բնակարանատերերին թույլատրել, որ բնակարանի շորո կողմում հողամաս (արսա) գնեն և դրանք իրար միացնելով պարտեզի վերածեն, իսկ եթե դա հնարավոր լինի, այդ գեպքում արսայի վրա ամբողջությամբ բնակարան չպետք է կառուցն, այլ մի փոքր մասը ազատ պետք է թողնեն: Զնայած այդ մասին անհրաժեշտ էր հատուկ հրամաններ և պատվերներ տալ, սակայն նկատի առնվեց, որ գնվելիք արսաները էվկաֆին պատկանելու համար, վակրֆը դրան չի համաձայնի և հետո իրար միաց-

ված արսաների (հողերի) տերերի միջև վեճեր կարող են առաջանալ: Քայդի այդ, նկատի առնելով, որ ոչ-մուսուլման ույաները իրենց [բնակարանների] բրջակայքում թանկարժեք արսաներ գնելու և իրենց բնակարանները ընդարձակելու կարողություն և միջոցներ չունեն, որի հետևանքով ստիպված են բաց տարածություն չթողնել և առաջվա նման ամբողջ արսայի վրա բնակարան կառուցնել, բնակարանների ընդարձակման ու լրացուցիչ արսաների հարցը վերացվեց և որոշվեց, որ կարողության տեր թե՛ մուսուլմանները և թե՛ ուայաները, երկու տների միջև եղած ձեղնահարկից (շերգակ) մի արշին ավելացնելով, հրդեհի տարածումը արգելող քարուկիր պատեր շինեն և այդ գործը հեշտությամբ գումար բերելու համար ծախքերը վճարեն հավաքաբար:

Գարուլ-Խելաֆեթում և շրջակայքում կառուցված բնակարանների, խանութների և այլ շինությունների արտաքին մասերը ու քիվերը (սանաք) պետք է տախտակապատ լինեն, բոլորը պետք ու խակական խուրասանիով ծեփվեն. կառուցվելիք տների ու խանութների օչաքները և նրանց դռները շինվեն թրծված աղյուսից: Կարողության տեր մուսուլմաններին թույլատրվում է տարբեր տեղերում իրենց տների կեսը կառուցել քար ու կրից: Այդպիսի տներում եղածի նման թրծված աղյուսից պետք է շինել կամար, շատակացը պատել քարաշեն պատով, իսկ հատակը շինել տախտամածով:

Փայտաշեն շենքերի երկարության համար տրված փափշահական թույլատվությունը վերաբերում է նաև այս կես քարուկիր շինություններին: Քարուկիր շենքերի կառուցումը միայն մուսուլմաններին է վերաբերում, իսկ ուայաներին երբեք չի թույլատրվում. այս պայմանների վերաբերյալ թաքրիրը նորին վսեմություն փափշահին ներկայացվեց և այդ մասին կայսերական թույլտվություն շնորհվեց...

Վերոհիշյալ կանոնագրի գործադրությունը հատուկ հրամաններով հանձնարարվում է համապատասխան անձանց և հիմնարկներին:

(Հատ. II, էջ 405—407)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՔՅԱԹԻԲ ԶԵԼԵԲԻ

1. Հաջի, հաջի — իսլամական սրբազն Մեքքա քաղաքում գտնվող նվիրական Քասրեջի (Սև քար) ուխտագնացությունը կոչվում է հաջի, իսկ այդ ուխտագնացության մասնակցողը՝ հաջի: Հաջի ուխտագնացությունը և հաշի բարձր էռջան արժանանալը իսլամական կրոնի կարևոր պայմաններից է: Հաջի կոչման արժանացող անձինք համարվում են բարեպաշտ, կրօնասեր և հարգանքի արժանի մուսուլմաններ:

2. Պոլիգիստոր — բազմազան պիտելիքների տեր մարդ:

3. а) Ակադեմիկոս Կրաշկովսկի Եգիսատիլի (1883—1951) — հայունի արեւագետ-արարագետ: Ոմնի բազմաթիվ աշխատություններ արարական գրականության և արարական ձեռագրերի մասին, ՍՄՌՄ ԳԱ հրատարակությամբ լույս է տեսել նրա ընտիր երկերի ժողովածում՝ 7 հատորով:

բ) Ախադեմիկոս Բարբորյան Վասիլի Վարդիմիրովի (1869—1930) — արևելյացի:

4. Համմեր (1774—1856) — ավստրիացի դիվանադետ, պատմաբան: Իրու արևելյան լեզուների մասնագիտ, 1799 թվականից ուսումնասիրել է հնագույն գրություններն ու մումիաները: 1802 թվականից Ստամբուլում վարել է ավստրիական դեսպանության բարտուրարի պաշտոնը, իսկ 1835 թվականից նշանակվել է վիեննայի գիտական ընկերության նախագահ:

5. Համմերի է Համմերի «Օսմանյան կայսրությունը» (ծագումից մինչև մեր օրերը) գերմաններն կապիտալ աշխատությունը՝ 18 հատորով: Համմերը Օսմանյան պատմությունը սկսում է 1300 թվականից և հասցնում մինչև 1774 թվականը: Համմերի աշխատությունը թարգմանվել է նաև ֆրանսերեն և թուրքերեն:

6. Թեղներ Յ. (ծնվ. 1888) գերմանացի արևելագետ: Ուսումնասիրել է Թուրքացի պատմական աշխարհագրությունը: Զբաղվել է հատկապես Էվլիյա Զեյթինի և Քյաթիր Զելերիի աշխատությունների ուսումնասիրությամբ:

7. Մուրզիման Յ. Ն. (1852—1922), գերմանացի արևելագետ: Հատուկ աշխատություն ունի Քյաթիր Զելերիի և Իրրահիմ Մյութեֆերիկայի մասին:

8) Թարինգեր Յ. (ծնվ. 1891) գերմանացի թրթագետ, զբաղվել է Քյաթիր Զելերիի «Զի՞ան նյումա»-ի ուսումնասիրությամբ:

«ԶԻՀԱՆ ՆՅՈՒՄԱ»

1. Թուրքիայում տպագրական արհեստը սկսվել է շատ ուշ, XVIII դարի առաջին քառորդից, այսինքն տպագրության գյուտից մոտ երեք դար հետո: Թուր-

Քիայում տպագրության հիմքը դրել է ազգությամբ հովհարացի Երրաշիմ Մյու. յեֆերիկան, 1140 (1727—1728) թվականին։ Տպարանը հիմնվում է, սուլթանական հատուկ հրովարտակով («Համբար Հյումայուն») իրավահիմք էթենդիքի տանը Առաջին տպագրով այրը Վանի ուղևաներից Մուհամմեդ թին-Մուստափայի բառարանն է։ Այնուհետև տպագրվում է Քյամիկ Զելեբիի «Ծովալին պատմությունը», «Ձիճան նյուման», Նայիմայի «Թարդիմի նայիման», տարեգիր Ռաշիդի «Թարդիմի Բաշիդը» և այլն։

«Մյութեֆերիկա» էին կոչվում կայսերական Դիվանի որոշ ծառալողներ։

2. Եվլիյա Զելեբիի XVII դարի հայտնի թուրք ճանապարհորդ է, որը երկար տարիներ ուղևորություններ է կատարել Մերձակոր արևելքի, Ասիայի և Արևելքան Եվրոպայի բազմաթիվ երկներում։ Իր ուղևորության ընթացքում՝ հավաքած նյութերի հիմն վրա նա գրել է 10 հատորանի մի աշխատություն, որը հայտնի է «Եվլիյա Զելեբիի Ուղեգրություն»։ Evliya Çelebi'de սեյահատությունը անունով Այդ աշխատաժողովրդյան մեջ բավականաշափ նշումներ են տրվում նաև Հայաստանի և Հայերի մասին։ Հեղինակի նկարագրություններն ու տեղենությունները խիստ բազմական և բազմազան են։ Նա տպիս է պատմական-աշխարհագրական, Հայոցքարական, Հենցաղային և այլ նյութեր, խոսում է ժողովուրդների արհեստների, լեզվի և կուտուրայի, տեսարժան վայրերի, պատմական հուշարձանների և Հրաց նշանակության մասին։

«Եվլիյա Զելեբիի ուղեգրության» առաջին վեց հատորները տպագրվել են Ստամբուլում 1896 թվականին՝ արաբատառ, իսկ մնացած հատորները՝ Հայոցքարական թուրքիայում, ըստ որում, 9-րդ և 10-րդ հատորները՝ լատինատառ թուրքերնուով։

«Ուղեգրության» որոշ հատորներ թարգմանվել են նաև անգլերեն, հոնգարերեն և այլ լեզուներու։

ՍՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտը ռէվ-լիյա Զելեբիի ուղեգրությունից ուղարկել թարգմանել և տպագրել է այն նյութերը, որոնք վերաբերում են Աւկրախական և Սոլլակական ՍՍՌ-ների պատմությանը։

3. Թեշիլ—արաբերեն տառը կրկնակի հնչյունով կարդալու համար տառի վրա գրվում է հատուկ նշան, որը կոչվում է բեշիլ։ Այսպես «Մրան» բառը թեշիլով կարդացվում է «Արրան»։ Թեշիլով են կարդացվում բազմաթիվ բառեր՝ շիկեթ, շեղլա, թեշեթըու, թեշեկի և այլն։

Թուրքերնուում են այդ բառերը կարդացվում են կրկնակը հնչյունով, Բայց Հաճախ թեշշիլը, ինչպիս նաև բազմաթիվ այլ նշաններ, չի գրվում բառի վրա Այդ գեպերը ընթերցողը, եթե ծանոթ է տվյալ բառին, պետք է այն կարդա կերկ-նակի հնչյունով։

4. Թեօնիլ—միջնադարյան արաբ պատմագիր-աշխարհագրագետ։ «Եւսեն իլթիկախուն նրա աշխատությունն է։

5. Համբուլլան կամ Համբուլլան ալ-Կազինի (1287—1349)՝ իրանի պատմագիրներից է։

6. «Կարմեալուի» (Կրպրաաշ) պարսկերեն՝ «սերիսեր»։ Իրանի Շահ իսայինի զինվորները իրենց գլխին կարմիր թաշկինակ կապելու պատճառով կոչվել են «Կրպրաալու»։ Հետագայում այդ անունը տարածվեց իրանի ընլոր զինվորների և ժողովուրդների վրա։ Օսմանյան թուրքերը և առանձնապես փուլը պատմագիրները, արշամարհական և անարդական իմաստով՝ «Կրպրաաշ» են անվանու-

իրանցիներին։ Կրպրաաշներին համարում են «անհավատ» և «կրոնի թշնամի», իրանի Շահին անվանում են «կրպրաալուների շահ» և այլն։

7. Իրնի Սայիդ կամ Իրնի Սայիդ պլ-Մագրեփի — արաբ պատմագիր, աշ-խարհագրագետ և ուղեգիր։

8. Դիվանային իրավունք («Շուրութի-դիվանիյե») այն գումարն է, որ տվյալ քայլարի բնակչությունը պարտավոր էր վճարել սեպությանը։

9. Էմին Անմեդ-պարսիկ կրող աշխարհագրադիտ, աշխարհագրական հանրագիտարանի հեղինակ։

10. Մենջենիք (Հունարեն) — ծանր քարերով գնդակոծելու մեքենա։

11. Հողա (Խոզա) Նասեր Թուսի-ԽII դարի երկրորդ կեսի պարսիկ աշ-խարհագրագետ։

12. Բար էլ-Էրվար — բառացի նշանակում է դոների գուռ։

13. Բար էլ-Հավիդ — բառացի՝ երկաթյա գուռ։

14. Նեղշիրվան, Իրանի Սասանյան շահներից։ Նա իր իշխանությունը տարածելով գեղի արելեք, գրավել է նաև Գաղպատանի և Կասպից ծովի շրջանները, Կասպից ծովի ափին, Ներքենդի շրջանում կառուցել է մի մեծ պարիսպ։

15. Սուլաքներ էին կոչվում փաղիշահի ասպանակին ծառայող գինվորներ։

16. Սուլթան Մուրադը 1045 (1635) թվականին երեանի արշականքի ժամանակ անցակ է Զանգի գետը։

17. Կաֆ լեռ, առասպեկական լեռ։ Արաբական տիեզերագիտական առաօղելական գրականության մեջ Կաֆի լեռնաշղթան իր շրջապատում է ամբողջ Երկրագունդը։

Կաֆ լեռն մասին հիշատակություն կա նաև զորանում։

18. Էրու թեֆիր թիճ-թեերամ կ-Դիմենշիին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել XVII դարի թուրք գիտական-աշխարհագրագետ Թյաթիր Զելեբիի «Ձիճան նյութա-ի խմբագրման և Հրատարակման գործին» նա շարունակել և ավարտուել նյութա-ի խմբագրման մասին հայոցքարական գործին։ Նա հարունակել է աշխատությունը և աշխատավայրը 1691 թվականին։

19. Ալ-Թաման, Ալ բառացի նշանակում է գերդաստան, գինաստիա, Օսմանյան սուլթանների գինաստիան կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

20. Ներիզ, արմագիք և չամիչից քամված իմելիի (Չուրուր)։

21. Օզմիլք — Տե՛ս «Ձիճան նյութա-ի 58-րդ ծանոթագրությունը»։

22. Կըլչ-բառացի սուր, թար. Օսմանյան կայսրության մեջ ֆեոդալական Հողաբաժինների (թիմար և զեամեթ) սիփահների կողմից ուայսներին մշակելու շողաբաժներու երեք կամ հինգ հազար ակչեր եկամուտը կոչվում էր կըլչ։ Սի-տրվող հողերի երեք կամ հինգ հազար եկամուտի արդ «Կըլչ» կողմած գումարի համար սիփահնին ու փահներին ընդունություն շահենապ, քանի որ այդ գումարը համար-մական պարտավորվում շահեն պետության համեստապ, քանի որ այդ գումարը համար-մական պարտավորվում էր իրավունքը։ Այդ գումարից թացի, եկամուտի մնացած ամբողջ գումարի յուրաքանչյուր երեք և հինգ հազար ակչեր համար սիփահների պար-տավոր էին մեկ շղերելու առաջ։ Զերելու էին կոչվում թիմարի և զեամեթի տե-րրերի կողմից պատերազմի ուղարկվող հնձյալ զինվորները, որոնք պետք է զին-վորն իրենց սեփական միջոցներով։

23. Թեգերեվագ թիմարներն այն թիմարներն էին, որոնց բերաթները (Հրա-մանագրերը) արվում էին Սամարական թիմարների թիմարները (Հրա-մանագրերը), արվում էին Սամարական թիմարների թիմարները (Հրա-մանագրերը)։

24. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

25. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

26. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

27. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

28. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

29. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

30. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

31. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

32. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

33. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

34. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

35. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

36. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

37. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

38. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

39. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

40. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

41. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

42. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

43. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

44. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

45. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

46. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

47. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

48. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

49. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

50. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

51. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

52. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

53. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

54. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

55. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

56. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

57. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

58. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

59. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

60. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

61. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

62. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

63. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

64. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

65. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

66. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

67. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

68. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

69. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

70. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

71. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

72. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

73. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

74. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

75. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

76. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

77. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

78. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

79. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

80. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

81. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

82. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

83. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

84. Ալ-Թաման, Ալ բառացի կոչվում էր նաև Ալ-Թաման։

24. Զեբելու — Տե՛ս սույն գլխի 22-րդ ծանոթագրությունը:

25. Քյաթիք Զելեբին Ախալքալաքը պիտիմամբ թարգմանել է Սպիտակ թերդ՝ և լինի նոր քաղաք:

26. Շենելշին (Շարիշի, Ալ-Շարիշի) — արաք աշխարհագրագետ, որը Հայտնի է իրու ովալութիւնու (Ճակամների) մեկնաբանող՝ Մեռել է 619 (1222) թվականին:

27. Մասիս (կամ Մսիս) — Հայտնի պատմական քաղաք Կիլիկիայում, որը պարզ պատմագիրները գործ են ածում նաև Մսիս, Մսիս անունները, Պատմական անունները՝ Mamistra, Maspusista.

Ներկայումս Ականա քաղաքից ՅՈ կմ գետի արևելք, Զի՞ռուն դետի ափին ընկած դաշտական փոքր Սելչուն քաղաքն է:

28. Էնիլ զիմներ. Է՞լը՝ նշանակում է տեր, իմացող, հասկացող, դիտակ, զիմնեթ նշանակում է հոգանավորություն: Էնիլ զիմնեթ էին կոչվում իսլամական պնտության հոգանավորության ներքո գտնվող աստվածապաշտ ժողովուրդները, այսինքն՝ քրիստոնյաները և մուսուլմանները:

29. Թաթվիմ ալ-Բուլբան — արաքական գիտականների կազմած տարեցուցները կոչվում էին «Թաթվիմ»: «Թաթվիմ ալ-Բուլբան» արաք պատմագիր և աշխարհագրագետ Աբուլ Ֆիրազի տարեցուցն է, որի մասին և հիշում է Քյաթիք Զելեբին:

30. Հյումյումեր — բառացի նշանակում է կառավարություն, բայց պատմական նշանակությունը այլ է: Օսմանյան կայսրության XVI—XVII դարերի վարչական բաժանման մեջ ինքնավար և կիսանկախ որոշ տերիտորիաներ կոչվում էին «Հյումյումեր»: «Հյուրյումերներ» կային գլխավորապես քրդարնակ էլայթիներում: Մանրամասնությունները տես սույն գործի «Յեղեկեր»-ի I հատորի 13-րդ ծանոթագրությունը:

31. Այնի Սլի Էնդի ԽVII դարի թուրք պետական ծառայող և պատմագիր: Նրա կարենոր աշխատություններից են «Օթենների գրքույներ», որոնց մեջ Հեղինակը տալիս է կայսրության 17-րդ դարի վարչական բաժանումը: Մանրամասնությունները տես մեր «ԽVII դարի օսմանյան պետության վարչական բաժանումը» հոգածումը. (Արևելագիտական ժողովածու, Հատ. I, Երևան, 1960, էջ 285—301):

32. Առջա նիշանչի Մուտաֆա Զելիքի — սուլթան Սուլեյման Կանունի (Ծրենսողի) ժամանակաշրջանի Հայտնի նիշանչիներից է, նիշանչի էին կոչվում ուլթանական հրավարտակների և այլ պաշտոնական դրությունների գրա սուլթանական հատուկ նշան՝ բուրգ, կոռշմող բարձրաստիճան պաշտոնյանները: Նիշանչիները կոչվում էին նաև «Թուղրաքեր» (թուղրա նկարող) և «Թեկվիքի»:

33. Պյուրք — գամբարան, զերկման, իսլամական սրբերի գամբարանները կոչվում էին թյուրքե, որոնք հաճախ դառնում էին ուխտատեղի: Օսմանյան սուլթանների դամբարանները նույնպես կոչվում էին թյուրքե:

34. Միք Շերեֆ-Հայտնի է Միք Շերեֆ իսան Բիգիզի անունով. Բիթլիսի քուրդ խանների ցեղից է: Հայրը՝ Շեմսուդին III-ը թուրքայից փախել և ապաստանել է Իրանում: Շերեֆ իսանը Սեֆելիների ժամանակ նախիջևանում եղել է վալի, իսկ հետագայում, 986 (1578) թվականին Արևելյան արշավանքի ժամանակ, անցել է օսմանցիների կողմբ: «Շերեֆ նամեն» անունով Հայտնի քրդական պատության հեղինակն է:

«Շերեֆ նամեն» գրված է պարսկերեն, հետո թարգմանվել քրանսերեն, ապա

նաև՝ թուրքերեն: Թուրքական աղյուրներում Միք Շերեֆը անվանվում է Շերեֆ խանի-Բիդիլիի:

35. Այս առասպելը Բիթլիսի մասին Քյաթիք Զելեբիից բացի կրկնում են նաև այլ հեղինակներ՝ իմացես կվլիյա Զելեբին և ուրիշներ:

36. Սովորական կամ սովորություն հարկեր (Էորֆիյե). Օսմանյան կայսրության մեջ, մինչեւ հանդիմաթի* Հայտարարումը, ոգյություն ունեին բազմաթիվ և բազմատեսակ հարկեր, որոնք հիմնականում բաժանվում էին երկու խմբին:

աշարիաթական հարկեր և բ. սովորական կամ սովորություն հարկեր:

Շարիաթական հարկերը՝ զերար, աշար, խարաց և չիզիք բնույթանոր անուն. ներով հայտնի հարկերի հիման վրա մոտ 80 անուն հարկատեսակ կար:

Սովորությունն հարկերը, որոնք թվով 97-ի էին հասնում, գանձվում էին ժողովրդից ուղարկած և պետության այլ կարիների համար:

XVI—XVII դարերում Թուրքայում գանձվող Հարկերի մասին միջնադարյան թուրքական կայսերները շատ թիւ և կցկուուր տեղեկություններ են հայտնում:

37. Քոփի տառերը — Քոփին արաքական հնագույն քաղաք է եղել: Քոփի* թուրքի բաղադրին հատուկ արաքական դրերի ամենահին տեսակն է: Քոփին ուղղական ձևուկ ունի ունի և ներկայումս անգործածելի է և պատահում է Հին գրքերում և հուշարձաններում:

38. «Նեշթ-Բինիշը» — բառացի նշանակում է ութիր դրախտ, դրախտի ութիր հարկեր, Փարակերեն լեզվով գրված Ալ-Օսմանի պատմությունն է, որ զրել է Իդրիսի Բիթլիսին սովորական թայապատում Ա-ի Հրամանով:

«Նեշթ-Բեհենիշը» XV դարի պատմական հուշարձաններից է:

39. Արքայական զաքրար (Դեֆթերի խարանի) — կալվածների և նողերի արքայական կայսության հատուկ արքայական մատյան է, որի զործերի վարիչը կոչվում էր կիրիելանի կամ կայսերական պատուկ:

40. Ջիմմի — իսլամական պետություններում ոչ-իսլամ հպատակները կամ ույաները կոչվում են զիմմի:

41. Մակրու, մակրով կարգով — տե՛ս Սելանիկի «Թարիխի-Սելանիկի»-ի 26-րդ ծանոթագրությունը:

42. Զալրամի դաշտը — իրանական Աղրբեշանում, Մակու քաղաքի հարավում կամ կամ կարգ, որը շարիաթի հյուսիս-արևմուտքում հայտնի դաշտ է, որը տեղի է ունեցել օսմանյան պատմության մեջ Հայտնի «Զալրամի Հաղթանակը», որ Յագու սուլթան Սելիմը տարել է Իրանի Շահ Խաջայի ղեծ 920 (1514) թվականին:

43. Բիլար — բառացի նշանակում է նորամուծություն, նոր սովորություն կամ կարգ, որը շարիաթով նախատեսված վիճելով, համարվում է ապօրինություն: Սակայն բիլար բարեւ իսլամական երկրների պատմության մեջ գործածում է շատ լայն իմաստներով: Խիսմի-Բիլար նշանակում է ապօրինի ձևուկ առաված հարկը: Դրա հայտնի օրինակներից է սուլթան Սուլեյման II-ի (1687—1691) ժամանակ Ստամբուլում և նրա հարևան վայրերի մաքսատներում:

* Սովորական Արքուլ Մեշիդի (1255—1277) իշխանության առաջին տարին 1255 (1839) թվականի շաբան ամսի 26-ին, սովորական Հրովարտակով («Խաթթ-Բյուլմայուն») հրատարակված բարենորոգումների ծրագիրը հայտնի է «Թամուղմաթ» անունով:

Ներմուծվող սուրճեց գանձվող հարկը, բայտ որում մուսուլմաններից գանձվում էր ոչկայից՝ 8 ակչե, իսկ ոչ-մշակութաններից՝ 10 ակչե:

XV—XVI դարերի օնմանյան պետության էջալեթներին և լիվաներին վերաբերող օրենքներում հիշված են այն բոլոր հարկերը, տուրքերը և մաքսերը, որոնք զանձվում էին ժողովրդից: Այդ հարկային սիստեմում ներմուծվել էին բազմաթիվ և բազմատեսակ հարկեր, որոնք իրեն բիզութ (ապօրինություն), վերացվում էին փաղաքական գերմաններով:

Ժամանակակից թուրք գիտնական օմեր լութի Բարկանը վերոհիշալ կանոններից և կանոնամաններից կազմել է մի սովորածավալը՝ աշխատություն: XV և XVI ամրական ասություններում շահամանական էջալու հարավական և ֆինանսական հիմնաքնները, Հատ. 1, օրենքներ, Ստամբուլ, 1945**:

‘Չնայած բիզութների վերացման համար տրված հրամաններին, նման ազօրինի հարկեր և պարտավորություններ շարունակվել են պահպանվել օսմանյան պետությունում:

44. Թի-Սյուրուն — բառացի նշանակում է առանց սյունի:

45. Թում — բառացի նշանակում է Հունի Սակայն թուրքերն լեզվում և պատմության մեջ գործածվել է տարբեր իմաստներով: Միշին Ասիայի ժողովուրդները և նույնիսկ Թուրքիայում ապրող որոշ ժողովուրդները օսմանյան թուրքերին ռում էին անվանում: Հոռմեական կայսրությունը երկու մասի բաժանվելուց հետո բյուզանդական կայսրությունը կոչվել է Ռումերի երկիր:

Օսմանյան պետության եկորապական մասը, ինչպես հայտնի է, կոչվել է Թումերի (Ռումերի երկիր): Միշին գարերի թուրքական ազգյուրներում Սվազ քաղաքը և գիլայիթը նույնպես կոչվել են «Ռում», հաճախ «Ռումի-սուլթան» Փոքր Թում: Քյաթիր Զելերիի «Ճիշճան նյումա»-ում էրքրումի էջալիթի սահմանները որոշելիս «Ռումը» գործածվել է Սվազ իմաստով:

46. «Նյուրերու թիմար» — նյուրեթ բառացի նշանակում է հերթ, կարգ, նյուրեթու հերթով:

Թուրքիայում, ֆեռզալական կարգերի օրոք, երբ թիմարը տրվում էր ոչ թե մի անհատի (սիփահիի), այլ մի բանի սիփահիների, պատերազմի գեպքում այդ թիմարատերը հերթով էին պատերազմի գնում: Այդ կազակցությամբ նման թիմարները կոչվում էին «նյուրերու թիմար»:

* Օկկա կամ գրյա, 400 գիրճեմ, թուրքական ծանրության չափ է, որը հավասար է 1 կգ. 225 գրյա Օկկան շատ էր տարածված Մերձավոր արևելքի և թալանյան երկրներուտ:

** Նկատի ունենալով Օ. Լ. Բարկանի այս աշխատության բացառիկ նշանակությունը (նա առաջին անգամ այդ «կանոնները» թուրքական արխիվներից դուրս բերել, վերծանել և անհամար բացատրություններով լույս աշխարհ է հանել), Հայկ. ՍՍԾ ԳԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Մ. Զուլալյանի հետ Բարկանի «Կանոններ»-ից թարգմանել ենք Արևմտյան Հայաստանին և այլ հայարանակ շրջաններին վերաբերող օրենքներով «Օրենքների ժողովածու» ընդհանուր անունով: Գիրքն ոնք ծավալում առաջարան և ծանրթագրություններ, լույս կտեսնի 1964 թ., Կարսոր սկզբնաղբյուր է Արևմտյան Հայաստանի XV—XVI դարերի սույնատեսական կրանքի ուսումնասիրության հայր:

Քյաթիր Զելերին նշում է, որ նման թիմարներ գոյություն ունեին միայն էրզրումի էջալեթներ: Ոչ մի աղբյուրում չկ հիշատակված էրզրումի էջալեթներ ընդունված այդպիսի բացառիկ կարգի պատճառը:

47. Մելլիվիլուրյուն (մելլիվիլիք) — տե՛ս պատմագիր Շանի Զադեի «Թարի-իր Շանի Զադեի» 1 ծանոթագրությունը: Այստեղ գործածված է մեծ կազիի կայության շրջանի իմաստով:

48. Բեզիսան (կամ թեղիսան) — թանկագիր իրերի, զենքերի և գոհարեղինի վաճառքի հասուկ շոկա, որն առհասարակ ծածկված էր լինում:

49. Քյարբ — բատ ավանդության, Աբրահամից մնացած սրբազն շինությունն է Մեքքա քաղաքում, որը համարվում է բուրգ մուսուլմանների ուխտածեցին և կըրին: Աշխարհի բոլոր մուսուլմանները աղոթելիս իրենց երեսները դարձնում են գեպի կըրբեն: Քյարեն միաժամանակ համարվում է հաջջի ուխտատեղի (տե՛ս նաև Քյաթիր Զելերիի 1 ծանոթագրությունը):

50. Կալիկա, Կալիկայի լինեներ — լինեներ էրպրումի շրջանում:

51. Մոլկարաս — որևէ հողի կամ կալմածից տասանորդի (աշար) փոխարեն պահպանված որոշված միանվագ գումար:

Թուրք պատմագիրների տված տեղեկություններից երեսն է, որ Հիշրեկի 1000 թվականից հետո, այսինքն XVI դարի վերջերին և XVII դարի սկզբներին, մեծ թիմարները և զետանեթները ազատ մնալու գեպքում, նոր թիմարատերերի սիփահիների չէին արգում, այլ փոխանցվում էին արքունական գանձարանին (սիփահիների) և իլթիզամի կարգով այդ հողամասից սահցված եկամուտը (խազիների ամիրե): և իլթիզամի կարգով այդ հողամասից կոչվում էին պետական մուկաթաներ (մուկաթասի մերիյի):

52. Սուրաջի, սուրաջիւրյուն — տե՛ս Քյաթիր Զելերիի «Յեզլեր»-ի 1 հատորի 16 ծանոթագրությունը:

53. Ուրբար օրվա աղոքը — իսլամական կրթի համաձայն ուրբաթ օրը (չումա) համարվում է հանգստի և նվիրական օր: Այդ օրը շամիրում կատարվում է մուսուլմանների հավաքական աղոթքը՝ ուրբաթօրյա աղոթքը կամ ուրբարօյա համար:

Ստամբուլում ուրբաթօրյա աղոթքին մասնակցում էր նաև սուլթանը: Այդ օրը, որոշված ժամին, հասուկ հանդիսավորությամբ և շուրջով աշխարհի բուլոր, մուսուլմանների խալիֆան, այսինքն՝ փելզամբերի (մարդարենի) փոխանորդը՝ զամին ուրբաթօրյա աղոթքի: Սուլթանի-խալիֆայի այս այլի էր նվիրական զամին՝ ուրբաթօրյա աղոթքի: Կամ սելամլորքի աղոթքը հասուկ շամիրում էր «սելամլորք» կամ սելամլորքի արարողությունը և բացառիկ համարվում էր աղոթքի ժամանակ շամիրում հաթիրը (կարթյուն: Ուրբաթօրյա և բայրամների աղոթքի ժամանակ շամիրում հաթիրը (կարթյուն: Հարդարություն կարգում էր զորանի որոշ այսեներից, հազիներից և կրօնական խրատադաշտությունը կարգում էր զորանի որոշ աղոթքը, որը կոչվում էր «կուլիթի»: Խութենում էր կազմված հասուկ աղոթքը, որը կոչվում էր «կուլիթի»: Խութենում էր փաղիշահ-խալիֆայի անոնքը:

Քյաթիր Զելերիի կողմից հիշված թալմար (թարերա) քաղաքի շամիրում կատարվում էր միայն ուրբաթօրյա աղոթքը, իսկ սելամլորքն ու խութենում կատարվում էր միայն ստամբուլի շամիրում:

54. Կանքարը մեծաքանակ ապրանքներ կշռելու հատուկ կշեռք է: Միաժամանակ կշռի շափ է և հավաքար է մոտավորապես 44 օկկայի, թեև ըստ վայրերի որոշ տարրերություն է տալիս:

55. Երու Լ-ֆերի, էրու Հայր, ֆեթհ Հաղթող, նվաճող, ինչպես հայտնի է, սուլթան Մուհամմեդ II-ը (1451—1480) 1453 թվականին Կոստանդնուպոլիսը

գրավելու համար, ստացակ «Փաթիհ» տիտղոսը՝ էքու էլ-ֆեթհ նշանակում է Փաթիհների հայր»:

56. Մերազան պատերազմ (*լազա*, *ջիհադ*)—իսլամիկան կրոնի և նրա տարածման համար մղված պատերազմները համարվում են սրբազն պատերազմներ: Այդ պատերազմներում հաղթող մուսուլմանները համարվում են «զավի», թօմանցան սուլթաններից շատերը, որոնք սրբազն պատերազմներ են զիել, ստացել են «զավի» տիտղոսը: Թվով 36 սուլթաններից 20-ը ունեցել են այդ տիտղոսը:

57. «Խամսինի օրեր»—խամսին բառացի նշանակում է հիսուս։ Խամսինական երկրներում ձևելով «Երբախն» (քառասուն) կոչքած 40-օրյա ցրտերից հետո պազով և 50 օր տևող տաք օրերը կոչվում էին խամսին։

58. Տարաք (որբաթ) — բառացի նշանակում է ամուր շինություն։ Արաք էին կոչվում բերդերի և բերդաբազմների պարհապնդերից զուրս մնացած շինությունները, ինչպես օրինակ, թիքեները, քարվանսարանները և այլն։

59. Անհշատակելի և անհրաժեշտ օչարքը այս է, եթե մի քանի գուղերի կամ մի զավառի (զալա) տասնորդի եկամուտները հատկացվում էին օսմանյան նավաշինարանի (թերսանի) ծախսերին, կամ որեւ բերդի և քաղաքի պահպանների և տեղական զինվորների (երիխ նախարարթ) ուղարկելու համար:

Օչաքըքի տերը արդ իրավունքը ստանալուց հետո այլևս նոր նշանակման և հրաժարեցման հնթակա չեր Նման օջաքըքներ կային օսմանյան պետության տրեելյան և Հարաւալալին վարչական միավորումներում, օրինակ, Գիարքքիրի Էլայեթում:

60. Եմբուրյան կամ Եմարեք — մենք Քյաթիք Զհլերիկ «Յեղլեկե»-ի համարի 18-րդ ծանօթագոռությունը:

61. Πεζωτική θεατρική (πολεμική παράσταση), φημένη ως λόγος πολεμίου ανθρώπων πολέμου (πολεμική πολεμική μάχης ή πολέμου) σύνθετη πολεμική λέξη που περιλαμβάνει την πολεμική θεατρική και την πολεμική πολιτική.

62. Մոխ - *տե՛ս «Ճիշտն նյումա»-ի 27-րդ ծանոթագրությունը*

63. Եմիր ուլ-յունութեան - մե՛ս Քյաթիք Զելեպիկ «Յեղլեքի» -ի I համորի
25-րդ ժամանակաբանիթիշնիք:

64. Սեբիլի շինությունները ճանապարհների կարևոր կետերում անցորդնե-

բին խմելու ջուր տվող հատուկ բարեցածանողները կոչվում էին սփրիզի:

85. Ոյնուրու — բառացի սշանակուն է սահման, պհտական սահման: Բա-
զամական երկրների՝ ոչ-խլամական երկրների հետ ունեցած սահմանները «այլու-
ղութ» էին կոչվում: Այսպես էին կոչվում նաև խլամական երկրներին սահմանա-
կից ոչ-խլամական երկրները:

66. Թուրքիայի և առհապարակ Արենելքի պատմադիրները պատմական սրբէ կարևոր դիմքի թվական նշում են փոքր ոտանափորով (երկու տող), որը կոչվում է «Թարիխ»— պատմություն։ Այստեղ խոսքը վերաբերում է Թիմորի կողմից կապի պարսպի կործանման, կամ, ինչպես հեղինակն է գրում, «ավերման» թվականին։

67. Քեֆեն նազարանգիստ-քաղաք է Ղրիմի արևելյան կողմում, ներկայիս Ենոպուխան է: XVI—XVII դարերում Քեֆեն Ղրիմի և Ազովի ծովեղերքի մի քանի
62

բերդերի հետ միասին կազմում էր սամանյան պետության առանձին էլաւեթի: Արիմ թաթարական խաների մասնակցությամբ տեղի ունեցած քաղաքական պատերազման գործոցը մեջ կարևոր դեր է կատարել:

68. ԹԵՐԻՅԵ—որիէ շեմակի իշխանության ներքո գտնվող և գերզդաշական լարի պատկանող հաստուկ շինություն, որտեղ կատարվում էին գերզդաշական խմբեր աղողթքներն ու արարտությունները:

69. Ֆերհադ և Շիրփն — արևելյան ժողովրդական լեգենդ, որը չափս է օաւագիւ մի շարք բանաստեղծների երկիրի համար:

ხნმაყრდნობას է, որ այդ ավանդական պօհմը սկիզբ է առել Անդրկովկաստում Սասանյան շահ Խոսրով Փերգիպի սիրահարն է եղել զեղեցկունի Շիրին: Ավանդություն կա, որ Շիրինը Հայուսի է եղել: Մի այլ ավանդության համաձայն, Շիրինը բը լուսանդական կայսրությոց մեջի աղջիկն է եղել, և իրը Շիրին անոնմ հունական իրանա անվան ազգավարդած ձեն է: Ֆերհադ և Շիրին իդենտիկ առաջի անգամ մշակել է Ֆիրդուսին (Ֆիրդուսի): իր «Եամանակ»-ում, Նիգամին այդ թիմայով գրել է «Խոսրով և Շիրին» իր Հայտնի պոհմը: Ալիշեր Նավուշին և ուստի «Խոսրով և Շիրին» անունով:

70. Վալդիկի Սուլբան — օսմանյան սովորական հարաբատ մագրուք կողմէ էին կալիկի Սուլբան կամ ուղղակի Վալդիկ (մար): Տվյալ զետքութ Քյալ պատմ Զելեբին նկատի օնիկ Վալդիկ Սուլբանի անոնառ վակիքային Հողերի վրա պարող և աշխատող ռայաներին:

71. Կուբել — Արաբակնա թերակղու Հիշազի շրջանու ապրոց հայոց բնեղ, Կուբելի ցեղագետները Մէքքայի վիլայեթու իշխել են մինչև իսլամի կան կրօնի հանդես գալը:

72. Թեմպուր կամ թէմբիր—բառացի նշանակում է իշխող, թագավոր, ու սահմանակից առողջապահ նվաճեցին Ռուսկին և Անտառուխան, որոց Վայրերու իրենց նախկին իշխանությունը շարունակող վալիներին թւեքինը անոնը տվին:

73. Գանիշմենների պետությունը (Դանիշմեններ, Գանիշմենսդ օղողաբը) Դանիշմենների հայտնի դիմաստիան չիմնել է թուրք Նվաճող Ազմեղ Գանիշմենը: Խանաց պետության մայրաքաղաքը եղել է Սպառը:

Քյամիթք Զելէբքին Դանիշըննդների պետության զեկավարների և նրանց մզ ուղարկեալների մասին մանրամասն տեղեկություններ է տալիս: Դանիշըննդների հատությունը կործանվել է 568 (1172) թվականին, այսինքն XII դարի վերջեր միաւունեան պետության իշխող Կոլու Սրուլանի ձեռքով:

անձնակարություն:

75. ԿՐԼՔ ԱՐԱՂԱՆ (1156—1192) — ՍԱՆԱՊՈՒԹՅԱՅԻ ՄԵԼԻՇՈՎԱՄ պատուց
տիրակալանիքի է, որը բյուզանդական կայսր Մանուկին պարտության մատ
հանիայի մոտ և 1189 թվականին Դանիքի մեծնորդի իշխանությանը վերջ տալ
Անտոնիական Հաստատեց Սելչուկյան իշխանությունը:

76. Արքաթել՝ բառացի նշանակում է թիյ-Հայր (թիյ-Բարա). Աթաքեկ
Հովզում իրանի և իրաքի Հիջրեթի XVI—XVII դարերի Յուլք իշխողները, որ
իրենց վիճակին բնորում կիսանկախ էին, բայց սույնանության տիտղոսի չեն ար-
նակին. Աթաքեկների կառավարած երկները կոչվում էին աթաքեկություն:

1. Փեշիլի—XVI—XVII դարերի թուրք պատմագիր, որ իր «Թարիխի ֆեշիլ» գրքում շարագրել է օսմանյան պետության պատմությունը՝ 926 թվականից մինչև 1048 թվականը (1518—1639), «Թարիխի ֆեշիլին» տպագրվել է Ստամբուլում 1238 (1822—1823) թվականին; նրա մասին մանրամասն տե՛ս «Թուրքամասին» գիրքը, Հատ. Ա, Երևան, 1961, «Թարիխի ֆեշիլ» գլուխը, էջ 25—59.

2. Սելիմիկի—տե՛ս ներկա աշխատության Սելանիկի գլուխը:

3. Նայիմա—XVII դարի հայտնի թուրք պատմագիր-տարեգիր. Հալեբի նախատուափա էֆենտին գրել է օսմանյան պետության պատմությունը վեց հատորով, որը հայտնի է «Թարիխի նայիմա» անունով: Նայիման իր տարեգրությունը սկսում է Հիջրեթի 1000 թվականից և հասցնում մինչև 1070 (1591—1659) թվականը «Թարիխի նայիման» տպագրվել է Ստամբուլում մի քանի անգամ: Մանրամասնությունները նայիմայի և նրա «Պատմության» մասին տե՛ս մեր գուրգների մասին», Հատ. Ա, Երևան, 1961, «Թարիխի նայիմա» գլուխը, էջ 63—111:

4. Զելալի բարք թուրքերն լեզվի մեջ ստացել է ավագակ, ապստամբ, ըմբոստ իմաստը:

5. Իսլամական կրոնի երկու հիմնական դպվանանքները կոչվում են «սույն-նի» և «շիա»: Օսմանցի թուրքերը համարվում են սյունի դպվանանքի, իսկ իրանցիները՝ շիա դպվանանքի ներկայացուցիչները: Այդ երկու դպվանանքների միջև դոլություն ունեցած հակամարտությունը գրեթե միշտ պահպանվել է: Անշուշտ, չի կարելի ընդունել թուրք պատմագիրների այն «տեսակետը», որ իրը սյունի և շիա դպվանանքի տարրերությունն է Հանդիսացել օսմանյան թուրքի և իրանցիների միջև դպվագոր թշնամության հիմքը: Կասկած չկա, որ կրոնական դպվանական խորականությունը բավական կարևոր վեճը է հանդիսացել օսմանյան սուլթանների ու իրանի շահերի ու, առհասարակ, տիրող շրջանների ձեռքում՝ ժողովրդական մասսաների կրոնական քանատիղը հրահրելու և նրանց միջև թշնամություն գրգռելու գործում:

6. Շարիֆական կարգով անհավատների («քաֆիր») գեմ մզգած պատերազմները համարվում են սրբազն պատերազմներ («շիհազ»): Վերում մեր նշան կրոնական խորականության և թշնամության հնտեսներով իրանցիների՝ շիա մուսուլմանների գեմ օսմանցի թուրքերի մզգած պատերազմը նույնպես համարվել է սրբազն պատերազմ:

7. Թուրքական պատմագիրների արտահայտությամբ, ի տարրերություն իրանական, կրզիւրաչական «անհավատ բանակի», թուրքական բանակը համարվում է «փուլամական բանակ»:

8. Սելիմ (գործածիւնը է նաև սեկման)՝ Անիլերիական օչախին կից Հայուկ զորախումբ: Այդ զորախումբի պետը կոչվում է Սելիման բաշը:

9. Հարեղի էլակեթը կազմում էին Արաբական թէրավոլու Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող հողերը (Մեքքա, Մետինա, Ջիտան և Թարիֆ):

10. Մյութեսելիմ՝ բառացի նշանակում է հանձնված որևէ բան պահպանող մյութեսելիմ էին կոչվում հարեղը ու տուրքեր հավաքող անձնիք:

11. Կարա Ցազըշի («Հրամանը»)՝ Ձելալիական ապստամբական շարժման առաջին ղեկավար Կարա Ցազըշի Արգուհալիմը, որը Հալիմ Շահ տիտ-

ուուով սովորականություն էր հայտարարել, փաղիշահական ֆերմանի բնույթի մասն էր առելու Հրամանի տեքստում ասված է: սպաված է 1009 (1601) թվականի ուրիշությունը՝ կոչվել է Աբլասթա, իսկ հայտամական աղբյուրներում՝ Արելիստան:

12. Էլիստան՝ Մարաշի վիլայեթում կազայի կենտրոնական քաղաք: Հնում էլիստանը կոչվել է Ablastha, իսկ հայտամական աղբյուրներում՝ Արելիստան:

13. Քուրդիստանի զինվորներ, բռնական «Յություներին»: XVI—XVII դարերում օսմանյան սուլթանները միշտ օգտագործել են քորդ ցեղապետների զինված ուժերը: Տվյալ ղեղքում քրդական զինված ուժերը օգտագործվել են «Չելաշիներին» որնշացնելու համար:

Օսմանյան պետության քրդաբնակ վայրերը այդ ժամանակաշրջանում կիսանկախ, արտօնյալ գրության մեջ են եղել: Թուրքական աղբյուրներում Հիջվում են սյափիսի կիսանկախ, կիսանկենավար շրջաններ, որոնք լրիվ կերպով չեն ենանափիսի կիսանկան կենտրոնական և նրա էլաւեթների վարչական իշխանություններին: Այսպիսի, Վանի, Դիլիջանի էլաւեթներում եղել են «Հյուգումեթ», «օչաքըրը» անունը կրող ղերթե կիսանկախ վարչական միավորներ:

XVII դարի Թուրքիայի քրդական բաժանման ցուցակից պարզվում է, որ Դիարրեփիրի էլայիթում պաշտոնական սանչակներից բացի եղել են նաև 8 օչաքըրը և 5 «Հյուգումեթ» շրջա հարյուրց ամենի քրդական աշիրեթներում, որոնք անմիշականորեն գտնվել են քորդ թեյերի իշխանության ներքը և կառարկել այդ թեյերի միջոցով:

XVII դարի Հայտնի թուրք ուղեգիր էվլիա Զելերին այդ քրդական ցեղերի Խաղաղութեան տակիս է հնտեսեալ շատ կարևոր տեղեկությունները, «Դիարրեփիրի 19 սանչակներից 11-ը, որպէս Օսմանյան կալված, կառավարվում էին երկրի մյուս մասերի նման: 8-ը գտնվում էին քուրդ թեյերի տիրապետության տակ, քանի որ սուլթան Սելիմը Զիշլայ երկները նվաճելու ժամանակ այդ շրջանուն էր սուլթանը շնորհել էր քուրդ թեյերին իրեն յուրիթլուր և օչաքըրը»: Նշանակելու և ազաները շնորհել էր քուրդ թեյերին իրեն յուրիթլուր և օչաքըրը: Նշանակելու և ազաները շնորհել էր պատկանում... իրեն յուրիթլուր արձանագրված տեղուու իրավունքը իրենց էր պատկանում... իրեն յուրիթլուր արձանագրված տեղուու իրավունքը սանչակներում, սուլթան Սելիմի օրենքների համարներ, թիմարներ և զեամեթներ սանչակներում, սուլթան Սելիմի օրենքների համարներ, թիմարներ և զեամեթներ սանչակներում: Այդ ամենց նա անձամբ դիտել է Բիթլիսում կառավարում են որպէս իրենց սեփականություններին»:

Քուրդ թեյերի պազգեցությունը շատ մեծ էր նաև Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների քրդաբնակ ցըաններում:

Էվլիա Զելերին շատ հնտաքրքիր և կարևոր տեղեկություններ է տալիս նաև Բիթլիսի քրդական իշխանությունների («Հյուգումեթների») և Օսմանյան կենտրոնական կառավարության ու սովորական հետ նրանց ունեցած հարաբերությունների մասին: Այդ ամենց նա անձամբ դիտել է Բիթլիսում կառավարում ուղղորդության ժամանակ:

Արդաւ խանի և նրա Բիթլիսի «Հյուգումեթների» մասին էվլիա Զելերին «Բիթլիսի քաղաքի բնութագրից» վերնազրով հատկածում գրում է. «920 (1514—1515) թվականին Բիթլիսի խանը սուլթան Սելիմ Լի-ի հպատակություն է ցույց տվել. «Հյուգումեթների» կարգով նրա որդիները մինչև հիմա էլ իշխում են իրեն խան»**:

Մի այլ հատվածում նա ասում է. «Բիթլիսը Վանի էլայիթում մի Հյուգումեթների:

* Էվլիա Զելերի ուղկարությունը, Հատ. 1, էլայիթների սանչակները:

** Էվլիա Զելերին Բիթլիսում է եղել 1065 (1654) թվականին:

Առաջված եկամուտը փակիչացը բեկին է տալիս իրրե խաս... Քաղաք եկած քառավանների մաքսն ու առքերը խանին են պատկանում... Մոշի կաշտի տուրքիրը Երևանի փաթիհ սովոր խանի կողմից շնորհված են Բիթլիսի խանին... Խանի հրամանի տակ կան 70 աշխիք և ցեղ: Ամենազիավորը Մուղկի բերդի Ալի բեկն է, որն ունի 700 հրացանածիք զինվոր Խանը ցանկացած դեպքում ցեղերից կարող է վերցնել 70 հազար զինվոր»*:

Եվլիա Չելբեկին, իր սովորության համաձայն, մանրամասն նկարագրում է Բիթլիսի բորդ Սրբալ խանի արքայավայել, Հարուստ և զոխ Կյանքը, նրա հոյակապ պալատն ու այգիները, Հարվագրուս գրիկով Հարուստ նրա գրադարանը, Ռուբերի տակելով, Սրբալ խանը իր ժամանակի վիրեն աստիճանի զարգացած տնձնապորտիւն է եղել:

Այդ բոլոր վկայությունները հաստատում են, որ օսմանյան պետության մեջ քուրդ ցեղիրը իրենց բնակեցրած շրջաններում ապրել են կիսանկախ: Քուրդ բերդը և խաները իրենց ուղղական ուժով ու զինված աշխիքներով օսմանյան սուլթանների ուղարկության առարկան են եղել և համախ, առարեր նպատակներով, օգտագործել են օսմանյան կառավարության կողմից:

14. Օուզնամեջի — բառացի նշանակում է օրագիր (ոուզնամե) կազմոյ: Այդպես էին կորպուս բարձրաստիճան անձանց օրագիր կազմովները, այսինքն՝ զարկոր զեպերն ու գործերը արձանագրողները:

15. Խոռը վերաբերում է ոուզնամեին III-ին, որը իշխակ է 1003—1012 (1595—1603) թվականներին:

16. Սորացի, սովորակույն էին կոչվում վարչական այն ծառայողները, որոնք ծանում էին թաղամասերի, շուկաների կարգապահությանը և մաքրությանը: Այս պարտականությունից բացի, նրանք զիշերները ևս պատժում էին կարգը իշանագողներին:

17. Արեւելյան հրկիններում ընդունված սովորության համաձայն որոշ անձանց սրված ածականները հանգավորվել են: Այսպես Քյաթիր Չելերին Շահ Աբրասին անդամում է «Շահի քերաբ» (մոլորակ շահ):

18. Էմարեր, Էմիրիի, թեյլիի էին կոչվում իսլամական երկրներին հպատակ որոշ երկրամասեր, որոնք կիսանկախ էին և լավ իրավունքներ էին վայելում: Մրբազան Մերքան, օրինակ, Էմարեր էր համարվում:

19. Գետք է լինի Զանդի:

20. Ոկիլի-սյուները էին կոչվում Մուհամմեդին ու նրա հաջորդներին հպատարիմ մուսուլմանները, այսինքն՝ սյուննի դասանանքները:

21. Վակիֆի մյութելիի: Վակիֆ էին կոչվում իսլամական այն անշարժ կալվածները և զողերը, որ մուսուլմանները բարեգործական նպատակով նվիրում էին քամիներին ու մելլեհեններին: Վակիֆի վաճառքը արդելված էր: Վակիֆերի զարտերի կառավարիչը կոչվում էր մյութելիի:

22. Կափու կուլիի զինվորները, տե՛ս «Թարիխ-Սեւանիկի»-ի 21-րդ ժամանակագրությունը:

23. Խուրբե, փաղիշահի խութեն—տե՛ս Քյաթիր «Ճիշան նյումա»-ի 53-րդ ժանութաղրությունը:

24. Մյուշրեհի, մյուշրեհիկ իմամներ — այն իմամները, որոնք մեկնաբանում են սրբազան «ալեթները» և «հադիսները»:

Այսը (Հոգ, այսպ) են կոչվում Ղուրանի այն մասերը (սուրա), որոնք

* ել. Չելերիի ուղորությունը, Հատ. IV, էջ 81—90:

յրենց իմաստով չեն կապվում նախորդ և հետագա սուրաների հետ: Դուրանի 114 ժամանելից յուրաքանչյուրը մի սորա է:

Հաղիս են կոչվում փեղամբարի (ժարգարեի) նվիրական խոսքերից ու գործերից յուրաքանչյուրը:

25. Էմիր-ուլ-օւմերա. Էմիր է կոչվում մի երկրի կամ ցեղի գլխավորը, որը բարձր գերդաստանի պատկանող աղջկատունը անձնավորություն պիտք է լինի: Էմիր ուլ-օւմերա նշանակում է էմիրների էմիր: Այս տիտղոսը տրվում էր բարձրաստիճան և աղդեղիկ անձանց:

26. Բառացի՝ թուրքերն շիմացող փաշա:

27. Նայիման այս խանին անվանում է Զանդի խան:

«ՅեԶլեթե», ՀԱՏՈՐ II

28. Օրբա շավուշ—ենիշերիական օշախում վաշտը կոչվում էր «օրթա»: Զափուշ էին կոչվում:

ա) փագիշահի կամ պետական բարձր շրջանների հատուկ ծառայողները՝ սպայի աստիճանով:

բ) բանակում տանիպետից բարձր կրտսեր սպանները:

գ) Հրամանատարի հրամաններն ու գրությունները հաղորդող անձինք:

Անցյալ դարերում շափուշ բաշին (շափուչների պետը) համարվում էր բարձրաստիճան պաշտոնյան կատարում էր գատական նախարարի պաշտոն: Օթթա շափուշը հենիշերիական բանակի կրտսեր սպաններից էր, որին տրվում էին համար հանձնարարություններ:

29. Վալիկը — Տե՛ս «Ճիշան նյումա»-ի 70-րդ ժանութագրությունը:

30. Օդա, օգա բաշը—օդա՝ բառացի սենյակի, գրասենյակի, Գյուղերում՝ հյուրանունյակ: Օդաբաշի էր կոչվում խաների բոլոր սենյակների (օդաների) վեհաջորակները: Ենիշերինները սենյակները ևս կոչվում էին օդա: Օդան ունիր սահմանակիցը: Ենիշերինները զինվորները: Օդաբաշին զինվորների կարգ ու կանոնին հսկող շորքաշիր օգնականն էր:

31. Թուրք պատակիրները վրաց աղջային հերոս Գենրգի Սամակաձեին Մաղրավը ըեւ են անվանում:

32. Իլիզա—էրպրումից ոչ հնուու գոնվող տար հանքային ջրերի վայր:

33. Ալ-Օսման — տես «Ճիշան նյումա»-ի 19-րդ ժանութագրությունը:

34. «Բալյեմել» բնդանոր—Օսմանյան բանակում գործածվող հին տիպի թընգանոթի: «Բալյեմել»՝ այդ թնդանոնթը հնարող իտալացի Բալյեմելի անվան աղաղված ձևն է:

35. Չիրեր-չիր՝ ծառի ճյուղերից և եղեգնից հյուսված զամրյուղ կամ զամբուղանան շածք պարկ:

36. Խորի-Սարայ—սուլթանի պալատներից մեկը Ստամբուլում:

37. Կափուղան փաշա—կափուղանը իտալերեն սարիանո բառի աղաղված ված ձևն է, ունի ոռակերն կապիտան բառի իմաստը: Նշանակում է նավապետ: Կու առաջին կափուղան, երկրորդ կափուղան: Մովային բարձրաստիճան սպանները ևս կափուղան են կոչվում: Կափուղանի դիրյա կամ կափուղան փաշա տիտղոսը ունեցող բարձրաստիճան սպանները ծովային մինիստրի դիրյա են կատարել:

38. Բերդը վիրայով հանձնել նշանակում է անձնատուր լինել:

39. Քիսե (քես) — բառկ, դրամի տիպար: Հնում, Թուրքիայում 500 ակեն համարվում էր մեկ քիս:

40. Օբա — քոչվոր մեծ ընտանիք:

41. Մակուրե—փաղիշահի համար առանձնացված տեղ գամինեուս

42. Արդար խան, տե՛ս «Ձեզ կերպութիւն»-ի I հատուքի 13-րդ ժամանակութիւնը:

43. Անհավատ ռաֆրզի — ինչպես թույլ առավագինեն, ուշադիմութիւն

επειδή οι πατέρες της Ελλάς ήταν αυτοί που επέβαλαν την ανεξαρτησία, μαζί¹ με την Ελληνική Δημοκρατία. Τον Ιούνιο του 1821, η Ελληνική Αποστολή στην Αγγλία, που περιλαμβάνει τον Καπετάνιο Στρατού Βασιλείου Κωνσταντίνο, την Αρχιεπίσκοπο Ιωάννη Λαζαρίδη και τον Πρόεδρο της Επιτροπής Αποστολής Χαροκόπειον, έρχεται στην Αγγλία για να διαβεβαιώσει την ανεξαρτησία της Ελλάς. Ο Καπετάνιος Κωνσταντίνος, στην πρώτη του συνέντευξη στην Αγγλία, στις 20 Ιουνίου, αναφέρεται στην ιδέα της ανεξαρτησίας της Ελλάς ως στοχό² της Ελληνικής Δημοκρατίας.

44. Երգեամի Նեփի Եքենդի. Ինչպես Քյաթիր Զելեբին է նշում, այդ զարացրանի հայտնի բանաստեղծ Նեփին սովորակ Մուրադ IV-ի Հրամանով խեղդաման է արգում: Թուրք պատմագիրները նշում են բանաստեղծի բացառիկ զարպետությունը հատկապես երգիծական զրվածքներում, որոնցից մեկը պատրվակ է Հանդիսանում Երա սպանության համար:

45. Ծում—այստեղ գործ է ածվում թուրք, օսմանցի իմաստով

46. Վեսալամ —ող լինես: Ընդհանրապես զործ է ամփում նախալասության վերջում «աշա բալոր» իմաստով:

47. Կարի-Շիրինի (Զեհաբի) հաշության պալմանագիռը

Այդ պարզմանագործ սահմանափակ թուրք-իրանական սահմանը հիմնականում պահպանվել է մինչև օրս, միայն Անդրքովկաստամ Իրանին թողնված նրեանը հետագայում անցնում է Ռուսաստանին:

Կասրի-Ծիբինը Գերմանցակից 160 կմ զեպի արևմուտք, Իրանի և Իրաքի սահմանի գրա ընկած Սասանյանների ժամանակաշրջանից մնացած ավերակ գյուղաքաղաք է:

Հաշտության պայմանագիրը կնքվել է Կասրի Շիրինի մոտ գտնվող Զեհար անոնցով՝ զյուղում, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էր օսմանյան բանակի զբախավոր շտաբը. որոշ աղբյուրներում դրվում է «Զոհար»:

48.Թիմարի գումարի հավելում. Քյամիր Զելեբիի կողմից Հիշտառկված
Թիմարի գումարի հավելումը՝ երկրի տնտեսության, զյուղացիության (ույանե-
րի) գրության վատթարացման տեսակետից շափազանց կարևոր է։ Վատմագրի
խոսքեցը պարզ կերպով ցույց էն տալիս Օսմանյան կայսրության փինանսական
ծանր վիճակը։

Ինչպես թուրք պատմագիր-տարեգիրները առհասարակ, այնպես էլ Քյաթիր Զելիերին, շատ քիչ է զբաղվել՝ նման հասարակական տնտեսական կարևոր հարցերի լուսաբանմամբ։ Այստեղ Քյաթիր Զելիերին բավականանում է Հիշելով այն միջոցառումը, որը պետությանը պետք է հաներ ծանր փինանսական դրույթյունից։ Անտարակույս, այդ հարկերի հավելումը առաջին հերթին դրվել են դրույթյան վրա։

«ԹԱՐԻԽԻ ՍԵԼԱՆԻԿԻ»

1. Ամսափայի նաշտության պայմանագիրը, որը հայտնի է «Օսմանլի-Սէֆեկիր պայմանագիր» անունով, կնքվել է Թուրքիայի և Իրանի միջև 962 (1554) թվականին սուլթան Սուլեյման Կառումահի և Շահ Թաջմասրի իշխանության ըրտամ: Այդ պայմանագրով որոշվեց երկու երկրների առաջմանները՝ հիմք ընդունելով օսմանցիների վերջին նվաճումները (Արդահանի, Գեուլեի, Զարգատի-Արփաշլայի շրջաններն Իրանից անցան Թուրքիային), 2). Վերջ արգեցին սլունի և իսկ դավանանքների միջև ստիղծված թշնամություններին, 3) թուրքական պայմանագրով առաջարկված առաջման առաջնային առաջարկը:

օժանդակություն պետք է տրվիր իսլամական սրբազն վայրերը Իրանից գնացնելու համար պրեսերին (Հաջի):

Ամասիայի Հաշտության պայմանագրով Արևելյան Անատոլիան ու Իրաքը գլուխակ անապես անցան Թուրքիային:

2. Ֆերգան Անձենք բեյը XVI դարի երգորդ կեսի Թուրքիայի հայտն պատմագիրներից է, նա միաժամանակ վարել է մի շարք կարևոր պետական պաշտոններ:

Տեսառամբ հիշատակված «Մյունշեթ-ու-Սալպին»-ը պատմական փաստա
թղթերի ժողովածու է, այն պարունակում է իշխողների, վեհութերի, ուկեմաների և
ումերաների տիտղոսներին վերաբերող մի գլուխ՝ «Գրախոսի բանալի» խորագով
բարոյականական մի գիրք, մարդարեկի (ֆեյզամբար) և նրա մերձակուրների նա
ժակները, Օսման Ղազիից սկսած՝ օսմանյան պատմության առաջին երեք դարե
րին վերաբերող քաղաքական, վարչական և զինվորական գրությունների պատճեն
չերք։ Գոյզություն ունի ավանդություն, ըստ որի թիսկորում հղել է 1880 փաստա
թուղթ։ Տպագրված գրքում կան որոշ կրծատումներ և Հավելումներ։ Ֆերհու
թեկի աշխատությունը տպագրվել է երկու անգամ՝ երկու հատորով. առաջին ան
գամ՝ 1265 (1848), երկրորդ անգամ՝ 1274—1275 (1857—1858) թվականին։ Երկ

3. Նիշանչի, Նիշանչիմ - տե՛ս Քաւթիր Զելեբիի «Հինան նյումա»
ՀՀ-ում ծանոթագրություն:

4. Արևելյան սահման—այդ ժամանակաշրջանում օսմանյան պետության արևելյան սահմանը, այսինքն Իրանի հետ Արևելյան Անտառվայրին, Անդրկովկասին և Իրաքին կից սահմանները, բացառիկ կարևորություն են ստանում՝ կատարած աշխատանքի և Թուրքիայի միջև շարունակվող երկարատև պատերազմական գործադրությունների և թշնամության հետ։ Այդ իսկ պատճառով արևելյան սահմանը գործադրությունների վարչական-ռազմական դեկավարները՝ բեյլերքիները, որոնք նշանակվում էին հայտնի վեհիրներից և փաշաններից, ունեին կարելու և պատասխանական քարչական-քաղաքական ու ռազմական ֆունկցիաներ։ Հիշտառակի համար գաղափար է այդ բեյլերքիների պատասխանաւորվության մասին։ Հրահանգը ևս վկայում է այդ բեյլերքիների պատասխանաւորվության մասին։

բոլ զու բազմաբ արքաներ և առաջատար պատմություններ էին հայության պատմությունները, օպատագործելով իրենց հարստությունն ու ազդեցությունը:

6. 986 (1578) բվականի բուրք-իւրանական եւլաւառն և կատաղի պաշազը, որի գլխակոյն նպաստակն է եղել Վրաստանի և Շիրքանի գրավումը, Հա-

Նի է «Չըլդրի պատերազմ» անսկով։ Այդ պատերազմի նախաձեռնողները՝ լինում են թարգիրը, որոնք օգավելով Շահ Թաջմասի կերպարյա իշխանությունից հատությանում սկսված ներքին խոռոչությունից ու նրա թուլությունից, ձեռնարկում են մեծ արշավանք (պաշտօնական տերմինով՝ «աջեմ սեփակի»), Այդ պատերազմի սերդարը լինում է Լալա Մուստաֆա փաշան, իսկ Չըլդրի պատերազմի հաղթանակի կազմակերպիչը՝ Յոդիեհիր-օղլի Օսման փաշան։

7. Արագիլը — տես' Քյաթիր Զէլէքիի «Ֆեղլեքե»-ի II հատորի 43-րդ ծառնաթաղբությունը:

8. Θνητ — θνητρόφιαζοιτ *εὐληπτικώδ* ή *εργάτηρ* φωμανώνακ *κυρδασθητήων*, *έπει* *έπωδη* *έωσταικ* *χρωνίζων*, *ηρρ* *αψατριαστικώδ* *էր* *ձեռ* *պոշի* *մազգիրից*; *Θνητ* *կրելու* *իբավունքը* *տալիս* *է* *փաղչաշահ*; *Θνητերի* *քանակը* *կապված* *էր* *աստիճանի* *բարձրության* *հետ*; *Ալյապես*, *կային* *մեկ*, *երկու* *կամ* *երեք* *թնդավոր* *փաշաններ*; *Ալյապե* *«իսլամական* *թուղթ»* *գործ* *է* *ածկուտ* *թուրքական* *շքանշան*, *դրոշ* *իմաստուի*.

9. Ջերելու — ամե՞ս քյաթիբ զեկըրիի «Զի՞ան նյումա»-ի 22-րդ ծանօթագորությունը:

10. Նկատի ունի Կախեթի Ալեքսանդրէ II թագավորին

11. Կրնիք զետ – թուրքերը այսպես են կոչում իրաք պետը

12. Սիբիրանալար — սիփահ կամ սիփահի բառացի նշանակում է զինվոր, մարտիկ, սալար՝ զինավոր պետ, հրամանատար. Սիփահնալար՝ բանակի հրամանատար, այլ խստրով սերդար, սերաբքեր.

13. «Սյունինիական հարկ» և միանվագ հարկ; Պատմագիր-սարեցրիր Սյունինիկին և առասարակ թուրք պատմագիրները համակրանքով են խոսում Հերվանի մուսուլմանական բնակչության մասին, որովհետեւ նրանք պատկանում են իւլամական սույննի զավանաներին; Դրան հակառակ, նույնան անարդանքով և թթշնամությամբ են նրանք խոսում իւլամական շիա գավանանքին պատկանող իրանցիների (Կորդորաջաների, աշէմների) մասին;

Ինչպես նշում է Սելանիկին, իրանցիները՝ Շիրվանի մուսուլմաններին ճշն-
շելու և սուրբացնելու համար նրանց վրա նշանակել են նաև «ոյուննիական» կամ
այսպիսի հումքան հարկ», որ նրանք պարտավոր էին վճարել որպես միանվագ հարկ,
(ժակիթու):

14. Առվերաց. Նովկ՝ պարսկերին նոր, բուլք՝ օրէ Նովդրուց՝ նոր օր: Հին իրանական տաճարով՝ տարեսկիզը, նոր տարի, ըր գուգաղիպում էր զարնան սկիզբը Համբառու մասսե Զին: Խոմուու ուսահամը՝ Խոմուուի առն:

15. Կարսի և Երևանի թիւղերը թուղթը բարեգ-ի առանձին պատկերազմի ժամանակ խօսու կարելոր գեր են կատարել: Երևանը Համարվել է Իրանի քանալին, իսկ Կարսը՝ Երևանի նախագույքը: Օսմանյան քանակների զեկավարները միշտ նկատի են առեցել այս բերդերի կարևորությունը և իրենց սուրբ արքեպիսան արշավանքների ժամանակ՝ Անդրկովկասում և իրանական Ազգբեջանում այդ բերդերը ծառայեցրել են իրենց նվաճամբերի համար:

Սեմանկին և յուս թուրք պատմագիր-տարեղիրները հիշատակում են Կարսի ու Երևանի բերդների վերակառուցմանը և ամբացմանը վերաբերող թուրքական կառավարության մի շարք միջոցաւումները:

Այդպիսի մի նախաձեռնություն է նաև 987 (1579) թվականի Կարսի վերաբերողը, որի մասին Սելանիկին խոսում է շատ համառոտակի, սակայն թուրքացւության պատճենագիրները այդ առթիվ տալիս են ավելի ճնշտաքրքիր տեղեկություններ:

Ժամանակակից թուրք պատմաբան Ի. Հ. Գանիլջանը թուրքական աղբյուր-ներից քաղաքի է նշումներ, սրբներ վերաբերում են Կարսի և Չըշակա մյուս բերդերի ու քաղաքների 1579 թվականի շինարարական աշխատանքներին:

Գանիշմենզի ասելով, այդ թվականին Կարսում վերջանում է «Կարս քաղաքի շինարարությունը»: Բերդի կառուցցւմը կատարվում է ընդամենը 58 օրում Ամբարձում ևն Նախնական անունով Հայտնի ներքին բերդը և նրա աշտարակները արտաքին բերդի շրջապատում մեծ խրամատ (փոս) է փորվում, բերդի երեք կողմերում հակիչ աշտարակներ են կառուցվում: Այս ուղղմական շինարարություններից բացի, կառուցվում են նաև մի պալատ, մեղքեսներ, երկու կամուրջ Կարս Զայի վրա, նրբագերտ և փառազոր մինարեններով հինգ շամի, բնակելի աներ բաղմիքներ, ջրաղացներ և այլն: Գանիշմենը ասում է, որ մինչև օրս էլ պահպանվել են թուրքական բանակի այդ քաղաքակրթական գործերից մի քանիշը սրբակ, էվլիյա շամին, հայերի կողմից այրված բեյլիքերիի պալատը, որն այսօն էլ աշքի է ընկուսում իր հոյակապությամբ: Ամենամեծ գործերից է նաև Կարս-Զայի բերդած ջրալին, որը չուր է ապահովում խանդակների և ժողովրդի շամարդակը:

«Կարսը, որի քարերն ու հողը թուրքերի արյունով են շաղախած (?), ոչ մի այն ոտքմական այլև քաղաքաշինության տևակետից զատ թուրքական գործ է (?!), ապագին մի կառուցամաք բանակի գինվորները ներկայացնու բոլոր վի լայիթների կողեւտիվ աշխատանքի արդյունքու... 52 օր անընդհատ մոտ հարու հազար գինվորներ միայն Կարսում չեն աշխատել Նրանք միաժամանակ կառու ցել են Կիբեկանի բերդը և այդ ժամանակ իրանցիներից զրաված Անիի, Մաղագ բերդի և Կաղըզմանի բերդերը, որոնք կարծես գինվային Հարգածներով գիտնի կուրս են ցցվել, և այս կերպով ստեղծվել է ամրությանների մի անառակի ցանց»

16. Երևանի կղղպուտք Թռմմալ խանի կղղմից, ինչպիս աշում է սրբար կին, տեղի է ունեցել 987 (1579) թվականի Հոկտեմբերի 3-ին և 4-ին: Օսմանցին ների (Զաֆեր փաշալի) Հարձակումից և իրանցիների (Թորժաք խանի) փախուստից մեծապես առումել են Հատկապես Հայերը, որի մասին հիշատակում է նաև Դանիել Եղիոս:

Կարսի վերակառուցմբ ավարտելուց հետո՝ 30 հազարանոց հեծելազորության կազմությանը պատճենաբար առաջ գործադրություն է տրվում:

987 (1579) թվականի Երևանի այդ բարբառուական ափերսմից մի քառամարի հետո օսմանցիները Երևանը գրավելու նոր միջոցների հն ձեռնարկու 991 (1583) թվականին Սերդար Ֆերդադ փաշան հակայական բանակով շարժվո է Երևանի վրա: Երևանի վային՝ Պևաչու Թօքմաք խանը թողում է Երևանը և առ քաշվում: Օսմանցիները մի պատուով՝ գրավում են Երևանը և անմիջապ և կոսում Երևանի բրդի կառուցման աշխատանքները: Թուրք պատմագիրների վկայությամբ այդ կառուցումը ավարտվում է 45 օրում: Պատմագիր Գևլիքուսուն Աշոտ ամասին գրում է. «ՀՀիշալ Թօքմաք խանի պայտի շուրջը պարիսպներ շինեց

* I. H. Danişmend, *Izahî Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1953
III c., s. 44.

** Danışmend, ۶۲۴. ۱۲۰., ۵۹ ۴۵:

և այդ պալատի բարեկեն մասերը բելլերեկելների պալատի վերածեցին: Ներքին բերդում կառուցեցին 8 աշտարակ, մի չամի և պարսպի 725 պատճեց: Արտաքին բերդը լրացրին 43 աշտարակներով և պարսպի 1726 պատճեզներով: Եթերդում «Հանիք» թնդանոսի դրեգին: Վերոհիշյալ աշխատանքները պալարավեցին 45 օրուում*:
Երեսանում նշանակվում է 5600 զինվորներից կազմված պահակազոր: Բացի այդ, շրջակալրում Շորպատալի, Փալիսի, Ակլաշալալի, Սորմալուի, Խդիք-Կարակալալալի և Թեշենի բերդերում նույնանում պահակազորներ են նշանակվում: Երեսնի բելլերեյի է նշանակվում Վանի բելլերեյի Զաղայի Զաղի ծուռու Սինան փաշան, որը միաժամանակ պահպանում է իր էլյալեթը և ստանում «վենդիր» տիտղոս:

17. Սիթեվիների 988 (1580) բախանի հաշոռության առաջարկը. Ցուքը պատճառակիների տված տեղեկությունների համաձայն, սոլորական քաղաքական խաղի ընույթ է կրել սովորան Սովեյման Կանունիի ժամանակ գոյություն ունեցող սահմանները հաշտության հիմք ընդունելու իրանի առաջարկը Ինչպես Գայտնի է, օսմանցիները մերժել են այդ առաջարկը:

18. ԹԵՄՈՐ կափու, Բարձր էլեկրվար, Դիցրենդ — Հայտնի ամրակուռ բերդ Դաղստանում. արևելքի պատմագիրները՝ Թիմոր կափու, արարները՝ Բարձր էլեկրվար (Դաների դուռ) են անվանել: Ըստ պահպանթյան, Դերբենդը կառուցել է Մեծն Ալիքսանդրը, Հետո գրավել և ամրացրել է Նեվշիրվանը: Այս բերդաբազարումն է ապրել նաև Հարում էլ-Ռաշիդը:

19. Կրթչակի դաշտը (Գեղմի Կրթչակը). Թուրքական պատմության մեջ Առևսատանի Հարավային դաշտավայրը հոգվում է Գեղմի Կրթչակ: Զինզիդ խանի մահցի հետո այսպիս է հոգվել նաև այդ դաշտավայրում, Պրիմի թերակղզում և Սև ծովի հոգուխային մասում ստեղծված պետությունը, որը հետագայում բաժանվել է լոթ խանությունների:

20. Օշաբիրք, տե՛ս «Զիհան նյումա»-ի 57 ծանոթագրությունը

21. Զեբէշի—Թուրքական բանակը XVI—XVII դարերում բաժանվում էր երկու հիմնական մասի ա. Կափու կողմից և բ. Էյալեթի զինվածներ։ Կափու կողմից զորքերը փաղիշահական զինվորներն էին՝ «Խասսե արքերի» և բաժանվում էին Հետևակային ու Հեծելայ չորս մասերի։ Հետևակային զորամասերի մեջ մտնում էին 7 օչաքներ, որոնցից մեկը կոչվում է շերեթ։ Զեբէշիները նորոգում, բաժանում և պահում էին բանակի զենքերը։ Զեբէշին չպետք է շփոթել թիմարատերերի և զեամեթի տերերի ցցերելու կոչված զինվորների հետ։

22. Թերաքի, բերկիքի կարգ ունեցող զինվորներն ունեին իրենց որոշակի ոսժիքը, որ կոչվում էր «ռուլովիք»: Թերաքիքին այսոտեղ հավելումի իմաստ ունի: Այս զինվորները, որոնք հատկացված ունեինց բացի, հավելման կարգով ստանում էին նոր գումար, կոչվում էին թերաքիքի զինվորներ:

23. Զիկվագե ամիսը—թուրք պատմագիրները առշամարակ գործ են ածում իսլամական լուսնային տարվա ամիսների անոնները. դրանք են՝ մուհարբեմ, սեֆեր, ուբրի-ուլ-էվվել, ուբրի-ուլ-ախըրը, չեմազիել-էվվել, չեմազիել-ախըրը, ուբ-չեր, շաբամ, ումազան, շեկվայ, գիլիանց, դիջիսց:

Sb' u «Թուղթական աղբյուրները...», Համ. II. t. 33.

24. Համզա Միրզան Իրանի Խուդաքանդի շահի որդին (շեհզադե), հերոսությամբ կռվել էր օսմանցիների դեմ; 994 (1586) թվականին, քնած ժամանակ նա սպանվում է իր ծառալուղիներից մեջ ձեռողությամբ:

Իրանի գահաժառանգի սպանությունը քաղաքական բնույթ է կրել Պուրք
պատմագիրների ասելով, այդ սպանությունը կազմակերպել են թորքենն ցեղերի
բնիկը, որոնք թշնամացել էին Համաս Միրզայի հետ՝ Իրանի ժառանգության
կնքորով:

25. Աստրախանի (կժաւերհամբ) աշշալիքը: Պատուագիր շափորդա առաջ թյունն է պարզվում է, որ Աստրախանի վրա արշավելու նախաձեռնողը եղել է Օքբեկի Արգուլաց խանը: Աստրախանի զրավման խնդիրը կապված է եղել Վոլ- գա-Դոն գետերի միջև ջրանցք կառուցելու փորձի հետ, որը տեղի է ունեցել 977 (1569) թվականին, Սոքուլու Մուհամմեդ փաշայի սաղրազամության օրոք ջրանցքի կառուցման փորձի և Աստրախանի արշավանքի մասին խոսում են թե XVII դարի պատմագիրները (Փեշեփին, Քյաթիթ Զելեբին, Սելանիկին), և թե Ժա- մանակակից թուրք պատմաբանները (Ուզունչարչըլըն, Գանիշմենդը), ինչպես նաև ժամանակակից թուրքական պատմագրության պիտական-պաշտոնական աղբյուրը «Թագակեռ» պատճեն կարգում ենք.

Կապանի և Աստրախանի թուրքական խանով յունական գրավումը ուժում էր կապանի թուրք պատմագիրների ասելով, խիստ բացառական աղդեցություն կողմից, թուրք պատմագիրների և Միջին Ասիայի «Թուրքական աշխարհ»ի վրա՝ թողել ամանյան թուրքերի և Միջին Ասիայի «Թուրքական աշխարհ»ի վրա:

Քեզեվին դառնությամբ նշում է, որ այդ իսամական ժողովուրդներից «կենաց անուն անդամ չի մնացել»: Քյաթիր Զելեբերի ասելով, «Մոսկվայի քամփիր զանանի շոնէ անդամ չի մնացել»: Քյաթիր Զելեբերի ասելով, «Մոսկվայի քամփիր զանանի շոնէ անդամ չի մնացել»: Քյաթիր Զելեբերի ասելով, «Մոսկվայի քամփիր զանանի շոնէ անդամ չի մնացել»: Քյաթիր Զելեբերի ասելով, «Մոսկվայի քամփիր զանանի շոնէ անդամ չի մնացել»:

Համեմերը Աստրախանի արշավանքի մասին զրութ է, որ 977 (1609) թվականին օսմանյան նավատորմը Ստամբուլից շարժվեց Ազովի ծովը՝ Բանակն ուղարկվեց Երկու Նավագով, սկզբունք 3000 հնդիկներ, ապա 5000 հնդիկներ, 3-հազար բանվոր, 20—30 հազար սանչակի զինվոր և սիփառի, որոց թվով մասնակիութեանը և ինձնենքներ, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ գործիքներ: Դրիմի խաղաղութեանը կ կիրայի 30 կամ 50 հազար թափթափ զինվորներով միանում է օսմանյան ռանչակին***:

Ըստ մի շարք պատմագիրների, շրանցը աշխատանքները շարունակվել են մոտ երեք ամիս։ Նախագծված աշխատանքի $\frac{1}{3}$ -ը կատարվել է և բժշկամու

* Tarih, c. III, Jeni ve Yakın zamanlar, 1933, Ankara, s. 63-64.

** Սովորական արքունիքի Բարձր Դուռը:

*** J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, v. XVI, p. 32.

* Danismend, 224. m21v., L9 69.

ու մի վախ չի եղել»; ի. Հ. Դանիշմենդը նշում է, որ Խվան IV-ը 15—20 ժամանակը բանակով հարձակվել է Թուրքերի վրա և խանջարել շրանցքի կառուցման աշխատանքների անհետանք մնալու գործում, թուրք պատմագիրների կարծիքով, Ղրիմի խանը վախենալով, որ գործի հաջողության դեպքում Ղրիմը վասնդի կարող է նեթարկվել, խիստ ողբերգական խաղ է խաղացել:

XVIII գարի թուրք պատմագիր Զեկութ փաշան իր «Թարիհի Զեկութ»-ում գրել է. «Փոխանակ Մաշարիստանի [Հուգարիս] և Խրլաթիստանի նվաճումով զարգիլու, օսմանյան պատույան համար ավելի ձեռնուու էր զրավուի Կազմի և Աստրախանի Էյալեթների գրամմար ու պահպանմար, որովհետև Կովկասի, Աստրախանի և Կաղանի ընակինները, մոտիկության, ցեղակցության և կրոնական և գավանական միության տեսակը կենթարկվին օսմանյան կառավարության ազդեցությանը և կմիանային Օսմանյան երկրին: Այդ գետքում Ղրիմն է աստիճանաբար կրօւնար պետության մյուս էյալեթների նման: Աստրախանի և Կաղանի միջոցով Մեծ Թաթարիստանը ևս կենթարկվեր օսմանյան պետության ազդեցությանը***:

Աստրախանի պաշարումը վերացվում է, շրանցքի աշխատանքները դադարեցվում են և մնում անավարտ բանակն ու բանվորները վերապանում են մեծ դժվարություններոց: Մի քանի պատմագիրների ասելով, շատերը զօհվում են ուստական սասնամանիքներոց: Կենդանի են մնում և վերապանում միայն 17 հազար մարդք ի. Հ. Դանիշմենդը, իր վերահիշյալ գրքում մանրամասն խոսելով այդ արշավանքի մասին, տալիս է Օսմանյան կայսրության հետապնդած նպատակները, որոնք հանդում են հետեւալին:

1) Աստրախանի խանության վերականգնումով Ռուսաստանին կասպից ծովից հետ մղել դեպի Հյուսիս և Նրան զրել սև-ծովյան ճանապարհից; 2) Վերջ տալ Ղրիմին սպանացող ուստական վասնդին և ապահովել նրա անկախությունը; 3) Գրավել և միացնել Կասպից և Ազով ծովերի միջև եղած գողերը; 4) Ապահովել Հյուսիսային և Հարավային Կովկասի դրավումը ու միացնումը; 5) Սովորյան ճանապարհով Հյուսիսից սպանալ իրանին և հեղտացնել բանակի փոխագրությունը [Դեպի Իրան]; 6) Կապ հաստատել Թուրքիայի ու Միջին Ասիայի միջև և այլն***:

26. Մակրու, մակրուի կապել. մակրու բառացի նշանակում է գինը որոշված, առանց չափի և կշռքի, միանվագ վաճառք: Բայտ եկամտուի և բերքի դանձված հարկից բացի, կար նաև մակրու զանձվող հարկ: Այդպիսի հարկաւության համար դորժ էր ածվում «մակրուի կապել» տերմինը: Թուրքիայում կային վիլայէթներ, որոնք «մակրուի էին կապված», այսինքն վճարում էին միանվագ գումար: Գրանք էին Բաղդադի, Բասրայի էյալեթները, Եգիպտոսը և այլն Դրանց կողմից տարեկան մի անգամ վճարված մակրում կոչվում է «իրալիյե»:

27. Ուլուֆե—դինզորներին տրվող ուժիկը: Ըստ սովորության, ուլուֆեի բաժնումը կատարվում էր հասուկ հանդիսավորությամբ, հրավիրվում էր սաղուրազի և վեզիրների դիվան: Ուլուֆեն տրվում էր ըստ զինվորների խմբերի, որը

Ուլուֆեն տրվում էր տարեկան շորս անգամ: Դրանք հայտնի էին հատուկ անուններով, «լենգ» «մասար» տոեցեց և «ուեշեն»: Այդ բառերը կազմված էին լուսնային յուրաքանչյուր տարվա երեք ամիսների անուններից վերցրած մեկական տառերից, (օրինակ, լենգը կազմված էր շեզվալ, զիլկատե և զիլհիշը ամիսների լ, զ, զ տառերից):

28. Սուամբուլի պայմանագիրը կնքվել է 998 (1590) թվականի մարտի 21-ին: Դա իրանի և Թուրքիայի միջև կնքված երկրորդ պայմանագիրն էր: Հաշտության պայմանները տրված են Ֆերդուս Բիշի «Մյուշեաթում», տե՛ս սույն էլսի ծանոթագրությունը: Նոր պայմանագրով Թուրքիային են անցնում օսմանցիւ կողմից զրաված վալրերը՝ Թամբիզը, Կարաշադաղը և զրաց նաշինների կողմից զրաված վալրերը՝ Գյուրջը, Գյուրջիսը, Երվանն ու նրա շրջակալրը, Գյուրջիսը, Գյուրջիսը և նրան ենթակա մասերը, Նիշավենտը իր շրջակալրով, Լորիստանն ու նրա շրջակալրը: Դավանական հարցում նախկին պայմանները մնում են ուժի մեջ: (Տե՛ս սույն զիսի 1 ծանոթագրությունը):

29. Աշխմի ողլանների գեղչիրմեն: «գեղչիրմեն» նշանակում է Հավաքել, ծողովել: Ենիշերիական բանակը համարելու համար Թուրքիայի ոչ-մուսուլման ծողովուրդների երեխանների բռնի հավաքումը հայտնի է «գեղչիրմեն» (Յանկայուղուրդների երեխանների բռնի հավաքումը հավաքագրած երեխանները կոչվում էին հավաքայի անունով: Օսմանյան սուլթանների հավաքագրած երեխանները կոչվում էին հավաքայի անունով: Անվարդ, անվարդ տղաները, որոնք կրթվում են համարական և գինվորական ոգով: Բայման և վում էին համուկ զորանոցներում՝ իսլամական և զինվորական ոգով: Բայման և վաստիարակության երկարատև լինացածքը ավարտելուց հետո, աշխմի օղլանները դամանակության էին գինվորական տարրերը դասերի՝ ենիշերինների, սիրաժանների, ուղութեանների, զարիբների և աղաբների: Աշխմի օղլանների մասն լազարապետների, ուղութեանների, զարիբների ու բեյների մոտ, մյուս էլ ծառայության էր մտնում արքունիքում կամ վեզիրների և բեյների մոտ, մյուս մասը աշխատում էր նախկների վրա՝ որպես թիվավար և շամինների շինարարությունում՝ որպես բանվոր:

Արքունիքում ծառայության մտած աշխմի օղլաններից եղել են ալմահինները, որոնք աստիճանաբար բարձրանալով հասել են միջևն վեզիրությամ, սաղուրազի և սպանացության և այլ բարձր աստիճանների ու կոչվել են «գեղչիրմեն» սաղրազամ-րազամության և ապահովության էր մտնում արքունիքում կամ վեզիրների և բեյների մոտ, մյուս էլ ծառայության էր մտնում արքունիքում զամփերի և բեյների մոտ, մյուս մասը աշխատում էր նախկների վրա՝ որպես թիվավար և շամինների շինարարությունում՝ որպես բանվոր:

30. Չորբաջի — օդապործում է մի քանի իմաստով: Գյուղում հարգված, պարեկործ և սպահամորործ մարդիկ կոչվում էին շորրացի Քրիստոնյա հպատական ուստիշերի գիսապորապես գավաններում առկամտությունը, սակայն տակների սպահամորդներու մուկնական վորքում էին կոչվում: Ենիշերիական բանակում մինչպատկանողները նուկնական շորրացի էին կոչվում: Ենիշերիական վանակում մինչպատկանողների կաթսայից շորրացի սուպարանը ուղարկում էր կոչվում: Հարյուրապետի նուկն կաթսայից շորրացի սուպարանը ուղարկում էր կոչվում: Տվյալ հատվածում սպահամորդները էին կոչվում իմաստով:

31. Զիհնակ, ղազա—իսլամական կրոնի հաղթանակի համար անհավատ ների (բայթիր) ղեմ մղած պատերազմը:

32. Հավանաբար աշխատավաճի ու մի քաղաքում այնքան հաճախակի և կորուրազամի հրդեհներ ուղիղ չեն ունեցել որքան Ստամբուլում: Թուրք պատմագիրներն իրենց գործերում արձանագրել են մեծ և կործանարար հրդեհների բազմացած թիվը:

ի. Հ. Դանիշմենդը 977 (1569) թվականի սեպտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած մեծ հրդեհների մասին իր «Խորսոնողգիա»-ում գրում է. «Այս մեծ հրդեհը տեղի է օր 7 գիշեր... մի քանի օտար աղբյուրների տվյալներով, այս սոսկալի հըր-

* Danişmend, նշվ. աշխ., հատ. II, էջ 382—387:

** Ahmed Cevdet, Tarihi Osmani, շ. 1, ս. 241—242.

*** Danişmend, նշվ. աշխ., էջ 383:

էեհի Հետևանքով այրվել է 36 հազար տուն, բայց անտարակուս դա շափական ցություն է: Քաղաքաշինության տեսակետից Ստամբուլի գեմքը շատ հաճախ փոխող նման հրդեների պատճառած ամենամեծ վնասներից մեկը լինում էր այն, որ բազմաթիվ կուլտուրական հուշարձաններ և մեր ազգային պատմությունը լուսարանող հակարավոր փաստաթղթեր մոլորի էին վերածվում... Ավելի հետաքաջարի մենայի փաստը... Տրդեց մարելու եկած ենիլերիները, առանց զեկավարի մենայի, սկսում էին կողապուր և թալանը, որով պատճառ էին դաւանում հրդենի տարածանքը»:

Ստամբուլի արդիսի հաճախակի հրդեների հիմնական պատճառն այն էր, որ քաղաքի հին թաղամասերի շինությունները ընդհանրապես փայտաշեն էին, փողոցները վերին աստիճանի նեղ և աները շատ խիտ, չկային հակառակեալին միջոցառումներ, ընակլության կուլտուր կենցաղային մակարդակն էլ շատ ցածր էր:

Ստամբուլի հրդեները անտարակուս մեծ պատճառական հանդիսացել հատկանի բնակչության ցածր զամերի համար, որոնք ստիպված են եղել ապրել բնակարանային շատ վատ պայմաններում, իսկ հրդեներից հետո էլ մնացել են մնօթեան և անօդնական:

33. Եղի-Կալե—Հայտնի բերդ Ստամբուլում, որտեղ բանտարկվում էին նշանավոր մարդիկ:

«ԹԱՐԻՒԽ ՍՈԼԱՔ ԶԱԴԵ»

1. Մենդին — իսլամական 12 իմամներից տասներկուրորդն է, որի գույքստանը սպասում էին մուուզման հավատացյալները:

2. XVI—XVII դպրերում Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանման համաձայն Զյուկադիրինի վիլայեթը (կամ Էյալեթը) ուներ վեց սանչակ՝ Մարաշ, Սալաթիա, Անթար, Կարս-Զյուկադիրիյե և Սամսաս:

3. Քեֆե—տե՛ս Քյաթիր Զեկերիի «Ճիշան Նյումա»-ի 67-րդ ծանոթագրությունը:

4. Խոսրով վերաբերում է Վանի բերդին (Ժայռին):

5. Կրոնի մարտիկներ — թուրք պատմագիրները օսմանյան բանակի զինվորներին անվանել են իսլամական կրոնի համար մարտնչողներ (մարտիկներ):

6. «Խերքեն գեշտի» — բառացի նշանակում է «գլխից ձեռք քաշեց». Օսմանյան բանակի «աքրոնշիների» (գրուղների, արշավողների) զորամասերից հետագայում կազմվեցին «սերգեն գեշտի» և «զալ կըլըշ» (սուրբ մերկացրած, սուսրամներկ) սանոները կրող հատուկ զորախմբեր:

«Սերդին գեշտի» զորախմբի պարտականությունն էր՝ անսպասելի կերպով խրվել թշնամու բանակի շարքերը կամ մտնել պաշարված բերդու Այս իմքի զինվորները իրական մահն աշխան առած հարձակում էին թշնամու բանակի վրա տշից, ձախից կամ թիկունքից: Այդ հարձակումները եղել են շատ աշարկու և բնդանրապես վերջացել են հաղթանակով: Երբ պաշարված բերդի զրավումը ուշացել է, այդ դեպքում ողալ կըլըշ խմբի զինվորները, գիշերով գաղանի աստիճաններով անսպասելիորեն մտել են պաշարված բերդը, շփոթություն առաջացրել թշնամու շարքերում և դրանով հեշտացրել բերդի գրավումը:

7. Գունիստան—Իրանի Էյալեթներից է Սահմաններն են, հյուսիսից՝ Խորսանը, արևելից Աքդանստանը, Հարավից՝ Գիրմանը և Ֆարսը, արևմուտքից՝

իրանական Իրաքը: Կենտրոնն է Շարիսթանը: Գուշիստան անունով երկրներ կան նաև Հնդկաստանով և Բևլուշիստանով:

8. Խոլամ մյուշանիդներ—կրօնի մարդիկ, կրօնի համար պատերազմող իսլամական զինվորներ: Կրօնի համար մղվազ պատերազմը կոչվում էր «շի՞ակ» (սրբազն պատերազմ), իսկ մասնակցողը՝ «մուշահիդ»:

9. Թուրքական ֆնդալական կազմերի օրոք թիմարներից ավելի մեծ «զիրլիքները» կոչվում էին զեամերներ, նրանց տերերը՝ զեամեթի բեյեր: Էյալեթների բեյերերիներին ենթակա սանչակի բեյերը իրավասու և պատսիսանատու էին սանչակի թե՛ վարչական դործերի համար: Պատերազմի դիմարդում, բեյերերիների հրամանատարությամբ, սանչակի բոլոր թիմարատեր սիփահները, իրենց շիրելուների հետ միասին էին պատերազմի:

10. Օսմանյան բանակի այն զորամասերը, որոնք էյալեթների փաշաների (մերիմիրան) և սանչակի բեյերի հրամանատարությամբ գնում էին պատերազմի, կոչվում էին «Երի կովի» զինվորներ: Երի կովիների զորամասը բաժանվում էր ազարների, սելքանների, իշարելիների (վարդկանների) և յուսելինների: Ազարների զասին պատկանող զինվորներն ամուրի էին: Սելքաններ էին համարվում կազմով զինվորական ծառայության մտած դյուզացիները: Իշարելինները սահմաններում, քաղաքներում ու բերդերում ծառայուղ թնդանոթաձիգ զինվորներն էին և առաջանում էին որոշ վարձով: Մյուսելլենները կամուրջներ, ճանապարհներ նորոգելու և խրամատներ փորելու համար ընթանում էին բանակի առաջապահ շոկատի առչելից:

Անատոլիայում այդ զասի զինվորները կոչվում էին «յութիներ»: Նրանց ստացած 80—100 դյունում հոգի՝ «չիֆթիկի», շարիաթական տասանորդը (աշարը) իրեր զինվորական ծառայության վարձատրություն մնում էր իրենց: Նրանց սպաները կոչվում էին «Միրի-յուսելլամ» և «Միրի-յուրաման»:

Այստեղ հիշված ազար ազարները ապարների զասի հրամանատարներն էին:

11. «Աքրընիների» խմբերը եղել են օմանյան բանակի արշավոր, հարձակվող առաջին զորամասերը: Նրանք կազմակերպվել էին Օրխան Ղազիի ժամանակ: Թուրք պատմագիրների վկայությամբ, աքրնշիները օսմանյան բանակում նաև առաջին էն 250 տարի: Բայց բանի որ աքրնշիները կանոնավոր զորք չէին հածանական մարզում, ձևոն ամիսներին նրանք վերադառնում էին իրենց վայրերը և զրադում արհեստներով:

12. Խալամ-զաղիներ — տե՛ս «Թարիխի Սելանիկիի» 31-րդ ծանոթագրությունը:

13. Բեր (յուր) — դործ է ածում իրեւ դրամի (ակլե) միավոր: Յուրի քարտ նակը տարբեր է եղել թե՛ ըստ ժամանակի և թե՛ ըստ վայրի: Թուրքական որոշ զարդում առաջին է եղել թե՛ ըստ ժամանակի և թե՛ ըստ վայրի: Մուրզին 500 հաւադրյուրներում ցույց է արձում 100 հազար ակլե, այլ աղրյուրներում 500 հազար ակլե:

14. Վիֆայի հրապարակը Ստամբուլի եկրոպական մասի հրապարակներից է:

15. Աքազա փաշայի ապատամբուրյունը եղբայրում և դրա հետ կապված զինվորը, անտարակույս շատ կարևոր էն XVII դարի Թուրքիայի վարչական կարգի կերպում ակրանքությանների բնդանանուր բնույթն ուսումնաւորելու տեսակետից: Նկատի ունենալով այն հանդամանքը, որ Աբազայի ապրում բնույթյունը տեղի է ունեցել Արևմտյան Հայաստանի հոգի վրա, պարզ է, որ այդ շարժումը խիստ կործանարար ապացուցիլուն է ունեցել նաև հայ պաղովրդի համար: Գրա գերճախույս ապացուցիլուն է հանդիսանում այդ դարաշրջանի հայ պատմիչների կողմից դառնությամբ գրի առնված այն անասիկի շարիքները, որ այդ

* Danişmend, նշվ. աշխ., էջ 387.

սպատամբական շարժումը պատճառել է հայ ժողովրդին։ Հայ պատմագիրներն անհծում են Աքաղային՝ իրրե թուրքական բանապետական ռեժիմի տիպիկ ներկայացուցիչ։

Աբազմ փաշայի պատմաբության մասին տե՛ս Նաև սույն աշխատության տուաշին Գատորում, Նայիմայի պատմության 82—85 էջերը:

16. Խաղինեղար — խաղինեղար՝ գանձարան, դրամարկղ, խաղինեղար՝ զանձարանի վարչության և պահպանության պաշտոնատար անձ:

17. Սեկրան, սեկրան գրել — *mb' n* Քյաթիր Զելեքիի «Յեղիք»-ի 1 համարի 8-րդ ծանոթագրությունը:

18. Մյուսելիմ — տե՛ս սույն գլխի 10-րդ ծանոթագրությունը: Մյուսելիմ էին կոչվում նաև կանոնավոր զինվորական կազմակերպության հեծյալ զինվոր-

ները, որոնք հետագայում ծառայում էին բանակի թիկունքի աշխատանքներում:

սովորական բարձր հոգևորականությունը կոչվում էր ուղեմա, այսինքն զիտնականներ, քանի որ այդ գարաշը անում գիտությունը հոգևորական դասի մեջալընորհն էր: Հաճախ գործ է ածվում «ուղեմա» և «սուլեհա» միասին: Սուլեհա («սալիի» բառի հոգին:) նշանակում է բարեպաշտ, կրօնի հրամաններն ու ցուցումները կատարող անձ:

20. Կիրլիք — Օսմանյան իշխանության մեջ վաղուց բնդունված, ավելի ճիշտ ունիցուկյան իշխանությունից և Անատոլիայի բնյությունից օսմանցիներին անցած պետական ռոլոր տեսակի ծառայությունների համար տրված ոռնիկը, կամ Հոգը (խաս, գեամեթ, թիմար) կոչվել է «ղիրլիք», որի բանակությամբ սահմանվել են խասը, թիմարը և զեամեթը:

21. Սովորան Մուրադ IV-ը իշխել է 1032—1049 (1623—1640) թվականներին:

22. Թուղ—առե՛ս «Թարթիսի Սելանիկի»-ի Տ-րդ ծանոթագրությունը:

23. Խասքը Սովորան Օսման Ի-ի մասն է, որ իշխել է 1027—1031 (1618—1622) թվականներին։ Նա Հայութ է «Գենչ Օսման» («Երիտասարդ Օսման») ա-

24. Գորբա — բառացի՝ ուժով գործ տեսնող, բռնի ուժ գործադրող, հափշտակող, իրավունքն ու արտադրությունը ոտնաշարող անձնավորություն։ Այդ դարաշրջանում պետական իշխանության թուլացման հետևանքով, Ստամբուլում երևան են գալիս «զորբաներ», որոնք պետական և հասարակական կյանքում առաջացնում են ամեն տեսակ անկարգություններ և բրություններ գործադրում։ Տես նաև Հասոռո՞ւ 25-որ ծանոթառություննու։

25. Սուլթան Մուրադ IV-ը արքավանքի եւնեղով Երևանի վրա, ճանապարհին առաջանալով սահմանահանձեւ է հաստակեց.

Համեմատ իր «Թամանյան կայսրության պատմության» մեջ նշում է, որ սովորական Մոռաք Խ-ը իր կարձատու իշխանության ընթացքում սպանել է ավել 20 հազար մարդ։ Ժամանակակից թուրք պատմաբան Դանիջմենդը, չժիշտելով այդ հանգամանքը, աշխատում է՝ «Ճեղացնելով սուլթանի դաժանությունները՝ դրանք ճանաչուած պատմություններ»։

26. Ավելինք զիմանցական առարտագույնությունը:

27. Կափուչիների ֆերխուոզան—կափուչի բառացի նշանակում է գոնապան կափուչի էին կոչվում բարձր հիմնարկների մուտքը հսկող և գիմոններին ընդունող պաշտոնյաները: Կափուչի բաշխն սովորականի արքունիքի գոնապանների ցեղականը էր և որպես այդպիսին ուներ իր քեթխուոզան (գործակալու, տեսուչ):

28. Արդեսք — ար՝ ջուր, դեմիթ, ձեռք, Խալամական շարիխթական կտրգով նամազ անելու համար երեսը, ստուբը և ձեռքերը լվանալու արարողությունը Կուպում էր «աբդեսթ»:

29. Եմիր-ուլ-Ռամեա - տէ'ս Ք. Զելեբիի «Ֆեղակք»-ի I հատորի շաբանը պարությանը:

30. Զերիլու—տե՛ս Քյաթիր Զելեբիի օջիչան նորմա-ի 22-րդ օստի մագրությունը:

31. Սիփանի, սիփանիուրյուն — տե՛ս «Թարթիսի Եկեղեցին»-ի 12-րդ օան

թագորաթումը՝
32. Զավուշ, Զավուշ բաշի — սեփակ, Զելեբիի «Յեղեքեք»-ի II հատոր

28-րդ ժամանելու բարեկարգությունը:
33. Ար-Օղան — սուլթանական արքունիքի կառապանի և ձիապանի օգնական:

կաները կոչվում էին աթ-օղանար կամ աթ-ուշաղու^բ
34. Չորբացի — տե՛ս «Յարիխսի Սևլանիկի»-ի 30-րդ ծանօթագրությունը

35. Սալավար, Սալավար կարգաթ—սալավաթ համ սելաթ՝ աղոքիք, սառա փերդամբարին (*Մուշամմեդ մարդարներին*) ուղղված Հատուկ աղոքթ՝ Սալավաթ փերդամբարին:

կարգում են օրվա սրոց ժամերին. Գոյուժյուն ունի տառապոյշան սալավար, որը կունան սալավաթ և աղլն. Կան նաև բայրամի հատուկ սալավաթ:

36. Առողի-կասրմ - սուր՝ օր, ցերեկ, կասրմ՝ բաժանում, բաժանում՝ սուր
կասրմը, Առողի փառքը հետ միասին տարին բաժանում է երկու հավասար մաս

Շուպիկ-կասրմիք օրը Հոկտեմբերի 26-րդ օրն է: Այժմ օրը համարվում է առաջնական Շուպիկի խրզքը (Կամ Խըզքը), այսինքն խրզքի օրը, ապրիլ ամսիկ 26-րդ օրն է:

ՀԱՆԻ ԶԱԴԵ

1. Սրբազն Մելքոնի մեկնելիք. մեկնելիք էին կողմում Մելքոնա Ձեեղադ-էղ գինի կողմից XIII դարում Հիմնված գերգիշական աղանդին պատկանողները նրա հպատակները Այդ գերգիշական միաբանությունը (Թարիքաթ) հատկապես տարածվել էր Ստամբուլում: Մեկնելիք գերգիշների հայտնի մելքոնիական թերթին տարածվել էր Ստամբուլում: Մեկնելիք գերգիշների հայտնի մելքոնիական թերթին (իսլամական վանքը)՝ մելքոնի-խանեն, գտնվել է Ղալաթայում: Մեծ կաղիք, աշխանք՝ մեծ մոլլայի պաշտոն ու նրան ենթակա շրջանը կոչվել է մելքոնիյեւսինքն՝ մեծ մոլլայի պաշտոն ու նրան ենթակա շրջանը կոչվել է մելքոնիյեւսինքն՝ մելքոնիություն): Այսպես, Ստամբուլը բաժանված է եղել չորս մելքոնիություն (չեմելի մասներ): Չեմելի մասների շրջանները:

Սրբազն Միքայիլ մեկնեին այդ քաղաքի կրոնական բարձր պաշտուած ներից էր, որը նշանակուու էր իսլամական խալիֆայի՝ սուլթանի կողմից:

Պատմազիր-ստաբենիր Եանի Զադեն սրբազն Մէքքա քաղաքում վարել մէկնեկի պաշտոն:

«Օսմանի վկան զԱԴԵ»

1. Նիզամի շեղիդ (նոր կարգ). Սուլթան Սելիմ III-ի կանոնավոր պիտիոր էան բանակ ստեղծելու և կենտրոնացած կառավարական ապարատ կազմակե

պէլու ոեփորմիստական նախաձեռնությունը պատմության մէջ հայտնի է «նիշամի չեղիք» անունով: Սուլթան Սելիմ III-ի իշխանության շրջանը դուգագիպուտ է համաշխարհային նշանակություն ունեցող Ֆրանչեսկան մէծ հեղափոխության և կորուպական երկրներում սկսված առաջադիմական ոեփորմների տարբիներին: Ինչպես իրավամբ նշում է Ա. Յ. Միլլերը, «Մի շաբթ երկրների և ժողովուրդների առաջադիմության արտահայտությունն էին, իսկ Թուրքիայում ոեփորմների հիմնական, զուց և միակ պատճառը, կառավարող դասակարգի առաջադիմական մի փոքրիկ իմրեն ձգտումն էր կայսրությունը փրկելու սպառնացող վասնդից»*:

Արդարան, այդ ժամանակի, երբեմնի հզոր օսմանյան կայսրությունը, մի շարք արտաքին և ներքին գործոնների հետևանքով, արագորեն քայլացվում էր:

Սուլթան Սելիմ III-ը, օսմանյան կայսրությունը այդ վիրահաս վտանգից փրկելու նպատակով, ձևնարկում է ոեփորմների:

Ենիշերիական բանակի կազմակուծումը և հիմնականում դրա հետ կապված պատերազմական անհաջողությունները, որոնք շարունակվում էին վերջին տասնամյակներում, պետության փինանսական ոժվարությունները և պետական գանձարանի բացարձակ զատարկությունը, սովորան Սելիմին դրդում են վճռական միջոցներ ձեռնարկել կայսրության ռազմական, վարչական և փինանսական հղորությունը վերականգնելու համար:

Նա ձգում է օսմանյան կայսրության հզորությունը վերականգնել ոչ թե ենիշերիական բանակի վերակազմությամբ, որը բարձմաթիվ փորձերից հետո պարարդյուն էր անցել, այլ եվրոպական ձևի, կարգավաճ և կանոնավոր բանակի կազմակերպումով: Խսկ պետության փինանսական դրդումը են վճռական մասը. Նա ցանկանում է ստեղծել կենտրոնացված և ամուր պետական բյուջե:

2. Ռուսության յարանի» («Ռուսացուրի բարեկամներ»). սովորան Սելիմի ոեփորմների փորձերը կատարի դիմակարության են հանդիպում ռեակցիոն, ֆանատիկ շրջանների և կայսրության տարբեր մասերում գրեթե կիսանկախ դրսություն ձեռք բերած խոշոր ֆեոդալների կողմից: Սուլթան Սելիմ III-ը գահընկեց արվեց:

Ուսմելիի (Թուրքիայի եվրոպական մաս) խոշոր ֆեոդալ Սուստափան Ազան (1765—1808), որը հետագայում հայտնի է զառնում Բայրաքդար (Ալեմդար, դրոշակակիր) փաշա անունով, 1808 թվականին, կարճ ժամանակում ստանում է սադրագամի պաշտոնը:

Նա մի շաբթ պատերազմներում և, մասնավորապես, 1806 թվականի ուսության պատերազմում վարում է Դանուբյան բանակի սերասերի պաշտոնը և մէծ հոչակ ու հեղինակություն է ձեռք բերում:

Սուստափան փաշան վիճում է Սելիմ III-ի ոեփորմիստական նախաձեռնությունների համոզված կողմանակիցներից և երբ 1806 թվականին սուլթան Մուստաֆա IV-ի կողմից սադրազամ է նշանակվում, Սելիմ III-ի ոեփորմները կյանքում իրականացնելու համար փորձում է զահընկեց արված Սելիմ III-ին նորից դառ բարձրացնել: Այդ նպատակով, Բայրաքդար փաշան՝ իրեն հավատարիմ և իր հետ կապված բարեկամներից կազմակերպում է խիստ գաղտնի քաղաքական մի խմբակների պատճառ անունով՝ «Ռուսացուրի յարանի» կամ «Ռուսացուրի էրենլերի») անունով:

* А. Ф. Миллер, Мустафа паша Байрактар, Османская империя в начале XIX века. Москва, 1947, стр. 73.

Թուրք պատմագիր-տարեգիր Զեվուկիթ փաշայի ասելով, Բայրաքդար փաշան հենվել է 20—30 հազար զինվորներից կազմված կանոնավոր և լավ զինված իր բանակի վրա:

«Ռուսացուրի բարեկամներ» գալստնի կազմակերպությունը կարելի է համարել Թուրքիայի առաջին քաղաքական կազմակերպությունը, պարտիան*, որն ուներ իր որոշակի քաղաքական նպատակները:

Ռուսացուրի կազմակերպության կենտրոնն էր, որտեղ պատրաստվում էին այն գինուրական ուժերը, որոնք Բայրաքդար փաշայի զեկավարությամբ պիտի պաշտպանեն և իրականացնեին Սելիմ III-ի ոեփորմները:

«Ռուսացուրի բարեկամներ» կազմակերպության անդամներից մեկը՝ Բայրաքդար փաշայի զինվոր խորհրդական թամիզ լինելին, որ իր ժամանակի բազա բազմանի կրթություն ստացած պետական և քաղաքական հայտնի գործիչներից էր, զառնում է Սելիմ III-ի ոեփորմների ակտիվ պաշտպանը: «Ռուսացուրի բարեկամներին նշանավոր անդամներից էին նաև Սուստափան Էֆենդին, Մուստաֆա Ամամեդ Էմին Բենջերը, Մանուկ Միրզայանը (Մանուկ Բելլը) և ուրիշներ:

Մանուկ Բելլը Բայրաքդար փաշայի ֆինանսական գործերի ղեկավարն ու կազմակերպիչն էր, որի մասին սովորական թրքագետ Ա. Յ. Իլլիդզուրը առանց աղբյուրը ցույց տալու, զրում է. «Դանուուրյան քաղաքների և բուն Սումարբուկի հայ բորդուսադիման, որը նշութական կապերով կապված էր Մանուկ Բելլի հետ, նրա մեջ տեսնում էր բովանդակ հայագիր փինանսական դրդումը զայտապահ և ամսագիր միջոցներու համար»:

Մանուկ Բելլը աղբյուրությունը հատկապես ուժեղանում է 1807—1808 թվականներին: Բայրաքդարի սադրազամության ժամանակ Մանուկ Բելլը գալիս է Ստամբուլու Բայրաքդար փաշան «Ռուսացուրի բարեկամների» գործունեության ամենակարևոր շրջանում մեծապես օգտվում է Մանուկ Բելլի խորհուրդներից: Այդ ժամանակ նա Բայրաքդարուն Դուան թարգմանի (դրակոման) պաշտոն էր վարում:

Բայրաքդարի և Ռուսացուրի բարեկամների պարտությունից հետո Մանուկ Բելլը Ստամբուլից փախչում է Ռուսացուր և ապա Բուխարեստ***:

3. Ֆաջ — Թուրքական աղբյուրներում անծովյան նավահանգիստ Փոթին Կուսակում է Ֆաջ: Ֆաջ-կալեսիր Ֆաջի բերդ: Ֆաջի մոտ Սև ծովը թափվող միջուկ զետը կրշում է Ֆաջ-գետ (Ֆաջ-շալը):

4. Ծանի Ջագէն «Իրանի հետ զաշինք կազմակցությամբ նշում է, որ երկու խոսամական պետությունների միջև կողությունը անդամների մասին առաջանական տարածականությունները» արգելվ են հանդիպությունը:

— Թուրք բանականագետ Շ. Սամին այդ կազմակերպությունը անվանում է Comité des libéraux ottoman («Օսմանյան լիբերալների կամիտե»): Կամս Ալեմ, լստամ, 1306, էջ 1336.

** А. Ф. Миллер, նշվ. աշխ., էջ 201—203.

*** Մանուկ Բելլի (Մանուկ Միրզոյան) կյանքի և գործունեության մասին թուրք պատմագիրները զրեթե ոչինչ չեն հաղորդում: Միլլերը, որ իր վերոհիշուակ գրություններու տեղեկությունների է տալիս Մանուկ Բելլի մասին, իր գրքի ծանոթագրություններում հիշում է (էջ 395), որ 1852 թվականին Վիեննայում հայերեն լեզվով պատմությունը:

սացել լմդհանուր թշնամու՝ Ծուսաստանի դեմ միասնաբար գործելու համար, Պատմագրի «երկրորդական» համարվող տարածականությունները խլամական սյուննի և շիս դպավանանքների միջև դարերով շարունակվող կրոնական-դպավանական հակամարտություններն են, որոնք երկարատև պատերազմների առիթ են հանդիսացել Իրանի և Թուրքիայի միջև։ Եանի Զադեն 1225 և 1226 (1810—1811) թվականների իրադարձություններից միայն Հարեւանցիուրեն է հիշում Վրաստանի Հետ կապված գեղիք։ Հայտնի է, որ այդ իրադարձությունները կապված են եղել Ծուսաստանի գեղիք Կովկաս սկսած առաջխաղացման հետ։ Սովորական Թուրքիան և շահական Իրանը տագնապալի բայլեր են արել Ծուսաստանի առաջինացացումը կանչնեցնելու համար, սակայն ապարդյուն։ Խնադես ցուց են տալիս պատմական գեղիքերը, Երկու խլամական երկները փորձել են միանալ իրենց ընդհանուր թշնամու՝ Ծուսաստանի գեմ, սակայն հաջողություն չեն ունեցել։ 1225 թ. ուսու գիներալ Տորմոսով իր բանակով շարժմում է Թիֆլիսը գրավելու և այնտեղ գտնվող Աշքը Բաշի Սոլոմոն խանին խարեւովամբ գերի վերցնելու համար, վերջինս փախում է Ախալցխա և օգնություն խնդրում իրանից և օսմանյան կառավարությունից։

Ստամբուլի կառավարությունը, օգտվելով Սոլոմոնի դիմումից և փորձելով օգտագործել նրա ուժն ու ճեղինակությունը, «Վրաստանի ույաներին և այդ բարեհամբույր ժողովրդին» (վրացիներին) հովանավորելու և պաշտպանելու կիջ պատրժակով, պարզեարում է Աշքը Բաշի Սոլոմոն խանին և նրան ուղարկում է Հաստոկ փախշահական ֆերման։

6. Մյուրեղայիրե — ուժով և բռնությամբ գործող, ապստամբ, ավաղակ, գորրաւ։

7. Սովեհեներ — բարեկաշտ մարդիկ։

8. Էշքինջի թիմարեների և գլամերեների գրամասեր — թիմարների և ղեամեների տերերի սիփահների, օսմանյան բանակին առաջ զինուուները՝ «չերեւուները» կարեւոր ղեր են կատարել Օսմանյան կայսրության մղած պատերազմներում։ Էշքինջի թիմարների զինուուները, ի տարրերություն առ թիմարների ղինդուների, պատերազմի են զնացել իրենց ալայ-բեյերի զրոշակի ներքո։

9. Խումբարազի — «ճավան» կոչվող թնդանութներից արձակից մին արգելը կոչվել են խումբարա, խեկ այդ թնդանութներ կրակուները՝ խումբարազի։ Խումբարա գործ է ածվում նաև ուսմբ իմաստով։ Խումբարազի՝ ոմբաձիր։

10. Կում Կափուն Ստամբուլի հայարնակ թաղերից է, որտեղ դտնվող հայկան Էկուուցին համարում է մայր եկեղեցի։

11. Հունական պատրիարքին կից գործել է տաներկու բարձր հոգևորականներից կաղմաց խորհուրդ, որը կոչվել է «Հայուներկուսի խորհուրդ»։

12. Կաղը Քյոյ — Ստամբուլի ասիական թաղամասերից մեկը։

ՄՅՈՒՆԵԶՋԻՄ ԲԱՇԻ

1. Մյունեզջիմ — աստղագուշակ, այդ պաշտոնի պետը կոչվել է մյունեզջիմ բաշի։ Սովորական պալատամ մյունեզջիմ թաշիները կազմել են պաշտոնական տարեցուցներ, աստղերի գիրքերից և շարժումներից եղուակացություններ են հանել և հայտնել մեւ սութանին։ Սովորաները իրենց պատերազմական ծրագիրը և առ պետական գործերը համաձայնեցրել են աստղագուշակների ցուցմունքների հետ։

2. «Սահափ-պլ-ախիրաց» — բառացի նշանակում է տեղեկությունների էշեր չիշաւ գրքում ամփոփած են այդ դարաշրջանի բոլոր կարևոր պատմական իրադարձությունները։

3. Ա. Զ. Վալատի — ժամանակակից թուրք պատմաբան։

4. Բնագրում՝ Հայկիյե։

«ՍԱՀԱՄԵՅ-ԱԻՆ-ԱԽԲԱՐ»

1. Բնագրում՝ «Ումմեթի Արմեն»։ պատմագրու գործ է ածում «Արմենիա» և «Արմեն» և ոչ էլքմենիստան» և «Էրմենի», ինչպես առհասարակ ընդունված է Բնագրերենում։

2. Վիլյանը — բառացի նշանակում է նահանգ, կուսակալություն։ Մինչև XVII—XVIII դարերը թուրքիայում «վիլյայիթ» և «էյալեթ» անունները գործածություն կարեւականապես ընդունվում է «վիլյալ» են դրիթն նույն իմաստով։ Հետազայտ վիլյայիթներն են մյուս լայիթն տերմինը, որը ու պահպանվում է մինչև հիմա։ Մյունեզջիմ Բաշին և մյուս լայիթն ավելի լայն՝ երկիր, թուրք պատմագիրները «վիլյայիթ» բառը գործ են ածում ավելի լայն՝ երկիր, բուրգամաս, հողամաս իմաստով։ Օրինակ, Սյունեզջիմ Բաշին «Արմենիայի վիլյայիթը», «Վրացական վիլյայիթը» գործ է ածում երկիր իմաստով։

3. Թայյա — արաբերեն «առայիկ» (հոգն. ուհայա) բառի գործածական ձեն է։ Թայյա — արաբերեն «կուզվում» իսլամական ըառացի նշանակում է հոտ (անսառների)։ Թայյա էին կուզվում իսլամական բարեկատու ուղիւլամ հպատակները, որոնք զինք կրելու իրաւությունների հարկատու ուղիւլամ հպատակները կուզվում էին վոնք չունենին։ Զնենք կրելու իրավունք սւնեցազ իսլամական բարեկատու կուզվում էրիքին» (հոգն. ըրբայա)։

4. Կերենգ — ան' ա «Թարիխի Սևլանիկի» 18-րդ ծանօթագրությունը։
5. Սասին — ան' թաթիիր Զելիքիի օջիհան նյումա»-ի 27-րդ ծանօթագրությունը։

6. Բնագրում՝ «Ումմեթի գուորչ»։

7. Կոստանդինյան ծոց — թուրքերեն կոչվում է ռեսալիչի Կոստանդինեա (Ասկեղցյուր), Այդ փոքր ու գեղեցիկ ծոցը Ստամբուլից ձգվում է մինչև Քյազըր-Ասկեղցյուրի վրա և կառուցված Ստամբուլի շարժական կամուշը։

8. Մասամաֆա վաշալի կողմից Վրաստանի նվաճման ժաման մանրամասն ան'սուրբ աթուրբական աղբյուրները», հատ. I, էջ 44—48։

9. Բնագրում՝ «Թարաբակա»։

10. Բնագրում՝ «Ճարաֆ»։

11. Նեմրոդ — ըստ ավանդության եղել է թարելոնի հիմնադիրն ու իշ-խոզը։ Նեմրոդը դործ է ածվում նաև որպես բարելոնյան թագավորների տիտղոս, ինչպես փարավունը նիգիստուսում։

12. Բնագրում՝ Ցաշ բին-Նում։

13. Բնագրում՝ Խոքենդիր բին-Ֆիլիփուս, Ֆիլիպի որդի Ալեքսանդր։

14. Բելիս-Բայի (Balkhi, Bactras) — հնագույն Բակուրիոնի երկրի կենտրոն նաև քաղաքը։ Կոչվել է նաև Զելյամար կամ Զերասուր։ Կենտրոնական Ասիայի աշակերտուն և պատմական քաղաքներից է։

15. Խաս Խաս խաս (Հոգնակի խասսե), բառացի նշանակում է սիփական, հատուկ, առանձին, թուրքերեն լեզվով գործ է ածվում՝ «խաս օրդու»՝ փաղիշահական հատուկ կալվածների կան հատուկ բանակ, «խապինեի խասսե»՝ փաղիշահական հատուկ կալվածների կամ նրա վում այն հողերի ու կարլածները, որոնք պատկանում էին փաղիշահական կամ նրա վում այն հողերի ու կարլածները, որոնք պատկանում էին փաղիշահական կամ նրա վում ամդամներին։ Թուրք պատմագիրների վկայությամբ, տարեկան 100 հաշնական անդամներին ու կարլածների ունեցող թիմարները, որոնք փաղիշահական գաղաքներից էին վեղիքում էին կեմիրներին ու էմիրներին, նույնպես խաս են կոչվել։

16. Խաս Խաս խաս (Հոգնակի խասսե), բառացի նշանակում է սիփական, հատուկ, առանձին, թուրքերեն լեզվով գործ է ածվում՝ «խաս օրդու»՝ փաղիշահական հատուկ կալվածների կան հատուկ բանակ, «խապինեի խասսե»՝ փաղիշահական հատուկ կալվածների կամ նրա վում այն հողերի ու կարլածները, որոնք պատկանում էին փաղիշահական կամ նրա վում այն հողերի ու կարլածները, որոնք պատկանում էին փաղիշահական կամ նրա վում ամդամներին։ Թուրք պատմագիրների վկայությամբ, տարեկան 100 հաշնական անդամներին ու կարլածների ունեցող թիմարները, որոնք փաղիշահական գաղաքներից էին վեղիքում էին կեմիրներին ու էմիրներին, նույնպես խաս են կոչվել։

16. Ռում — տե՛ս «Զի՞շան նյումառ»-ի 45-րդ ծանոթագրությունը:

17. Սպիտակ ծովլ—թուրքերին՝ Ակ Գևինի, արաբերեն՝ Թահրի Մեջիդ, Սպիտակ ծովլ է Կոչվում Միջերկրական ծովլ:

18. Թոփրակ կալե—բառացի նշանակում է հողեր բերդ. գտնվում է նախկին երզրումի վիլայեթի Բայազիդ սանչակում: Ալաշկերտի գավառի կենտրոնն էր դանիում է Տրավիզոնից դեպի Իրան գնացող քարավանային հայտնի ճանապարհի վրա:

19. Բնագրում՝ «Չիշերլիք Դերեսի»:

20. Բնագրում՝ «Ճիշերլիքսի—Թենի» (աղավաղված է):

21. Խաս—տե՛ս այս գլուխ 15-րդ ծանոթագրությունը:

22. Ալքերում մի քաշել — կուրպացնել:

23. Ալա-Սոֆիա — Ստամբուլում հայտնի ջամի է, որ նախկինում եկեղեցի է եղել. հնում կոչվել է նաև Սերշոսի և Բաքոսի եկեղեցի. կառուցվել է Հուստինիանոս կայսրի կողմից: Ըստ պատմագիրների տված տեղեկությունների, այս եկեղեցին հայտնի է եղել իր գեղարքստանական և ճարտարապետական կառուցվածքով: Եկեղեցու քարերն անդամ ունեցողական են եղել: Թուրքերի կողմից Ստամբուլի գրավումից հետո, սուլթան Բայազիդ II-ի ժամանակ, Կրօլար աղասի Հյուսիսին նկատի կողմից գերածնելի է ջամիի, որի չորս անկյուններում հետագայում կառուցվել են մինարեներ:

24. Նկատի ունի Լուսինյան թագավորությունը:

25. Զամբ և մեսչիտ (մզկիթ) — առաջինն ավելի մեծ է և ունի մինարե, որտեղ կատարվում է ուրբաթօրյա աղոթքը, քարոզը (խոմբե): մեսչիտ ավելի փոքր է:

26. Տարմ—իւլամական աշխարհագրակետների տված տեղեկությունների համաձայն Տարմը իրանում, Կազմինից հյուսիս ընկած լիոներում, անտառներով և գաշտերով հարուստ մի մեծ գավառ է եղել:

27. Բնագրում՝ «Թենու-Մեսաֆիր»:

28. Բնագրում՝ «Բենու-Սալար»:

29. Բնագրում՝ «Նահիյե»:

30. Սպիտակ (պարսկ.)—նշանակում է գլխավոր, պետ, հրամանատար, սեւաստիք:

31. Կիլմա—արաբերեն և թուրքերեն «կիլմ» բառից: Գործածվում է կիլմայական գոտու իմաստով: Հին աշխարհագրության մեջ, արևմտյան կիսազնղի (Ամերիկայի) և արևելյան կիսազնղի հարավային կեսի հայտնաբերումից առաջ, երկրագնդի հյուսիսային կեսը, այսինքն՝ երկրագնդի քառորդ մասը, հասարակածից մինչև հյուսիսային բևեռ, որ համարվում էր երկրագնդի բնակեցված սարցածությունը, բաժանվում էր 7 մասի (կիլմայական գոտիների), որոնցից ամեն մեկը կոչվում էր «կիլմա»՝ «առաջին կիլմ», «երկրորդ կիլմ» և այլն:

32. Կոնաֆ — մեկ օրվա ճանապարհ, օրագնաց.

33. Բնագրում՝ «Բենի-Շեղադ»:

34. Կեկ—ըստ արաբական աշխարհագրակետների, Լեկզը Կովկասում, Գիրքենդի շրջանում եղել է մի երկիր, որի բնակլության մեծ մասը եղել է մաշմեղական, իսկ մյուսը՝ քրիստոնյա, խոսել է իրեն հասուկ լեզվով: Ըստ Շեմակինի Սամիի, այս անունը (Լեկզ) լեզզի բարի աղավաղված ձևն է: Այս գեղագրում լեկզ ցեղը պետք է ընդունել լեզզի իմաստով:

35. Տե՛ս սուլյա գլուխ 31-րդ ծանոթագրությունը:

Եերիշուն թե՛ս, «ՍՈՒԼԹԱՆՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ»

1. Սուլբան Սուլեյման Կանունին (926—974) վերահիշյալ նամակը գրել է Ֆերանսիայի Ֆերգինանդ թագավորին: Նամակում հշատակված պատերազմական գործողությունները վերաբերում են սուլթան Սուլեյմանի՝ պատմության մեջ «Փարախանի 11-րդ արշավանքը» և «Իրանի 2-րդ արշավանքը» անուններով հայտնի գեպքերին:

Դեռևս 940 (1534) թվականին սուլթան Սուլեյմանի մեծ վեզիր Իրահիմ գլաշան, նախքան Վանի բերդի առումը, գրավել էր Արճեշի, Աղիլշեվազի և Ախմաթի բերդերը, որոնք հանձնվել են գրեթե առանց դիմադրության: Նույն ձևով գրավվում է նաև Վանի ամրակուռ բերդը (Հոմիսի 23-ին):

Սուլթան Սուլեյման Կանունին իր փաղիշաճական հպոր բանակով, Կոնիա-Հասարիա-Սվալա-կերզում ճանապարհով, համնում է Արճեշի բերդը և այնտեղից շարժվում է գնակի Թավրիզ: Սակայն Թավրիզը հասած սուլթանը իր բանակի հետ շարժվում է Բաղդադ և ձեռում այնտեղ: Սուլթանի Սորբեշանից հեռանալու առիթից գնում է Թավրիզ և ձեռում այնտեղ: Սուլթանի Շահ Թահմասը I-ը գնում է Թավրիզում գտնվող մեծ վեզիր օգտականությունից հետո վաղայի վրա և զրավում Թավրիզը, որի վալի Ուկեմա փաշան ստիպված մած է լինում փաշայի վրա ապաստանել Վանի բերդում և փաղիշաճից օգնություն խնդրել:

Սուլթանը Սուլեյման Կանունին վերադառնում է Բաղդադից: Սեփելիները ստիպված են լինում վերացնել Վանի բերդի պաշարումը և հաշտություն առաջնորդի:

Սուլթանը նպատակ ունենալով ջարդել շահի բանակը, մերժում է հաշտության առաջարկը: Նա գրավից է Թավրիզը (Երկրորդ անգամ) և շարժվում է իրավական բանակի վրա: Շահը նորից հաշտություն է խնդրում, սակայն սուլթանը նարից է մերժում: Շահի խոսափողական դիրքը մեծ գվարություններ է պատճանորից է մերժում: Շահի խոսափողական դիրքը մեծ գվարություններ է պատճանորից է մերժում: Սուլթան Սուլեյմանը իրանական բանակը շահիշախելու իր ուսումնացներին: Սուլթան Սուլեյմանը իրանական բանակը շահիշախելու իր ուսումնական նպատակը չիրավործած՝ Թավրիզից վերադառնում է Ստամբուլը Շահը Հիմնական նպատակը կարգադրության մեջ կա աղանդություն, որ Վանի բերդը իրանցիքը թուրք պատճագրության մեջ կա աղանդություն, որ Վանի բերդը իրանցիքը միացել է սամանյան բանակին:

Սուլթանը Սուլեյման Կանունին, դրանից հետո ատարիներ շարունակ գրադաժմուկով սամանյան պետության եվլուպական մասում տեղի ունեցող պատերազմական ներով, չի զանդի Արևելյան Անտառի կամաց աղանդությունը:

954 (1547) թվականին Շահ Թահմասը եղաց Էլկաս Միրզայի (սուլթանի նամակում էլկաս Միրզան անվանում է սոսկ էլկաս): Օսմանցիների լուս ապահանական ականական կամաց աղանդության մեջ կարգացնելու իրավությունը է ցուց տալիս իրանի իշխանությունները: Կանունին լավ ընդունելություն է ցուց տալիս իրանի իշխանություններին և կա աղանդությունը նշանակում է Շարգանի վալի:

955 (1548) թվականին սուլթան Սուլեյման Կանունին ձեռնարկում է ահրանի երկրորդ արշավանքը: Նա շատապ կարգով համուս է Աղիլշեվազ և այնտեղից Երզրումի բերդերելի Ուկեմա փաշային և Կարամանի բերդերելի Փիրի փաշային մեծ ուժերով ուժերով գրավում է իրանցիների կողմից գրավված Վանի բերդը վրա:

Սուլթան Սուլեյմանը զնում է Խոյ, այնտեղից Թավրիզ և շուտով գրավում այն: Սակայն սուլթանը միայն մի քանի օր Թավրիզում մնալուց հետո դուրս է գալիս այնտեղից: Կա աղանդությունը այն մասին, որ սուլթանը ստիպված է լի-

նում շուտով հեռանալ թափրիզից՝ բանակի և կենդանիների մեջ տարածված հիգանելովան պատճառով:

Ինչպես նախորդ արշավանքի ժամանակ, այս անգամ էլ Շահ Թահմասը շարունակում է իր նախկին ռազմական տակտիկան, առանց վճռական կովկ բրդմբիլու օսմանյան բանակի հետ, իր բանակը անվիտ պահելով ետ է քաշվում:

Սուլթանը գնում է Վանի բերդի վրա: Բերդը շուտով հանձնվում է: Թուրք պատմագիրների ասելով Վանի բերդը նորից Սփնդիկիների ձեռքը շանցնելու նպատակով սուլթանը իիստ ամրացնում է այն, ապահովում անհրաժեշտ ուղղական ուժերով և նոր բեյլերեկիության կենտրոնի վերածելով՝ վալի է նշանակում Զերքեղ իսքենդեր փաշային:

Սուլթանը ձեռնելու համար զնում է Դիարբեքիր և հետո Հալեպ:

Էլկաս Միրզան իր երկրեսանի գիրքով ու օսմանյան կառավարության գեմուղղած անբարյացակամ գործերով կորցնում է սուլթանի վատահությունը և ստիպված լինում փախչել ու ապաստան փնտրել քուրդ բեյերի մոտ, որոնք խարեւայթյամբ էլկաս Միրզային բռնում և հանձնում են Շահի: Շահ Թահմասը իր ապատամբ եղբայր էլկաս Միրզային բանտարկում է Կահկանա բերդում և սպանել տալիս:

958 (1551) թվականին Շահ Թահմասը արշավում է Արևելյան Անատոլիա վրաստանում նա զրավում է մի շարք բերդեր ու վայրեր: Այնուհետև շարժվում է Վանի լճի հյուսիսում գտնվող Արճեշի, Աղդշեղազի և Խմլաթի բերդերի վրա և գրավում դրանք:

Թուրք պատմագիրների վկայությամբ, իրանի շահը Վանի լճի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան ափի շրջանները ծայրից ծայր ավերում, կողոպտում է և թալանում, որպեսզի դրանով հականարդած հասցնի սուլթան Սուլեյմանի արշականքներին:

Այս դեպքերի հապակցությամբ սուլթան նույնամաս Կանոնին Ֆրանսիայի թագավորին դրում է իր վերջիշայլ «Քեթհանամեն» (Հաղթանակի նամակը):

2. Ֆերդուն թեյի «Սուլթանական գրությունների» II հատորի վերջում բերքած այս նամակում չի հիշվում ոչ մի թվական: Հավանական է, որ նամակը դրվել է Վանի զրավումից, այսինքն՝ «Հաղթանակի» վերջիշայլ համակից հետո նամակից պարզ է դառնում, որ այդ գրության պատճառ են հանդիսացել իրանի ամասիայի հաշտության պայմանագրի մասին տե՛ս՝ «Թարբիմի Սելանիկի» բ-ին ժանթագրությունը:

Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է Թուրքիայի և իրանի միջև 962 (1554) թվականին: Այդ պայմանագիրը վերջ տվեց օսմանցիների և իրանի միջև մոտ կես դար շարունակող թշնամության ու ազերիլ պատերազմական գործողություններին:

Ամասիայի հաշտության պայմանագրով Թուրքիային միացան օսմանյան բանակի նվաճած քաղաքներն ու վայրերը, այդ թվում Արդահանը, Գյոլեն, Ջարշադ-Արփալայը և այլն: Ընդունվեց հատուկ որոշում այն ժաման, որ վերջ տրվի սյունի և շիա դպանանքների համար հաշտության պատճառական վերջին մուտքագրի մասին տե՛ս՝ «Թարբիմի Սելանիկի»:

Ինչպես պարզվում է նամակի բովանդակությունից, որոշ զեպքեր տեղի են

ունեցել իրանի կողմից Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը խախտելու հետևանքով: Հիշվում են Ազգը Բաշի վիլայեթի մի շարք նահիյների և անսահման սուսրինության զարդ հանգիստացող (սուլթանի) կուկերի կողոպուտն ու թալանը վրացիների կողմից, ինչպես նաև Կարսը գրավելու փորձերը և այլն:

Սուլթանը Շահ Թահմասը իրած վերօնիշցալ նամակում նշելով, որ այդ փորձերը հակասում են հաշտության պայմանագրին, կոչ է անում միջոցներ ձեռք առնել և թուլշտալ, որ կրկնվեն նման խոռվարարական գործերն ու հարձակումները:

3. Թուրք-իրանական պատերազմելու շրջանում, երբ թուրքերը համառորեն ձղուկ են ամբողջպին նվաճել կովկասը և վերջ տալ Վրացական թագավորություններին և իշխանություններին, սուլթանն ու նրա պետական գործիչները Վրաստանի և կավագում վարել են կեղծ և գավաղիր քաղաքական նույնականություն: Նրանք փորձել են վրաց իշխաններին իրենց կողմը գրավել՝ ընդում կրպրաշական իրանի:

Վրաց էմիրներին և խաններին ուղղված բաղմաթիլ փաստաթղթերից իբրև սուլթանական գուսազմիտ և կեղծ հրամանների նմուշ բերգում են միայն երկուուր, «Երկրի պաշտպանության համար Վրաստանի էմիրներին և խաններին գրված փաղիշահական հրամանը», «Արքունական հանդիսավորությամբ Վրաստանի տիրակալին շնորհված փաղիշահական նամակը»: Առանձնազետ հետաքրքիր է հայտնի ազգային հերոս Գևորգի Սատկաձեկին (Մաղրավ բեյին) ուղղված փաղիշահական գրությունը, որտեղ սուլթանը կեղծագոր կրտպով իր բարյացակամ վերաբերմունքն է հայտնում նրան, որը սակայն, որոշ ժամանակ անց, չի խանգարում սուլթանին դաշտանաբար զվարաւելու Սահակաձեկին և նրա որդուն:

4. Ալբրեհմստան՝ թուրքերը էլերուաը անվանում են Ալբրեհմ: Ալբրեհմիստան կնշանակի էլերուսի երկիր: Գործ է ածված Վրաստանի իմաստով:

5. Ֆերդան թեյի Թուրքիայի վարչական բաժանման այս համառու ցուցակով ու մի լրացուցիչ տեղեկություն չի տալիս երկրի վարչա-տնտեսական կազմի կող ու մի լրացուցիչ տեղեկություն չի տալիս երկրի կասկած չի կարող լինել, որ նա այդ ցուցակը կազմել է պետական պաշտանական ավանդների հիմքան վրա: Չնայած Ֆերդան թեյը չի հիշատակում, բայց տանական ավանդների հիմքան վրա: Չնայած Ֆերդան թեյը չի հայտնի է, որ այդ վարչական բաժանումը վերաբերում է XVI դարի վերջին բառորդին:

Ֆերդան թեյի այս համառու ցուցակը ունի պատճառական կարևոր նշանակություն, քանի որ թուրքական այլ ազրյալներում չկան լրիվ տեղեկություններ երկրի վարչական ամսին:

6. Շերիֆուրյան, շերիֆ-իսլամական սրբազների և երկրամասերի կառավարիչները, որոնք իրենց ծագումով պատճառում են իսլամի նվիրական կազմի կառավարությունը և այս մի կարգությունը կազմել է պետական պաշտանական ավանդների հիմքան վրա: Չնայած Ֆերդան թեյը չի հիշատակում, բայց տանական ավանդների հիմքան վրա: Չնայած Ֆերդան թեյը չի հայտնի է, որ այդ վարչական բաժանումը վերաբերում է XVII դարի վերջին բառորդին:

7. Կափուղան, կափուղանը, կափուղանը լրիվ, կափուղան վաշաշ-տե՛ս՝ «Ֆեղլեբե»-ի 37-րդ ծանթագրությունը:

16-րդ դարի Թուրքիայի վարչական բաժանման համաձայն էգեյան ծովի մի շարք կղզիներ կազմում էին Միջերկրականի կղզիների էլաւեթը, որը կապված էր կափուղանի փաշայությանը և որի բեյլերեկին կոշկում էր կափուղան փաշա:

8. Սալլանե՝ Թուրքիայի հողատիրության կարգը, ինչպես հայտնի է, ընդ-

գրկում էր խաս, զեամեր և թիմար անուններով հայտնի հողամասերը, որոնց շարիաթական տարանորդային հարկերը և մյուս եկամուտները, որոշ զինվորական ծառայության և պարտավորության համար, պետությունից իրեւ ողիրակիք աստանում էին սիփաջիները, էմիրները, սանչակի բեյները, վեպիրները, շենադեները և այլն:

Այդ հողերից բացի կային նաև այնպիսի հողեր, որոնց շարիաթական եկամուտները անմիջականորեն պատկանում էին պետությանը: Պետությունը այդ եկամուտները իրեւ ուղարկեց (ոռմիկ) հատկացնում էր միրմիրաններին, միրլիվաներին և այդ վայրերի «երլի կոչվի» կոչված զինվորներին: Այդ հատկացնումները կոչվում էին սալյանե: Սամանյան երկրի որոշ վարչական միավորներ (էյալեթ, սանչակ) և երկրամասեր թիմար և գեամիթ չունեն և համարվում էին «սալյանելի» (սալյանելով կառավարվող) վայրեր: Այսպես, XVII դարի Թուրքիայի վարչական միավորներից Բաղդադի, Բասրայի էյալեթները, Եփալսոսը, Եմներ, Հարեշստանը, Ինչպես նաև Միջերկրականի և Հալեպի էյալեթների որոշ սանչակներ ռասլյաններ էին:

Ֆերիդոն թէյի Օսմանյան կայսրության էյալեթների և լիվաների ցուցակից պարզում է, որ Միջերկրականի ծովակալության մեջ (կափուղալը) կար սալյաներով կառավարվող 11 վարչական միավոր, իսկ կայսերական նվիպոսի էյալեթում՝ 15 միավոր:

9. Թիֆերեր, ղեֆերգարությանը՝ դեֆեր (դաֆթար) էին կոչվում պաշտոնական մատյանները: Էյալեթներում թիմարատերերի անունն ու հայրանունը, իրեւ դիրլիք ստացած հողերի տեղն ու քանակի արձանագրիլու համար գոյություն են ունեցել հատուկ մատյաններ, որոնք կոչվել են թիմարի զաֆքարներ: Այդ զաֆքարներում գրանցումներ կատարողները կոչվում են դիֆերգար: Եղել են նաև էյալեթի (կամ վիլայեթի) մարդահամարի արդյունքների գրանցման մատյաններ: Դեֆերգարությունը (դեֆերգարլը) եղել է էյալեթների հատուկ վարչական պաշտոնը: Ֆերիդոն թէյի ցուցակում էյալեթի վարչական միավորներից հիշվում են նաև թիմարի դիֆերդարություններ (օրինակ, Ռումելիի թիմարների դիֆերդարություն): Վարչական միավորների մեծ ժամանեցել են դեֆերդարություն:

10. Քերխուղաւորյան, քերխուղա բառն ունի տարբեր իմաստներ, օրինակ՝ մի տան, վարչական օրգանի, կամ հատուկ գործի համար նշանակված վատաշնի:

Վեպիրներն ունեցել են իրենց հատուկ քեթխուղաններ: Եղել են նաև սուլթանի քեթխուղաններ, էսնաֆների քեթխուղաններ և այլն: Քեթխուղաւորթյունը քեթխուղայի պաշտոնն է, որի պարտականությունն էր կատարել թիմարների և նրանց դիրլիքների գրանցումները: Ֆերիդոն թէյի ցուցակում հիշվում են էյալեթների քեթխուղաւորթյունները (օրինակ՝ Դիարբեքիրի կամ Ռումելիի դեֆերի քեթխուղաւորթյուն):

11. Միրի արենյան—Օսմանյան բանտկում լավ զինված ու զրահավորված թէթք հեծալ զորամասերը կոչվում էին աշբնջ: Այս զորամասերը հետախուզում էին թշնամու դիրքերը:

Աքբնջի զինվորների պետը կոչվում էր միրի աքբնջան:

Ֆերիդոն թէյը իր ցուցակում հիշում է «միրի աքբնջան» Ռումելիի էյալեթում և նիկոպոլի ու Սելիմբերի լիվաներում: Հավանուեն այդ լիվաներումն են կենտրոնացվել աքբնջի զինվորները:

12. Միրի յուրության—Օսմանյան կայսրության նիշերկրական բանակից ա-

ռաջ գոյություն ունեցող գրամասերից հայտնի են յայտ, յուրություն և մուտելի կոչված զինվորները: Ենիշերկրական կանոնավոր կազմակերպվելուց հնատ, վերոհիշալ զրահամասերը ճակատից անցել են թիգումը և պատերազմի ժամանակ ճանապարհներ են կառուցել, իրամատներ փորել, մննդամթերք ու ռազմամթերք փոխադրել և այլն: Յուրություն զորամասերը աշխատել են գրամական թուրքական թուրությունների կողմէ և յուրություն հոգեական մատում: Յուրությունների պետը կոչվել է «միրի յուրության»: Յուրությունների յոգեակի ձևն է:

13. Մայթե—բառացի նշանակում է եկամտական, ֆինանսական, պետական և կամտի և ծախքերի վարչություն, ավելի ուշ՝ մինիստրություն (նեղարեթ): Մայթե նեղարեթի ֆինանսների մինիստրություն:

Ֆերիդոն թէյը թուրքիայի վարչական բաժնումն ցուցակում մի շարք վարչական միավորումներից հիշում է նաև եկամտական զեթերգարությունները: Այդ շական միավորումներից հիշում է վելոպական մասում՝ թողինի, թեմնչվարի էյալեթի միավորներ են հիշում եվլոպական մասում՝ թողինի, թեմնչվարի էյալեթի միավորները, ասիական մասում՝ Կարամանի, Սվազի, Շամի, Հարեշի, էրզրումի և Մուհիներում: Այդ եկամտական վարչությունները էյալեթի սահմաններում վարել են եկամտական գործերը:

14. Հյույսումեր—տե՛ս Ք. Զելերիի «Զիհան» նյումա»-ի 30-րդ ծանոթագրությունը:

15. Օզաբլը—տե՛ս Ք. Զելերիի «Ֆեղլերե»-ի ծանոթ. 5. օջախ բառը թուրքական լեզվում լայն իմաստ ունի (հայերն օճախ), կրակի օճախ, հանդիրն լեզվում լայն իմաստ ունի (հայերն օճախ): Կրակի օճախ, օսմանյան բանակում զինվորական խումբ (օր. ենիշերկրական օշար) և բանակ, օսմանյան բանակում լայն իմաստ ունի: Պատմագիր Ահմեդ Ռասիդ համար համար բանակում է տալիս: Ռաշաթը լայն կոչվում այն վարչական փոքր միավորումները, որոնց մեջ մի բանի գուղերի կամ կազայի տասանորդից և սովորությունները, որոնց մեջ մի բանի գուղերի կամ կազայի տասանորդից (թերսանի) յին հարկերից ստացված եկամտություններից համարականի (թերսանի) ծախքերին և կամ բերդապահների, քաղաքի տեղական զինվորների ուղղվելերին ծախքերին և այլնիք (ոռմիկ). Հաճախ օջաքը կեկամտի մեջ, վերոհիշալներից բացի, մտնում էին նաև ջիգիկի (գլամահարկ), մետարսի և մաքսային հկամուանները»:

16. Աւրումարտությունը բացատրությամբ, Արևելյան Անատոլիայում կային մի շարք սանչակներ, որոնք չունեն թիմարներ և զեթերգիներ: Կառավարությունը այդ սանչակները հանձնել էր իրենց նախակին տերերին՝ իրենց իմաստի սեփականությունը: Այդ սանչակները հանձնում էին օսմանյան պետության գերիշխանությունը և հարկ սեղածքում կատարում էին զինվորական ծառայություն: Այդ սանչակները հանձն զեղքում կատարում էին զինվորական գործերում կամ բարեկան զինվորներում:

Ֆերիդոն թէյի ցուցակում Դիարբեքիրի էյալեթում հիշվում է Հյույսումեր և օչարը միասին վերցրած և 8 օջաքը, Զելերիի էյալեթում՝ 6 օջաքը, Վանի և օչարը միասին վերցրած 3 Հյույսումեթ-օջաքը, 5 օջաքը, մեկական օջաքը՝ Բաղդադի և էյալեթում 3 Հյույսումեթ-օջաքը:

17. Աւրբանի բերիյի և ուրբան էին կոչվում արաբական անապատներում սպառ վրանաբնակ արաբները (արաբ բերէվիներ): Բերիյի նշանակում է անապատ վրանաբնակ արաբները (արաբների անապատաբնակ): Ֆերիդոն թէյի ցուցակում, Բաղդադի էյալեթում հիշված են անապատաբնակ ցեղեր, որոնք կազմում էին առանձին լիգա:

* Ahmet Rasim, Osmanlı Tarihi, c. I, s. 429.

** I. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, s. 572.

17. Առյվարդա, վոյլապալը (վոյկություն) — վոյկորա՝ սլավոնական աշխատա բառից: Հին Ռուսաստանում վոյկորա էին կոչվում գորավարները, բարդաք և բարձրաքային շրջանի պետքերը, իսկ էճաստանում՝ իշշըր վարչական միավորների պետքերը: Վոյկորությունը զա վոյկորայի կոչումն ու պաշտոնն է, կամ վոյկորայի իշխանությանը նևթակա երկիրը կամ մարզը:

Օսմանյան կայսրության հերովական նաևում որոշ երկրամասեր և Յարդիկուլում էին վոյկորություն, նրանց վարչական պետքերը՝ վոյկորա:

Ֆերիգուն թիջի ցուցակից պարզվում է, որ իջլաբն ու Թողդանը (Վալախիան և Մոլդովիան) համարվել են վոյկորություններ:

18. Ստամբուլի քաղաքաների հնարյան հրամանը ուղղված է աշխատանք և ապրուստի միջոցներ փնտրելու համար Թուրքիայի տարբեր շրջաններից Ստամբուլ եկած հայ, բուրդ և մասամբ նաև թուրք աշխատավոր (մշակ, բանվոր, քայլայված արհեստագոր) տարրերի գեմ, որոնք ստիպված էին թուղնել իրենց տունն ու տեղը, ընտանիքն ու երեխանները և իբրև «պանդուստ» (դարիք) ապրել Ստամբուլի խաների «օգաներում», արհեստանոցներում («զյուքաններում»): Ֆերմանում պարզ է դիմումը կամ «խանություն» ապրել են մինչև 8—10—15 մարդ, Պետք է նկատի ունենալ, որ այդ «օգաններում» և «յոյուաններում» նրանք թի՛ աշխատել են և թի՛ ապրել: Պարզ է, որ յուրաքանչյուր պանդուստ ծննդավայրում թողել էր իր ընտանիքը, որի ապրուստը պիտի հողար իր թափած քրտնաշան աշխատանքով:

Ֆերմանում նշվում է, որ այդ տարրերը «խախտում էին Ստամբուլի կարգն ու կանոնը, շարիաթով սահմանված բարիքն ու առվորությունները»: Փակիշաբեր սրտի ցավով (?) նշելով, որ այդ տարրերը իրենց «հայրենիքում վարն ու ցանքը թողել են նույնությունով» կարգադրում է այդ պանդուստներին վերադարձնել իրենց տեղերը և «Ստամբուլը սրբել ու մաքրել» նման տարրերից...:

Պետք է նկատել, որ Ստամբուլի արքունիքը, վելիքները, վաշաները և առհասարակ տիրող շրջանները դարեր շարունակ հալածել են երկիր հեռավոր շրջաններից եկած աշխատավորությանը՝ մայրաքաղաքը, ինչպես իրենք են անվանել՝ «Երջանիկ Ասիրիանեն» մաքրելու և այդ «անհարազատ տարրերից» աղատվելու համար:

XVII դարին վերաբերող այդ դաժան հալածանքը շարունակվել է նաև հետագա դարերում, ընդհուպ մինչև սովորական Արդուի Համբուի շրջանը և նրանից հետո՝ ավելի դաժան միջցներով երիտասարդ թուրքերի իշխանության տարիներին:

ԿՈԶԻ ԲԵՅ

1. Ռիսալե — բառացի նշանակում է նամակ, բրոշուր, փոքր ու սումնասիրություն, զեկուցման ներկայացված գրություն: Կոչի Բեյի «Իինալեն» փաղիշահի հրամանով կատարված ուսումնասիրության վերաբերյալ ներկայացված զեկուցագիր է: Հետագայում համար հանդիպում ենք նման ուստաների:

2. Թուրքի պատմագիրները «կալամական երկրներ» ասելով նկատի ունեն օսմանյան պետությունը:

3. Կուլ — նշանակում է գերի, ուղղմագերի (սրին կարելի է վաճառել), ստրուկ, ծառա, ուղղմագերիներից կամ ստրուկներից կազմված բանակի զինվոր: Կափու կովի վաղիշահական բարձր Դուռը ծառայու զինվոր: Սրբանք կոչվում էրն ասկի կափը: «Կուլ դասի» մասին խոսելիս, Կոչի թիջը նկատի ունի ժողովրդի հասարակ խավերը, ցածր ծագումով մարդկանց:

4. Նեղիմ և մյուկացրի: — Նեղիմ նշանակում է խոսակից, զրոցակից, բաժակի և զվարճության ընկեր: Մեծ մարդկանց, սուլթանին գեղիցիկ խոսքերով և զվարձալի ասացվածքներով զբաղեցնող անձնավորություն: Այդ ընդունակության տեր մարդը, հատկապես սուլթանների նեղիմները, կոչվում էին «նեղիմի խա»:

Մյուկացրի՝ մյուրիկ և վասահելի անձնավորություն: Սուլթանին մոտ կանգնած անձինք նույնպես «մյուկացրի» էին կոչվում, որոնք օգտվելով սուլթանին հետ ունեցած շարաբերություններից, ինչպես նշում է Կոչի թիջը, որոշ մարդկանց, անգամ վելիքների նկատմամբ շարաբոսություններ և զբարարությունները էին անում և հաճախ անմեղ մարդկանց դժբախտության պատճառ դանում:

5. Բար-ուս-Սեալիս — Բար՝ դուռ, մուտք, զերգահ իմաստով է գործածվում, սական ունի շատ բարգություններ, որոնցից կարևորներն են՝ Բարը Ալիր Սեշելիսէթ, Բարը Սերասերի և ալին: Բար-ուս-Սեալիս՝ հաճախ գործ է ածվում նաև Բար-ուս-Սեալիք էլ-Շերիֆն, նշանակում է սուլթանական հարեմ, ածվում նաև Հարեմի մեծը կոչվում էր Հարեմ-Ալար, կամ Բար-ուս-Սեալիս-Ալարը:

6. Բերայա-հաճախ գործ է ածվում և բանայա և բերայա, որոնք սահիկ բերիցի հոգնակի ձևն են: Խախի կամ սայեթ բառացի նշանակում է հոտարածող կենդանիների հոտ: Գործածական իմաստով մի գերիշնուությանը ենթակա և պետական հարկերը գնարդող մարդիկ, մողովուրդ, զենք կրելու իրավունք չունեցող հպատակներ: Բերայա (բերիյի)՝ զենքի իրավունք ունեցող ընտրալ մարդիկ, հպատակներ:

7. Ներըն մարդիկ (նշերուն)՝ նշերուն՝ բառացի նշանակում է ներքինի սրտե, ներքուստ էներուն էր կոչվում փաղիշահի հարեմը (նշերունի-հյումանություն): Էնդերունի ծառայունները կոչվում էին էնդերունի մարդիկ, իսկ նրանց պետքը՝ նշերունի աղաներ:

8. Ղազալիք (հզ, զալա)՝ սրբազն պատերազմ: Թշնամու կրոնի նկատման կոտորն էներ բերած հաղթանակը:

9. Բաշմակլը՝ սուլթանների հատկացումը: Կոչվում է նաև խաս արփալք (ոռճիկ, թոշակ):

10. Յուրուլ՝ բառացի նշանակում է արագավաղ ձի կամ կառք, մշտական բնակավայր չունեցող քուզոր ժողովուրդ, թեկիք, վրանաբնակ: Անատոլիայում մեծ քանակությամբ թուրքական ոչխարներ պահող թուրքենն քուզոր աշերեթները կոչվում էին յուրուլներ:

11. Ղուլամիլե՝ ղուլամ բառացի նշանակում է աղա, ծառա, ստրուկ Ղուլամիլե՝ ծառա կամ իրավագուրկ մարդկանցից գանձվող ազօրինի հարկ: Խնչուեան նշան է Կոչի թիջը, զիխահարկին (զիզիկ) և տան հարկին (ավարիզ) թիջը: Հազելալ մյուրաշիրները (սուլթանավաքները) վերցրել են նաև որոշ գումարուր կոչվել է «ղուլամիլե»:

12. Թումելի Հիսար-Բոսֆորի նեղուցի եվրոպական ափին սուլթան Ֆա-

Թիհի կառուցած ամրությունն ու բերդը կոչվում է Ռումելի Հիսոր, իսկ դրա գիշաց, ասիական ափում զտնվում է Անտարու Հիսար:

13. Թավայի ժիքի մյուսում — Անտառության սուլթանության խորակությաց հետո կայսրության տարբեր մասերում առաջացան անկախ իշխանություններ, որոնք կոչվում էին «Թավայի ժիք» (մելիքների ժողովուրդներ, թայֆաններ): Մրանք կոչվել են նաև «Անադորու բեյի իշխեր» (Անտառուի իշխություններ): Դրանց թվում էր Օսմանի զիխավորությամբ կազմված օռումանի բեյի իշխեր» (Օսմանյան բեյությունը):

14. Թուրքական աղբյուրներից պարզվում է, որ Կոչի Բեյի այս «ոխաչին» միջնակ գերշբրու մնացել է անհայտ: Միայն 1932 թվականին թուրք պատմաբան Ալի Քեմալ Ակսյաթը թուրքական արխիվներում հայտնաբերել է այդ «Ոխաչին» և հրատարակել: Գրքախոտարար մեզ հաջողվեց ձեռք բերել թուրքերին բնագիրը: Մեր ձեռքի տակն է այդ «Ոխաչին»-ի ոտակերն թարգմանությունը, որ կատարել է Ա. Ս. Տէրիտիանովան (տե՛ս Աշենայի աշխատավորությամբ կազմված օռումանի բեյի իշխեր» (Օսմանյան բեյությունը):

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

Յերիդուն Բեյի «Սուլթաների գրույրուններ»-ից

1. Կայսերական գանձարանը («Խաղիներ Ամիրե») սկզբնական շրջանում սննդերի է սոսկ գանձարանի (խաղինե, խաղին) բնույթ, հետագայում վերածվել է մինիստրության, որի գործերը գարել են գեֆթերդարները, որոնք մյուս գեֆթերդարներից տարրերին համար կոչվել են «բաշ գեֆթերդար» (հայտագայում փինանսների մինիստր):

2. Թաքէրի էին կոչվում այն պաշտոնական գրությունները, որնք ներկայացվում էին սուլթանին՝ կառավարության առանձին մինիստրների, պաշտոնական մարմինների կամ անձանց, ինչպես նաև օտար պետությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչների կողմից:

Հայկական և հունական պատրիարքարանների կողմից ներկայացված պաշտոնական գրությունները նույնպես թաքէրի են կոչվել:

Թուրք բառարանագնես Շմենեդին Սամին թաքէրը համարում է եկրոպական լեզուների «ռապորտ» բառի թարգմանությունը, որը երբեմն ստանում է «Անոտա» իմաստը: Այստեղ հիշված թաքէրը կազմված է պետության բաշ դեֆերդարի կողմից, որը սակալամ թերթում է Զաքի Ահմեդ փաշայի կողմից ներկայացվել է սուլթան Մուհամեդ IV-ին: Թաքէրիը զրաֆած է 1064 (1653—1654) թվականին:

Թուրք պատմագիրների ասելով, այդ թաքէրիը, որը պետության եկամտի և ժախէրի համառոտակի բովանդակությունն է, օսմանյան պետության բյուզի առաջին նմուշն է հանդիսանում: Թաքէրիը բովանդակությունը պարզ կերպով շրջաց է տալիս այդ «բյուզի» պրիմիտիվ բնույթը և միաժամանակ որոշ գաղափար տալիս Օսմանյան հզոր կայսրության ֆինանսական սահմանափակ միջնորդի ու պետության եկամտի հիմնական աղբյուրը հանդիսացող բազմաթիվ հարկերի մասին:

Վերոհիշյալ թաքէրիով ներկայացված բյուզի նախագծից բացի, թուրք պատմագիրները հիշատակում են մեկ ուրիշ «կայսերական գանձարանի նախա-

գիծ» (բյուզի), որը վերաբերում է 1071 (1660) թվականին և շատ քիչ է տարբերվում առաջնից^{*}:

Այդ բյուզների նախագծի մասին ավելի կոնկրետ պատմերացում տալու համար հիշենք մի քանի թվական տվյալներ, «Թաքէրիի» և «Նախագծի» տվյալները օսմանյան կայսրության պետական ծախսերը հիմնականում կազմել են:

Սովորաբանի տարբեկան «գրպանի ծախսերին» համացցվում է «վեց անգամ չարբուր հազար ալթուն (ոսկի)»^{**}:

Բարձր գիտական մասին (54.220 ենիշերիներին իբրև տարեկան սոճիկ (շորո վճարով)^{***} մոտ 3710 քիսի^{****}:

Տարբեր զաների դիմումներին և զինվորական ծառայողներին, արբունի ծառայողներին, որոնք թվով 75976 մարդ էին, տարեկան մոտ 5070 քիսի:

Բյուզի նախագծով ամբողջ Օսմանյան կայսրության մեջ (Ճայրաբաղրում բերդերում) ծառայող բոլոր կափուկուերին (թվով) մոտ 95.900 մարդ[†] տարեկան մոտ 7720 քիսի:

Այսպիսով ծախսերի առյուծի բաժնը բնկել է արքունիքին և բանակինց օսմանյան կայսրության ֆինանսական դրության մասին շատ հետաքրքիր տալիս XVII դարի հայտնի պատմագիր-գիտնական Գյաթիր

Զիլերին (Հայի համբան) իր «Դյուսթուր-ուլ-Ամել» աշխատության մեջ^{*****}:

Սովորաբանի Սովորաբանի ժամանակ 970 (1562) թվականին բոլոր ոռջիկ ստարդի թվով 41.479 մարդ, որոնց տարեկան ստացած ոռջիկը 1223 չափների թվով կամել է 41.479 մարդ, որին տարեկան ստացած ոռջիկը 1223 (յուք) ^{****} ակչի էր, իսկ 997 (1588) թվականին՝ համապատասխանորեն 64,425 մարդ և 1782 բեռ:

1004 (1595) թվականին՝ 81870 մարդ, 2512 քիսի:

1017 (1608) թվականին՝ 91202 մարդ, 3800 բեռ:

Սովորաբանի Օսմանի և Մուստաֆայի օրոք ոռջիկ ստացողների թիվը համեմատումներ է 100.000 մարդու, իսկ սովորաբան Մուրադ IV-ի օրոք դրանց թիվը զգալիորեն կրծատվում է:

Այս գարում, — գրում է Քյաթիր Զելերին, — սիփահի դասի թիվը՝ 20 հազար գարում, — գրում է Քյաթիր Զելերին, — սիփահի դասի թիվը՝ 30 հազարից պակաս չեր...: Զինվորների թվի ավելիցից, նիշերի դասի թիվը՝ 30 հազարից պակաս չեր...:

* Ahmet Rasim, Osmalni Tarihi, c. II, s. 225—229.

** Այդ հազար սովորաբան, իբրև «գրպանի ծախս» ստացել է $100.000 \times 6 = 600,000$ ալթուն = 3750 քիսի: Այլ խոսքով, այդ «գրպանի ծախսը» կազմել է 3750 քիսի: Այլ սովորաբան կամ ստացումների (և ծախսերի) մոտ 26 տուն է Օսմանյան կայսրության պետական եկամտությունը կամ 500 դուրուշի, իսկ կոստը:

*** Քիսեն այդ դարում հավասար է 40,000 ակչի, կամ 500 դուրուշի, իսկ զուրուը՝ 125 ակչի:

Պետք է նկատի ունենալ, որ դրամական միավորների այդ արժեքները շատ անկախություն էն և մշական գոփոխություն ենթակա: Գյույթուն ուներ նաև դրամական գոփոխությունը կամ դրամական գոփոխությունը միշտ պահպան է կուրսում: Բայց թուրքիայի գրամական սիստեմի նույն է Ֆրանսիայի գիտնական միշտը: Ֆրանսիայի գիտնական միշտը աղբյուրները...» հատ. Ա., էջ 114—115:

**** Հաջի Խալիֆայի կամ Քյաթիր Զելերիի մասին տե՛ս աշխատության Քյաթիր Զելերիի գոլովուր:

***** Բերլը (յուք) հավասար է 100.000 ակչեր:

զացումը այնքան էլ ցավակի չէ: Անհրաժեշտ է ոռճիկների գումարը հին օրենքների համաձայն և նպատակահարմար միջոցներով պահասնենելու^{*}:

Գանձարանի և կամունական ծախսերի մասին Քյոթիք Զելերին տալիս է Հետևյալ տղեկությունները:

972 թվականին պետական գանձարանի հկամուտը 1827 բնու էր:

1000 Թվականին եկամուտը՝ 2934, ծախսերը՝ 3604 րեռ:

1006 Թվականին եկամուտը՝ 3900, ծախքերը՝ 9000 բնա. Հետագայում, մինչև

1053 թվականը ծախսերը սկսում են կրօնատել, 1060 (1650) թվականին հեկամուտը Համում է 5329 բեռի, իսկ ծախսերը 6872 բեռի Այսպիսով ծախսերը 1600 բեռով ավելի է, Պատմագիրը նշում է, որ ծախսերի այդ բացը փակվել է զանձագնանում պահված պահեստի գումարներով,

Օսմանյան կայսրության XVI—XVII դարերի, Հայութապես դրանց նախորդած ժամանակաշրջանի ֆինանսական դրության մասին թուրք պատմագիրները գրեթե աւելի կություն չեն տալիս:

Գերանից յալ ալլյալները, անտարակուս անբավարար են և իրական դրությունը չեն արտացոլում։ Գիտահետազոտական ուսումնասիրություններ գրեթե չկան։ Արժեքավոր է Առաջբարսի ֆրանսիական դեսպանության թարգման Մ. Բալինի աշխատությունը, որի մեջ ճեղինակը տալիս է Թուրքիայի ֆինանսական դրությունը (պետական բյուջեն, ֆինանսական օրգանները, օմանյան դրամները և այլն)։ Այս տեսակառնությունն Խառնմանմած է Անդրեանինի**։

3. Աղջկապատճեն համար կուտակած է ազգային միջազգային միավոր:

Մուկաթան Թուրքիայի պետական հերձմտի կարելոր աղբյուրներից է; Թուրքիայում հնուց ի վեր կային ռափաղշահական խասերա կոչվող մեծ Հողատարածություններ, որոնց շարիաթական տասանորդը մտնում էր պետության գանձարանը; Ավելի ուշ, վեգիրներին և էջիրներին հատկացված խասերը ևս աստիճանաբար կրծառավելով, միացվեցին ռափաղշահական խասերին թացի այդ, թիւմարներն ու զեամենիները ազատ մնալու դեպքում, նրանց Հոգիրն էլ գրավվում էին պետության կողմից; Այդ բօլոր Հոգիրը համարվում էին պետական մուկաթաններ, որոնցից ստացված եկամուտներն անմիջականորեն պետությանն էին պատկինում:

4. Զիվիլե — շարժաթական գլխահարկ, որը առնվազ էր ոչ-մուսուլմաններից: Սա ևս օսմանյան կռուպարության պիտական եկամտի կարենք աղբյուր-ներից էր:

Φρήμισπονίκιας ζωτικών κερρών παράγει φέδωνα της οποίας στην περιοχή της Καστοριάς αποτελεί την πιο γνωστή παραγωγή. Η παραγωγή της έχει επενδύσεις στην περιοχή πάνω από 100 εκατομμύρια ευρώ, με σημαντική παραγωγή να γίνεται στην περιοχή της Καστοριάς, όπου η παραγωγή φέδωνας ξεπερνά την της Ελλάδας.

*Քամբէիր Զեկըրիքի հաղորդած Հշիցալ տեղեկությունները տպագրված են Աշ-մեղ Խառարի «Օսմանլը Թարիխի»-ում իրեն համեմած։ Հատ., 2-րդ, էջ 177—180։

** M. Belin, Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrivains originaux. Paris 1865.

Türkiye İktisadi tarihi hakkında tetkikler, Türkçeye çeviren M. Ziya, İstanbul, 1931

294

այդ հարկի վրա կատարված հավելումները:

Հարկերից է, թուրք պատմափոխ Աշմեղ Խաչարը այսպէս է առաջարկուել:

Ալխարի հարկը հավաքիլու համար ոչխարսի տարրեւ պատճեն էին «Ճիրիքի», իսկ ոչխարի մեծաքանակ զնողներն ու վաճառողները կոչվում էին «Ճիրիքի», ինչպես պարզվում է թաքրիրից, շլեքներից ստացված ոչխարի հակին շղկերու:

8. Մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրներից հնարավոր շատ-

Հարկի էլությունը:
9. Առաջնամեջի պատ, օր, նամե՛ գրություն, սուզնանեցի զբո ՎԵՐ
պետության ամենօրյա եկամուտներն ու ծախսերը արձանագրող փինանսական պ-
տության համարը:

Առար կունքի և զարիբ գորամասերի կինդրուները, պատրիարքը
Ալուրիքի և զարիբ գորամասերի կինդրուները և ձախու-
նը կիւլով բանակի աջ ու ձախ թեկուում, կոչեցին աշ-ուլութեշներ և ձախու-
նը կիւլով բանակի աջ ու ձախ թեկուում, կոչեցին աշ-ուլութեշներ և ձախու-
նը կիւլով բանակի աջ ու ձախ թեկուում, կոչեցին աշ-ուլութեշներ և ձախու-
նը կիւլով բանակի աջ ու ձախ թեկուում, կոչեցին աշ-ուլութեշներ և ձախու-

անուն Ա. Համարի պատուանը:

13. Կովեր — Օսմանյան կայսրության ռազմական լ

թլան մեջ բուղոր զինվորները համարվում էին սուլթանի կուկեր (սարուկներ, ծառաներ): Այդ պատճառով էլ առանձին զինվորական մասերը ընդհանրապես կոչվում էին «կափու կուկեր», «երիխ կուկեր» և այլն: Տե՛ս Ա Հատորիք բառարանը:

14. Կալին — մի տեսակ ուստանակավ:

15. Իրավիկե—«իրասալ» բառից, որը նշանակում է ուղարկել՝ մարդ, դիմում, միջերք, ուղարկած մեջնորդ և այլն: Այստեղ խսոքը վերաբերում է փաղիշահական արքունիք ուղարկված գումարին կամ միջերքներին:

16. Արփա-էմինի — ան' Ա Հատորիք բառարանը:

17. Կըմիթ խան, Կըմիթ խանուրուն, Կալայ — Ղրիմի թերակղզին Օսմանյան կայսրությանը ենթակա մի խանություն էր կազմում: Մայրաքաղաքը Բաղչե Մարյան էր: Սակայն Ղրիմը փաստորեն բաժանված էր մի շարք խանությունների: Խաներից յուրաքանչյուրը նստում էր մի քաղաքում և իշխում որոշ երկրամասի վրա: Օսմանյան կառավարությունը պաշտոնավաս կապ էր պահպանում Բաղչե Մարյայի խանի հետ, որը վեզիրի աստիճան ուներ: Ընդհանրապես սերսաքերի աշխոն վարող խանը կոչվում էր կալայ: Ղրիմի խաները իրենց զինվորական ուժերով հաճախ մասնակցում էին օսմանյան կառավարության կազմակերպան արշավանքներին՝ Արևելքում և Արևմտաքում: Ղրիմի խաներն իրենց արամագրության ունին մոտ հաջար կանոնավոր զինվոր, սակայն պատերազմի դեպքում Ղրիմի խանը երկրի տարբեր մասերի ցեղերից մեջ քանակով զինվորներ էր հագաքում պատերազմելու համար:

Պատմական գեպերից հայտնի է, որ Ղրիմի խաները պատերազմի էին դնում 30—40 հազար, երեքմու ավելի զինվորներով:

Ղրիմի խաները օսմանյան պատմության մեջ հայտնի են «Կիրալ» տիտղոսով, Մուհամմեդ Կիրալ, Սելիմ Կիրալ և այլն:

18—19. Եկի-ուլ-խալամ երու Սոսու Էֆենդիի ֆերվան (հաճախ կոչվում է նվիրական ֆերվա, ֆերվալի շերիֆ) խստամական շեյխ-ուլ-խումբի ուժած որու հարցի մեկնարանությունն ու որոշումն է:

Եկի-ուլ-խալամ էրու-Սոսու էֆենդին երկը անգամ շեյխ-ուլ-խումբ է եղել՝ սկսած 1053 (1644) թվականից:

Ֆեթվալի բովանդակությունը ցուց է տալիս, թե խստամական զողերը զինվարը՝ շեյխ ուլ-խումբը, ինչպես հնդինակություն է ունեցել երկրի ոչ միայն կրոնական, այլև պիտական քաղաքական, նույնիսկ տնտեսական հարցերում: Ֆեթվալիս էրու-Սոսու էֆենդին, շիմք ընդունելով խստամական շարիաթի սկզբունքները ու ցուցունքները, մեկնարանում է օսմանյան պետովյան հողալին սեփականության և հողալին շարկերի հարցերը: Ֆեթվալի երկրորդ հարցից պարզ է, որ տասանորդային հողերից առնված աշակեր հարկը (տասից մեկը), շարիաթական օրենքին համապատասխանում է («հաւալ է»), իսկ խարաչային հողերի վրա նշանակված խարաչը (հարկը) կարող է ավելի լինել, «եթե հողը կարող է ավելին դիմանալ»:

Թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ հարցում շեյխ-ուլ-խումբի ունեկնաբանությունները, ինչպես հայտնի է պատճական փաստերից, լոկ ձևական նշանակությունն ունեցել և մնացել են թղթի վրա: Նույնիսկ պետական պաշտոնական փաստաթիվ փաստեր, լոկ սոսուց, օսմանյան պետովյան տարբեր էլալեթներում և լիվաներում տասանորդի հարկերը շատ հաճախ հասել են ութից-մեկի, վեցից-մեկի, երեմն էլ գանձիլ է երկու տասանորդ (այլ խոսքով 296

տոնված է ավելին առնել, եթե հողը կարող է դիմանալ ավելիին, պարզապես հակասում է պատճական փաստերին, քանի որ հայտնի է, որ հողերից շատ հաճախ վերցվել են շատ ծանր հարկեր, առանց երբեք հաշվի առնելու հողի այլ հարկերն ողիմանալու հանգամանքը:

20. Քերար էին կոչվում այն փաղիշահական ֆերմանները, որոնք տրվում էին տատիճաններ, ինչպես կամ որոշ արտօնություններ, ինպես նաև թիմաններ և զևամեթներ շնորհվելու մասին:

21. Թեգերեր էին կոչվում այն պաշտոնական թղթերը, որոնք տրվում էին բուրքիայի բնակիչներին՝ նրանց ինքնությունը որոշելու համար, դրանք կոչվում էին «նույնպատճեն»: Այստեղ հշշված «թեղերեն» նույնպես պաշտոնական վկայագիր է, որը տեղական իշխանությունների կողմից տրվում էր թիմարի տերիքի:

Կառավարական հիմնարկների և անձանց միջև փոխանակված գրությունները նույնպես կոչվում էին թղթերեր:

22. Ֆերհադ փաշան սաղազամ է եղել երկու անգամ, 899 (1591) թվականին և 1003 (1595) թվականին, ազգությամբ ալբանացի է:

23. Խոսքը, հավանաբար, հողերի և կալվածքների վրա աշխատող ույաների մասին է:

24. Նեսուն փաշան ազգությամբ ալբանացի է, սաղազամ է եղել 1020—1023 (1611—1614) թվականներին:

25. Հավանաբար պետք է լինի «էլալեթում»:

26. Գաֆրար, նին և նոր, համառու և ընդառակ դաֆրարներ — Դաֆրար (դեֆթեր) բառացի նշանակում է մատյան, տետր: Պատճական իմաստով դեֆթեր (դեֆթեր) բառացի օսմանյան պետովյան վարչական միավորություններում պարուրարար էին կոչվում օսմանյան պետովյան վարչական մատյանները («թահրիր դեֆթերի»): Կատարված հշշվեհամարների գրանցման մատյանները («թահրիր դեֆթերի»): Գրանցում էին նաև զյուղի կամ քաղաքի հանրային օգտագործման արոտավայրերը, խոտարքները, շրաղացները և այլն, ինչպես նաև վակիթերը: Քանի որ նման գրանցում էր ավելի բնակիչների վճարելիք բոլոր տեսակի հարացարքը կատարվում էր էին պարբերաբար, այլ պատճառով զաֆթարները գրանցում էին զաֆթարներ (դեֆթերի աթիք): Դաֆրարները կարող էին լինել նաև մանրամասն զաֆթարներ (դեֆթերի դիք): Դաֆրարները կարող էին հաջար կամ քաղաքի հանրային օգտագործման արոտավայրերը, շրաղացները և այլն, ինչպես նաև վակիթերը:

27. Սովորություն կամ սովորական հարկեր—ահս «Ճիշան նյումայի» 26-րդ ժանոնթագրությունը:

28. Բնենքան, մյուլերետ, բարիալա և բափու: Սաղրազամ նեսուն փաշական տրված կալվածագրում նշշված այս անունները կրող հարկերը պատճականում էին յշարիաթական հարկերը (թեղալիթի շերիլի): Այդ հարկերը և տարրերություն սովորական հարկերի, արտօնված և հաստատված էին շարիաթի կողմից կազմող շորո անուն հարկերի (դեֆթերի շերիլի): Դաֆրարները կարող էին լինել նաև մանրամասն զաֆթարներ (դեֆթերի մուհթամար):

նեսուն փաշական հարկերի բառորդ բնակաները, բոլոր տեսակները և այլն:

բաղնավան գլխահարկի տարատեսակներն են, որոնք առնվում էին Հողամշակութիւնի զբաղվող և այլ աշխատանքների ընդունակ մարդկանցից:

Թափափ նարկը գանձում էր պետական հողերից, որոնք մշակության դուրս էին մնացել և որոնց վրա շնչեր էին կառուցվել:

29. Նիշան — բառացի նշանակում է նշան, պատկեր, որոշիչ պատկեր, ասրբերելու համար տրված նշան և այլն:

Նիշանը գործածվում է նաև շքանշանի և մեղալների իմաստով: Պատմականորեն նիշանը նշանակում է փաղիշահներին հատուկ թուղթ: Ինչպես հայտնի է փաղիշահական ֆերմանների, բերաթների գլուխն դրոշմվել է այդ պաշտոնական նիշանը, թուղթան:

ՇԱՆԻ ԶԱԴԵՒ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1. Դրամի շրջանառությունը կարդավորելու համար սուլթանական արքունիքի, կառավարության, շեյխ-ուլ-իսլամի միջոցառումները իրականում ամենաին նկատի չունեն ժողովորդի շահերը, այլ ամրոցապես բխում էին օսմանյան ուղագիտական դեկազր շրջանների շահերն ապահովելու ցանկությունից:

2. Նկատի ունի 1824 թվականի որոշումը:

3. Թե պատմագիր Շանի Զադեն, և թե գրեթե բոլոր թուրք պատմագիրուարեկիրները, իրենց «պատմություններում» հաճախ անդրադանում են այդ Հարցերին և հիշատակում պետական զեկավար շրջանների գումարած խորհրդակցությունները, սուլթանական ֆերմանները և այլն: Տարեկիր Շանի Զադեի *XIX* դարի առաջին քսանացյակին վերաբերող հիշյալ փաստները, ինչպես նաև նրանից առաջ Ֆեղդիթ փաշայի և մյուս պատմագիր-տարեկիրների բերած նույնանման փաստները, պարզ կերպով ցույց են տալիս, որ Թուրքիայում դրամի շրջանառությունն ու Նրա արժեքը *XVII* դարի վերշերից սկսել է խախտվել և ժողովրդական մասսաների նյութական դրության քայլացման պատճառ հանդիսացել: Առկայն ո՞չ թուրք պատմագիրները, ո՞չ էլ օսմանյան պետության ճակատագիրը անօրինունները չեն կարողացել բացատռուել այդ փաստը, զանել չարիքի իրական պատճառը:

Դրամի արժեքի անկումը, շրջանառության խանդարումը կապված էր երկրի անտեսական կյանքի, օսմանյան Թուրքիայի ռազմակիցներական իրավակարգի անկման ու քայլացման հետ: Այդ պատճառով պետության բոլոր միջոցառումները, սրոշումներն ու սուլթանական ֆերմանները անցնում էին ապարդյուն օսմանյան կառավարությունը, սուլթանը շատ կարճ ժամանակի ընթացքում, 10—12 տարում, չորս անգամ անդրադարձել են դրամի շրջանառությունը կարգավորելու հարցին:

4. Տարեկիր նկատի ունի Ստամբուլ, Էղիոնե և Բրուսա քաղաքները:

5. Այս հատվածում Շանի Զադեն սրան ցավով ստիպված է արձանագրել, որ դրամների կարգավորման հարցը «որոշակի օգուտ չափահովեց», «Հարաշահությունները շարունակվեցին» և այլն: Տե՛ս նաև Յ-րդ ծանոթագրությունը:

6. Նշված վայրերը գտնվում են Դիմարեքիրի էյալեթում, միայն Թղթն՝ էրգրումի էյալեթում:

7. Որպես խորականության բնորոշ օրինակ Շանի Զադեի վերոհիշյալ հատկածից նշենք կոնկրետ փաստերը. 1) «Հնաց ի վեր ընդունված կարգով մուսուշանների շնչերի երկարությունը 12 արշին էր, իսկ ուստաներինը՝ 10 արշին...»:

2) Թարուկիր շնչերի կառուցումը միայն մուսուլմաններին է թուրքատրվել, իսկ սայաներին արգելվել է: Խորականության նման փաստերի կարելի է հանդիպել նաև մյուս թուրք պատմագիր-տարեկիրների երկերում:
8. Դաշ-ով-խելաֆեր, խալիֆայուրյան կինորոն՝ Ստամբուլ:
9. Ցեմենտի գյուտից առաջ թթված աղյուսի փոշուց և կրից պատրաստում էին ծեփ, որը կոչվել է խորասանի:

(صورت عقد مصالحة وشروط صلح)

(صورت خط همایون بودر)
 اصلح اهالیک القادر نامه همایون و اصل اویچی معلوم او له که ادمیرنده خلیفه
 مقصودی کوندروب سلح مراد باشک بر مقدار اینجکی اکاندر مکن مراد
 بعض اشغالی و ارادی اوی اشغالی ب طرف ایلدک امدى اکر سلح مراد لایسه
 اجدد عظیم زمانندن نخت حکومت شهارمه، داخل اویان مملکتلری بنه
 بکلر بکلر یزه نسیم ایله سک هسا کر ظفر مازم وا زوب ضبط ایله ز و ادادنا
 و برهه کلن پشکش و هدایاکی سال بسال ارسال وابصال ایله سک اکراپرسک
 بوس رحله فشلا بوب اوی بارده هسا کر در باه سال ایله ایل و مملکته وارم
 مقر و در ایاسک میداه کل سرورات د هواسنده اویانلره برد نشینلک ناصر از در
 والمن فورقن آنه بنوب فلیچ فوشامن حطادر لزل از اصله مقر اویان کلورلل
 چکیه سک فارشو کله سک «والسلام على من التبع الهدى» الواقع ف شهر رمضان
 سنه همان واربعين والاف

Տեքստ 1. Սուլթան Մուրադ IV-ի իրանի շահ Սաֆիին 1049 թվականին (1639)
 ուղարկած սպառնական նամակը:
 (Քյաթիր Զելերի, «Ֆեզլիք», Հատ. II, էջ 206)

جمان و بدوه و مدجلین و درتنک و درنه գامر میل نام محله دلنو مدجلین و درتنک
 هاینند اویان صرار و جاق շتیر تک ضباء الدین و همارون قیله زی و زنیر
 قلعه نک طرف غریب سند اویان طاغلر قلعه مزبوریه ناطرا اویان اطراف
 شهر زوله جیمان کدو که دل و فرجله قلعه و توابع طرف شهر یارین ضبط
 اویوب بونلردن ماعدا اخسنه و قارص و وان و شهر زول و بقداد و بصره نک
 سار سنوری داخنده اویان فلاع و بساع و نواعی و راضی و جمال وتله
 شاه جایندن قطعا دخل و تعرض اویبه و مدیجسدن درتنکه وارنجه اویان
 طاغلر و پروز دویکه رزد بادنی دریل و زنیر قلعه نک جانب شرقیسنه فلان
 قلعه رواورمان و توابع اویان فریل و مهر باز و توابع شاه جایندن معموظ
 اویوب انلرک سنوری داخنده اویان بزل طرف سلطنتن اویبه و زنیر
 قلعه که طاغل قله سند واقع اویشدز و وان سرحدنده اویان قطورو و ماکور قاص
 جاینده خاز بر دنام قلعه لر طرفیندن هدم اویه و اسلام

Տեքստ 2. Կասրի Շիրինում (Զեհաբում) 1049 թվականի (1639—1640)
 մուհարրէմ ամսի 14-ին Թուրքիայի և իրանի միջև կնքած
 հաշտության պայմանագիրը:
 (Քյաթիր Զելերի, «Ֆեզլիք», Հատ. II, էջ 217):

اینک او زره تکمیل لوازمات سفریه مترقباً شهدی اخْسَنْهُدِه اقامَت ایندیکن
 تحریر و بیان قلمش اولمغله دَکراولنان عریضه ایله هماموی ایمهما آدملاک
 و کلای سلطنت سپهه قا لا و فلما عرض ایندکلری تقریر رکاب مستطاب
 شاهانه مه تقدیم اولندقده جله سنك مفهوم و مآل صداقت استمالی معلوم
 علم عالم ارای خ: بوان اولشدَر کورجستان نکامی اجداد عظامک هم
 جلسه زبله ضمیمه مالک مورونه اولدیغی تاریخدن بوانه کانجه سکان
 وقطان و امراء و ضابطانی دائم لصف و نوازش وامن و آسایشدن غیری
 برشی مشاهده ایندکلرندن ماعدا دائرة تبعه دولت ابدی الدوامده اولان
 صنوف رعایا و عجزه وضعقا وبالجمله باي و کدانک مألف اولدتلری آین
 وعادتلرنه بیوجه مداخله اولنماق لصول سلطنت سپهه مدن ایدوکی
 هر کس ن مجرب و مجزوی اولدیغنه بناء بوله رعایا زور وعدالت کسته
 دوب دوی شوکتم قوللغنی براغوب انجامی وخیم و عاتقی حیف عظیم
 اوله حق آخر طرفه میل و نیابت اینچه جکلری ظاهر و بوباله نفع
 وضرر زینی آکلار وا بشک صوکنی ملاحظه ایدر بند کان حیث نشانه
 معان و سنکله برابر اور هسا بونده صادقانه سعی وغیرت اینتلرسایه
 مکارم وایه داورانه مده مستظل و محی الاطراف اولوب اوزریکزدن
 من کل الوجوه انظر ارح اثار خدیو انهم بیدریغ والطاف بیفایات
 حداؤند کارانهم دائمی التسویع قلنچنی دهی و باهر اولقدن ناشی
 مقتضای وقت وحاله کوره اولموالی به ترتیب و تسریب اولنان مهمات
 وافیه نک وقت وزمانیه ابرشدَر لسی و سنکله قمع باب محابرات ایدرک
 کورجستاندن رویه لونک گلایا دفعی اسبابی استھصال او نمی
 خصوصلری حلا ارضروم والبسی وشرق جانی سر عسکری دستور
 وزیرم امین باشا ادم الله تعالی اجلاله طرفه مقدم و بودفعه مخصوصا
 تحریر و تنبیه و تأکید و وقوعه کلان حرکات صادقانه کی تحسیناً عهد کده
 اولان اچق باش ملکلکی بقا اولنوب افتضاً بدن منشور جدبدله معا

(صورت امر شریف)

اچق باش ملک ساومانه حکم که ایمه با اسراداری کنجرو وایمه زبور
 سراداری داوید زینت صدای همایدزبله بودفعه عتبه علیه کردون وقار
 وسده سفینه عنایت ارمه سنک و سنکل معادل امره اطاعت و انتیاده اولان نوات
 وازناور لرینک ورودایدن عربیضه زری مفه و نداد اونه دنبر و دولت علیه به
 اختصاص و مصادقة لبره در کار و مرکز رعنای جوی وامه نامنده استه ترازی
 پدیدار اولان کورجی طائفه زینی براز زماندرا اصلال و اغوا و حیل و خدمعه
 ایله کورجسته نه فصد عدی و استیلا ایدن مسئولو عسکری بوندن اقدم
 تقلیس طرفه بای انداز مکر و حیل اولدفلرنده رعایای دولت علیه هم
 و املائی و اراضی لرینه ضرر روزیانلری اوله جفنه یعنی بالله ایدرک اول امر ده
 استحالت و امنیت صورتی کوستروب صکره دن سو، فصد و اقدما و بالنفس
 سنی اغفال و تقلیس طرفه ارسال ایله جبس و توقيف مثلو تهدیدات
 اشعار و ایمه اینتلر ایسه ده سنکه ملت مومنی الیسن ذاتکده هر کو ز
 اولان غیرت و شجاعت لازمه سخنه رو سیه اونک دست ستم پیوست
 خدبه کارانه زنندن قورتیلوب برو طرفه کاد که نصرکه مسئولو عسکرینی
 مدافعته به قیام ایلدیک و مجموع نوات و ازناور زینک سوزلری سنکله برابر
 او له رق نهاداونی بوندن بوله دخنی اعدای دولت انددمتم علمنه حرکت

84888 3. Կրաստանի Աշլը Բաշի Սոլոմոն Խանին փաղիշահի ֆերմանը:
 («Շանի Զադե Թարիկի», Հատ. II, էջ 29—31)

خلم خاسمه ملوكانه مدن سور مستوجب السروره دوخته بر ثوب خلعت
 مورث البهجه و شمديلك خرج لق او هرق بشيك غروش عطيه اولق
 او زره سر عسکر مشار اليه طرته ارسال و اسرا و كيفيت چلدر واليسي
 دستور وزير شريف باشا ادام الله تعالى اجلاله جانبنه دخني افاده و اتها
 او لغفله مخصوصا اشبو امر شريف عاليشان اصدار و ادميرك موئي اليها
 معاودتاري له بعث و تسيار او لم تدرك ايدي خلعت سننه با داشاهانه عمي و عطية
 بهيه شهنشاهانه مله ابتسای منشور همایونی سر عسکر مشار اليه جانبنمن
 طرفكه و اصل او لدقده خطوات تعظيم و ايجوال الماء ست عقبال و آرایش
 جيب و دوش مفاخرت و استيصال ايذوب دولت عليهه ابراز واظههار
 ايديك اخلاص و مصادقت لوازنی بوندن بو ile دخني ايفا يه و مر کر
 رعيته نابتقدم او اوب مراسم صدق و مطاوعت اجرا ايذنلر داب ديرين
 سلطنت سنهم او زره طرف همایون هدیوانه مدن مظهر عنایت و اتفاقات
 او له جقلري يني طائف کور جستاندن انتضا ايذنلر کوش هو شلريه القا يه
 سعی و غيرت و صرف مكنته ايذرلر چلدر واليسي وزير مشار اليه معيني
 و سر عسکر مشار اليه رأى و تدبیری ايله على الدوام مدافعة اعدائيه
 و تأليف قلوب رعایا و تحبط ربط مملکت والکایه قیام و دوام ايديك
 حالده حقکده در کار او لان حسن توجهات با داشاهانه روز بروز مترايد
 و افزاون و وجوهه لطف و نواش خديوانه ظاهر و روئون او له جنی
 معلومك او لدقده محبول او لدیگه اخلاص و مصادقت لوازم متابعت
 و مطاوعت اجرا و هر حاله توجه شاهانه تزايدينه اعتنا ايبلک باشنه
 فرمان عاليشان صادر او لشدر تحری رافی او اسط ربیع الاول سننه ست
 و عشرین و مائین وalf

РЕЗЮМЕ

В настоящем томе собраны материалы, касающиеся истории армянского и соседних с ним народов, извлеченные из трудов турецких хроников и историков XVI—XIX вв.

В томе использованы труды:

Кятиба Челеби — историка и географа XVII в., **Селаники Мустафы** — историка XVI—XVII вв., **Солака-заде** — историка XVII в., **Шани-заде** — придворного летописца, историка XIX в., **Мюнеджим-бashi** — историка XVII в., **Феридун бея** — высокопоставленного чиновника Османского правительства, автора сборника «Султанские послания» (XVI в.), **Кочи-бея** — известного историка-критика XVII в.

В сборнике каждому из них посвящена отдельная глава в следующем порядке:

Кятиб Челеби — известный представитель турецкой мысли XVII в., привлекший своими многочисленными цennыми научными трудами внимание ученых Востока и Запада.

Нашей теме соответствуют следующие два историко-географических труда Челеби: «Джихан-Нюма» (Зеркало мира) и «Фезлеке» (краткая история Турции в двух томах). Из них переведены довольно обширные материалы, касающиеся географии и истории Армении и соседних стран.

Согласно утверждениям советских, европейских и турецких ученых, изучавших наследие Кятиба Челеби (Крачковский, Бартольд, Гаммер, Мордтман, Бабингер, Тешнер и другие), «Джихан-Нюма» является одним из значительных географических трудов турецкого средневековья, в котором впервые географические знания, существовавшие на Западе, предаются турецкому читателю на довольно высоком научном и техническом уровне (многочисленные карты, рисунки, диаграммы, географические открытия и т. д.). «Джихан-Нюма» издан в 1732 г.—через 80 лет после смерти автора.

Сведения, приводимые автором в упомянутом труде, почти всегда преподносятся в тесной связи с историческими событиями и поэтому составляют важный первоисточник для изучения социально-экономической и культурно-бытовой жизни народов Армении и Закавказья.

Исходя из этого, полностью переведены все материалы «Джихан-Нюма», касающиеся Западной и Восточной Армении, Киликии и Закавказья. В качестве примера укажем названия некоторых глав из «Джихан-Нюме»: «Страны Армении», «Эйалет Вана», «Эйалет Эрзерума», «Эйалет Диарбекира», «Эйалет Сваза», «Эйалет Мараши Адана», «Эйалет Карса», «Грузия», «Страны Аран, Муган, Ширван» (Азербайджан).

Материалы по географии Кятиба Челеби относятся к XVII веку. Он приводит по каждому эйалету географические сведения относительно городов и крепостей, рек и озер, гор и долин. Указанные сведения, хотя и кратки, но весьма интересны. Например, при описании Ванского эйалета Челеби дает сначала границы эйалета, затем административное деление, особо останавливается на характеристике ванской крепости, ворот и стен ее, а также кварталов, дворцов и других городских строений. Далее он подчеркивает торговые связи Вана (через Ванское озеро) с городами и округами эйалета. Подобным же образом описывает санджаки эйалета: Арджеш, Адиллхеваз, Ахлат, Битлис и др. Говоря о г. Битлисе, как о стратегическом пункте между Азербайджаном. Этот город с давних пор освобожден от обычных налогов «Путники, идущие из Туркестана, Ирана и Хорасана в Шам (Дамаск) и Хиджаз, непременно должны пройти под его скалой. Этот город с давних пор освобожден от обычных налогов (Tekâif-i oğluye), по причине возложения на него обязанностей по сохранению дорог. Большинство жителей города — армяне-зимми». Описывая обширные пастбища, многоводные реки и равнину Муша, Челеби подчеркивает, что эта мест-

ность изобилует зерновыми, что повсеместно в деревнях проживают армяне. Упоминая об округе Хнусе, историк отмечает особую важность Бингельской яйлы (высокогорного пастбища).

Все сведения по географии, данные Челеби, содержат интересные исторические факты. Историк приводит интересные материалы известного курдского историка Мир-Шерефа, касающиеся Битлиса, Муша и других местностей.

Почти аналогичным образом Кятиб Челеби описывает другие эйалеты Армении: Эрзерум, Диарбекир, Связ, Карс и другие. После описания географии эйалетов приводятся краткие сведения о дорогах и привалах данного эйалета, что несомненно, очень важно для изучения средневековых караванных и торговых путей Армении, особенно если учсть, что некоторые из них до сих пор сохранили свое значение.

В конце описаний географии эйалетов Кятиб Челеби дает также краткие исторические сведения о князьях и владыках данного края.

Из исторических трудов Кятиба Челеби использован только «Фезлеке», являющийся, по свидетельству советских и европейских историографов, ценным и достоверным источником, в котором история Турции (с конца XVI до середины XVII в.) освещается умело и объективно. Челеби был очевидцем и участником большей части описываемых им событий, охватывающих шесть десятилетий. В «Фезлеке» освещаются повстанческое движение «джелали» и военные действия между Турцией и Ираном.

Об этих событиях в I томе настоящего издания приводится довольно много материалов из трудов Печеви и Наима. Может показаться, что упомянутые материалы — простое повторение, однако это не так. При переводе учитывалось особо важное значение этих событий не только для истории Турции, но и для истории Армении и соседних стран. Поэтому в обоих томах настоящего сборника использованы разные источники, в которых одни и те же события освещаются под разным углом зрения, а иногда о них приводятся различные подробности.

Кятиб Челеби в I и II томах своего исторического труда «Фезлеке» описывает турецко-иранские военные действия, которые почти целиком происходили на территории Армении и

* В отличие от современных турецких историков, которые не хотят даже употреблять название Армении (*Armenya*), средневековые турецкие историки, в том числе Кятиб Челеби, Джевдед-паша и др. безоговорочно употребляют термины Великая *Армения* (*Böyük Armenya*) и Малая Армения (*Küçük Armenya*).

в местностях, населенных армянами. Он особенно останавливается на суровых и продолжительных военных действиях между шахаббаским Ираном и Турцией, которые имели тяжелые последствия для исторических судеб армянского народа. Как известно, эти войны закончились в 40-х годах XVII в., когда в 1639 г. был заключен «Касри-Ширинский» мир (Зехаб) между Турцией и Ираном, по которому гг. Багдад, Басра и Шекри-Зор перешли к Турции, а Ереван остался у Ирана.

Селаники Мустафа. Его «Тарихи Селаники» охватывает историю Турции второй половины XVI в. и первой четверти XVII в.

По утверждениям средневековых и современных турецких историков, Селаники является наиболее видным представителем османской историографии. Его современники, а также последующие историки Турции в своих трудах ссылались на «Тарихи Селаники», как на достоверный источник. Селаники был очевидцем и участником большей части описываемых им событий.

Летописец XVII в. Наима в своем «Тарихи Наима» полностью заимствовал описание Селаники, начиная с 1591 г.*. По этой причине Лютфи, издавая в 1864 г. в Стамбуле труд Селаники, не нашел нужным опубликовать упомянутую часть «Тарихи Селаники», которая была издана ранее в «Тарихи Наима».

Значительными событиями, касающимися Армении и соседних стран, описание которых взято из «Тарихи Селаники», являются следующие:

В 975 (1567) г. состоялись переговоры с Шах Тахмасбом о прекращении войны между Турцией и Ираном, продолжавшейся почти полвека. Напряженные отношения с Ираном продолжаются и в последующем десятилетии, т. е. вплоть до смерти Шах-Тахмасба в 984 (1576) г.

В 986 (1578) году большая война, произошедшая в Чилдирской равнине, завершилась поражением Ирана, вследствие чего османы захватили важные крепости Грузии, в т. ч. Тифлис, а затем Ширван и его столицу Шамахи.

* В средневековой Турции принято было заимствование трудов других авторов без указания наименования источника.

Важными событиями 987 (1579) года являются: реставрация прочных стен крепости Карса; нашествие османской армии на Ереван, ограбление Еревана Токмак-ханом и др.

О событиях, связанных с нашествием турков на Астрахань (Эждерхан), в 995 (1586) г., историк Селаники говорит кратко. В комментариях к «Тарихи Селаники» авантюристические события в Астрахани освещаются более обстоятельно.

Война между Турцией и Ираном с 996 (1587) г. принимает новый размах. В Турции начинается подготовка к «нашествию на Восток». На этот раз удар был направлен на Закавказье — Грузию и Гянджу. Селаники пишет. «В Гяндже кызылбashi не сумели собрать большие силы. Сипахсалар Гянджи Зияд-оглы сгоняет и уводит со всем имуществом всех рапия Гянджи и его районов. В г. Гяндже и его садах он не оставил ни одной живой души. Османы завладели Гянджой без боя». На этот раз город каким-то чудом уцелел от разрухи и пожаров».

Сердар Ферхад паша восстанавливает и укрепляет стены крепости Гянджи.

Надо отметить, что в этом нашествии принимал участие сам историк Селаники в качестве секретаря сипахского войска. Селаники упоминает также о фермане падишаха относительно «девширме» — закона, согласно которому малолетних христианских мальчиков, в том числе армянских, набирали для пополнения янычарских войск. Об этом варварском порядке историк пишет: «правители того времени в деле «девширме» проявили бессовестное отношение и под видом подарков брали чрезмерно большие взятки. Они, подобно тому как волки набрасываются на стадо овец, нападали на рапия и захватывали неимоверно большие богатства у имущих, а у бедных рапия насильно отнимали детей, разрушая их очаги».

Солак-заде — историк XVII в., написал историю Османской империи с начала возникновения империи до 1053 г. (1643—1644). В своем труде автор целиком заимствовал историю XVII в. у Наима, Кятиб Челеби и Селаники. По этой причине материалы из «Тарихи Солак-заде» приводятся ограниченно и часто с большими сокращениями. Выбраны только те описания, которые не имеются у вышеупомянутых авторов или же о них только кратко упоминается. Например,

военные действия между Турцией и Ираном, восстание Абаза-паши в Эрзеруме, поход султана Мурада IV в 1634—1635 гг., захват Еревана и события, связанные с ним. Об этих событиях Солак-заде пишет довольно подробно и обстоятельно. В описаниях Солак-заде уделяется особое внимание событиям, связанным с убийством султана Османа II (Гяндж-Осман), которые в истории Турции имеют важное значение.

Вышеупомянутые события связаны с историей армянского народа и соседних народов. Исходя из этого, значительная часть указанных материалов переведена целиком.

Шани-заде — историк, придворный летописец, написал историю Османской империи за время с 1808 до 1821 гг., т. е. историю двух первых десятилетий XIX в. Как выясняется из биографии Шани-заде, он являлся видным литературным и научным деятелем того времени, занимал высокие посты. Интересны его труды о древнем Востоке (Китай, Индия, Египет и т. д.), а также по истории Турции. «Тарихи Шани-заде» состоит из четырех томов, издана в Стамбуле во второй половине XIX в. Шани-заде, будучи современником историка Джевдет-паши, в своей «Истории» повторяет ряд событий, описанных в «Тарихи Джевдет-паши».

В первой части «Тарихи Шани-заде» особо важное место занимает описание следующих событий: тяжелое критическое состояние внешней и внутренней политики Османской империи, неудачные попытки султана Селима III, предпринятые им с целью ликвидации янычарских войск и установления «низами-джедид», деятельность Байрактар (Алемдар) паши и организованного им Общества друзей Русчука, которое имело целью претворение в жизнь реформ Селима III, созыв «Большого совещания» с участием видных государственных деятелей с целью нахождения путей ликвидации критического состояния в стране, что вызвало яростное сопротивление со стороны Двора, янычарских войск, духовенства и высокопоставленных государственных деятелей и привело к победе реакции и фанатизма и гибели султана Селима III и Байрактар-паши.

Особенно интересно описание следующих событий, непосредственно касающихся Армении и народов Закавказья: занятие Фаша (Рион) турками; военные действия между Турцией и Россией, закончившиеся в 1811 г. Бухарестским ми-

ром; принятие турецкого подданства грузинским князем Соломоном — правителем Ачик-баша и пожалование ему падишахского фермана. Шани-заде, как и историк Джевдет-паша, уделяет большое внимание долголетней борьбе между армянами-григорянами и армянами-католиками, которая в то время приобрела большое политическое значение и вызвала дипломатическое вмешательство ряда европейских стран.

Эти материалы переведены полностью.

Мюнеджим-Баши — историк XVII в., первый турецкий историк, создавший общую историю под названием «Сахаиф-ул-Ахбар» (Страницы известий), которая написана на арабском языке и переведена на турецкий поэтом Недимом. Мюнеджим-Баши являлся главой астрологов падишахского Двора, откуда и происходит его псевдоним.

«Тарихи Мюнеджим-Баши» начинается с описания Библии, подробно излагается история возникновения ислама и его развитие, взятое из арабской легенды, приводятся сведения о древних азиатских народах. Особое место занимает описание истории арабских стран. Далее излагается история Османского государства с начала его возникновения до 1063 (1652) г.

Согласно утверждениям Мюнеджим-Баши, при написании этого труда им использовано много арабских и персидских источников и труды некоторых турецких историков.

В «Тарихи Мюнеджим-Баши» приводится довольно много сведений об Армении и армянах*. Однако история армянского народа описывается автором очень кратко и по королевским династиям. Он упоминает также о происхождении народов «армен» и «гюрджи» (грузин), основываясь на переданиях. Хотя эта схематично приводимая история армянского народа едва ли может иметь научное значение, однако она характерна в том отношении, что арабские и турецкие историки средних веков пытались предложить своим читателям некоторые сведения об армянах и по истории Армении.

Материалы, касающиеся истории Армении, переведены полностью. Во втором томе своей «Тарихи» Мюнеджим-Баши, после описания арабских халифов и перечисления иранских, месопотамских и египетских княжеств, схематично упоминает о существовании княжеств в Иране и Азербайджане.

* Мюнеджим-Баши также употребляет название Армения (*Armenya*).

Феридун-бей. Им составлен сборник политических документов за период от возникновения Османской империи до конца XVI в., т. е. почти за три столетия. Этот сборник известен как «Султанские послания». В нем Феридун-бей собрал около 1860 ферманов и официальных посланий султанов, садразамов, везиров, шейх-ул-исламов, посланий, адресованных суверенным правителям других стран, договоров и соглашений, заключенных между Турцией и другими странами, а также официальных ответов на упомянутые послания. Феридун-бей, будучи высокопоставленным государственным чиновником и человеком, близко стоявшим к падишахскому Двору, имел возможность собрать такое множество документов, в том числе и самых важных, даже секретных бумаг.

Сборник Феридун-бея был опубликован в Стамбуле в 1848 г.—через двести семьдесят лет после его смерти. Приведенные в нем документы освещают многочисленные вопросы внешней и внутренней политики султанской Турции, которые связаны с историей Армении, армян и соседних народов. Из сборника переведено около десяти официальных документов, непосредственно связанных с историей Армении и Закавказья, в том числе письмо, адресованное иранскому шаху Тахмаспу по вопросу крепости Карс, падишахские ферманы грузинским эмирам и ханам, официальные документы об административном делении Османской империи, падишахский указ об обследовании положения в стамбульских районах и кварталах, где проживало много армян, и т. д.

Кочи-бей—видный придворный деятель при султане Мураде IV (1623—1640). Как видно из трудов Кочи-бея, он был хорошо осведомлен о политическом, военном и экономическом положении страны. Период его деятельности совпадает с процессом ослабления и упадка когда-то могущественной военно-феодальной Османской империи.

Ряд турецких государственных деятелей, историков и писателей изучал происходящие события и искал средства для вывода страны из тяжелого состояния (Айни-Али-Эфенди—главный управляющий султанскими владениями, ученый-историк Кятиб Челеби, неизвестный автор «Книги назиданий» и др.). Среди них Кочи-бей занимает особое место благодаря своему знаменитому Трактату (*Risale*), который он представил султану Мураду IV в 1041 (1631—1632) г.

В семнадцати главах этого Трактата Кочи-бей изучает причины, приведшие к упадку Османской империи. Однако по своей классовой ограниченности и в условиях турецкой действительности XVII в. он не мог правильно понять и проанализировать исторический процесс развития и упадка военно-феодального режима в Турции.

Кочи-бей в своем Трактате в основном рассматривает следующие вопросы: характеристика личности и деятельности султанов, везиров и членов государственного совета; государственная служба владетелей поместий и нарушение ими закона; неуклонное увеличение числа лиц, получающих жалование от государства и военных; полный развал янычарских войск; безмерное повышение налогов, взимаемых от «бедных районов», взяточничество, злоупотребления и т. д.

У русского востоковеда XIX в. В. Ф. Смирнова имеется специальное исследование Трактата Кочи-бея. Но В. Ф. Смирнов, к сожалению, не учел упомянутых выше причин неправильного анализа Кочи-беем процесса упадка империи. Смирнов пишет: «в Трактате, как в фокусе, собраны причины упадка Османской империи, которые разбросаны в трудах современников»*.

В одиннадцатой главе Трактата говорится о тяжелых налогах, легших бременем на «бедных район», злоупотреблениях, которые больше всего направлены были против немусульманских народов, в том числе и армян. В этой же главе Кочи-бей приводит факты неописуемого произвола и злоупотреблений, совершенных в Грузии, Гяндже и Ереване.

Очевидно, что все эти государственные и общественные неполадки внутри страны, о которых так живо пишет Кочи-бей, не могли не отразиться на судьбе Армении и соседних стран, причем Армения страдала больше всех.

У Кочи-бея имеется и другой трактат, написанный им по указу султана Ибрагима (1640—1648) и представленный последнему. В этом трактате повторяются в основном и частично дополняются мысли и соображения о причинах упадка Османской империи. Приводя в нем факты быстрого распада империи, ухудшения экономики страны и особенно сельского

* В. Д. Смирнов, «Кочи-бей Гюмюрджинский и другие османские писатели XVII в. о причинах упадка Турции». С.-Петербург, 1873.

хозяйства, а также описывая положение «бедных райя», Ко-чи-бей не предлагает ничего нового. По его мнению, достаточно только восстановить права «людей меча», после чего все будет налажено: и по воле бала в государстве будет восстановлен порядок и падишахская власть обретет свой прежний блеск. Единственная надежда и упование Коши-бея — это «Его Величество султан, священный халиф ислама, чьим высоким велением может упрочиться Османское государство».

* * *

Настоящий том снабжен приложением, состоящим из двух частей: в первой части приводится ряд документов из «Султанских посланий» Феридун-бея, которые характеризуют режим султанской Турции (о доходах и расходах казны, о налогах «ашар» и «харадж», о состоянии тимаров, о пожаловании владетельных грамот на поместья сардарам Несух-паше и везиру Ферхад-паше и т. д.), во второй — несколько документов из труда Шани-заде о денежном обращении в Турции, о финансовых и бытовых вопросах, которые отражают тяжелое финансовое положение в стране, а также документы, свидетельствующие о дискриминации немусульманских народов.

Все главы и приложение снабжены необходимыми комментариями, в которых исторические события освещаются более обстоятельно. Кроме того, в комментариях приводятся дополнительные исторические сведения: об административных, шариатских и военных учреждениях Османской империи; к вопросу о письме султана Сулеймана-Кануни королю Франции Фердинанду (эти сведения связаны с историей Армении и Грузии); о султанских посланиях грузинским эмирам и ханам; о жизни и деятельности упоминаемых в тексте историков, ученых и других лиц; о шариатских, обычных и других налогах; о денежной системе, а также системе мер и весов, существовавших в средневековой Турции; объясняются вопросы шариата, вероисповедания и сектантства; освещаются некоторые вопросы, связанные с административным делением Османской империи («юртлук и оджаклык», «хююкмет», «оджаклык» и т. д.).

В комментариях критически рассматривается ряд событий в средневековой Турции, которые современными турецкими историками, в целях идеализации военно-феодального режима, освещаются с позиций шовинизма и пантюркизма. К этим событиям относятся: захватнические походы турецких султанов на Запад и Восток, завоевание и подчинение огнем и мечом обширных стран, разбой, грабеж и пленение народов этих стран ценой крови турецких крестьян; поход на Астрахань с целью сооружения канала Дон-Волга; порядок «девширме», как способ укомплектования янычарских войск и т. д.

Наконец, в комментариях объясняются терминологические слова и выражения, встречающиеся в тексте.

A. KH. SAFRASTIAN

TURKISH SOURCES ON ARMENIA, ARMENIANS AND OTHER TRANSCAUCASIAN PEOPLES

In spite of the fact that the Turkish authors, who appear in the present second volume, were not royal chroniclers, they, however, have compiled the history of the Ottoman Empire. Here we present a series of historical data, which have been taken and, at the same time, translated into Armenian from the «tarih»'s of those historians, as well as from two other Turkish authors. These historical materials refer to Armenia, to the history and geography of the Armenian and other Transcaucasian peoples.

The above-said historical materials have been taken from the works of the following authors, and present themselves in the seven chapters of the second volume.

Names of Authors:

- 1.— K i a t i b T c h e l e b i (a geographer and historian of the eleventh century) (from Dgihan Numa and Fezleke)
- 2.— M u s t a f a o f S a l o n i k i (a historian of the seventeenth century) (from the «tarihi Selaniki»)
- 3.— S o l a k Z a d e (a historian of the seventeenth century) (from Solak Zade tarihi «history»)
- 4.— S h a n i Z a d e (a royal chronicler of the nineteenth century) (from tarihi Shani Zade)
- 5.— M u n e d g i m B a s h i (a historian of the seventeenth century) (from Munedgim Bashi tarihi)
- 6.— F e r i d u n B e y (a high rank functionary of the Ottoman government and, at the same time, an author of the sixteenth century) (from the Sultans' papers)
- 7.— K o t c h i B e y (a Turkish author and a critic of the seventeenth century) (from Kotchi Bey Risalesi)

It is true, the histories of the above-cited Turkish historians haven't been compiled in a Chronological order, but each of them has recorded the history corresponding to that of a certain period

of time of Turkey — beginning with the second half of the seventeenth century until the first quarter of the nineteenth century.

As to the sixth and seventh writers of the above-mentioned list of the Turkish authors, they can't be counted as historians. They have simply treated and discussed important issues pertaining to the state-administrative, economical, political and diplomatic life of medieval Turkey.

A peculiar chapter has been devoted to every author in this work. Brief informations have been given about the biography of each author and his works.

All these historical materials, which have been taken from the works of the above-said Turkish sources and translated, is closely connected with the history of the Armenian and neighbouring peoples, and, to a certain extent, throw light upon the living conditions of various peoples inhabiting in Turkey.

These very materials are, no doubt, necessary and important, as primary historical sources for the complete and many-sided study of the history of the above-said peoples.

Besides the fundamental chapters of this volume, there is also a supplement attached to them, in which the reader may find translations of such materials, which are direct by connected with the subject of the present work, and which are taken from Feridun Bey's «Sultans' papers» and from Shani Zade's stories.

These historical materials are accompanied with detailed and many sided commentaries, which are able to give the reader the possibility of clearly picturing to himself the medieval Turkey with its state-administrative, economical, military, financial-pecuniary, taxational, religious and cultural life as well as the unbearable situation of non-Turkish and non-musulman peoples, who have suffered under the intolerable yoke of the Turkish military-feudal absolute monarchy.

Texts in Turkish of same valuable documents are printed on the last pages of the book.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արագա փաշա, էրգումի բելլերելի—
74, 102—106, 149—155
Արբաս Միրզա—107, 168, 173, 176
Արգար—189
Արդար խան, Բիթլիսի քուրդ խան—
112, 266, 268
Արդուլբակի, կազի—102
Արգուլահ փաշա, Կարսի միրիմիրան—
169
Արդուլահ, Քյաթիր Զելերի Հայրը—7
Արդուլահիմ Կարա Յազըշի—78, 85
(տե՛ս Կարա Յալըշի).
Արրահամ—187, 188, 261
Արտերիր բին-Բահրամ, պատմագիր—
11
Արու Ֆեղա, արար աշխարհագրագիտ—
11
Արդիլ Կիրայ, Դրիմի խան—122, 123
Աթարեկ, Մուղանի իշլող—15
Աւաերգին Քյերուրադ, սելչուկյան իշ-
խող—68
Աւերսանդրե, Վրաստանի խան—148,
270
Աւերսանդր-Լևենտ, Վրաստանի խան—
121
Աւերսանդր Մեծ (Խոքենդեր)—91, 93
Ալի աղա, Կափուջի—157
Ալի բեյ, քուրդ ցեղապետ—266
Ալի բին-Մելքոն, Խորենցի Երևելինե-
րից—76
Ալի փաշա, Կարամանի բելլերելի—
155
Ալի-Ասլան—49
- Ալ-Օսման—257
ԱՀմեդ Թասիլ, թուրք պատմագիր—
289, 294, 295
ԱՀմեդ Ոհեփիր, թուրք պատմագիր—224
ԱՀմեդ փաշա, Հալերի բելլերելի—
108, 112
ԱՀմեդ փաշա, սերգար—89
ԱՀմեդ փաշա, վեզիր—142, 143
Աղջառաց Մուհամմեդ բիյ—174, 175
Ամասիա, Հայկացյան թագավոր—186
Ամբակ, Հայկաղյան թագավոր—187
Ամիշա Մասիր—32
Անի Ալի Էֆենդի—30, 258
Անակ, Հայկացյան թագավոր—190
Անոշավան, Հայկացյան թագավոր—187
Անվան—188
Անըդ Էֆենդի, պատմագիր—163
Արա (Գեղեցիկ)—187
Արամայիս—186
Արայան—185
Արբոն—188
Արմենակ—186
Արմեն բին-Լեզի Յոհանան—29
Արշակ Մեծ—188, 189
Արշակ, Պատիր որդի—191
Արշակ, Տիգրանի որդի—191
Արշամ—194
Արտակ (Առնակ)—187
Արտաշես—189, 190, 192
Արտաշիր—194
Արտավազդ—189, 190
Բարինդեր, գերմանացի արևելագիտ—85
Բաթալ Ղազի—61, 67

- Բախչը Խալիֆա—շահի նախակարգը—87
Բախտ-Նասար, տե՛ս Նաբուգոնոսոր—
188
Բաղը Քաստն, Դանիշմեններից—73
Բայրամ փաշա—113, 155
Բայրամը (Ալեմդար) Մուստաֆա
Բայրամը (Ալեմդար) Մուստաֆա
փաշա—165
Բայրուհ (Պաճուհ)—188
Բարթոլոմ Վ., ոռու արևելագիտ—8
Բելին Մ., Քրանիսիացի պատմագիր—294
Բեղիր Աղա, ավետարեր Երևանից—110
Բիգիս Աղա, Աներանդը Մեծի ծառանիրից—
34
Բոնկիանոս կայսր—190
Բուրավիր (Պարուցր)—188
Գելիբողովս Ալի, պատմագիր—271
Գեղամ—186
Գոհրգի Սամակաձի—267, տե՛ս Մաղրավ
յան
Գլակ—187
Գյուղելլչ Մահմատ փաշա—տե՛ս Մահ-
մատ փաշա
Գյուղչի Մուհամմեդ փաշա, Անատոլիա-
յի բելլերելի—94, 103, 149, 150,
156
Գյուղչի Օսման, զորբա—156
Գրիգոր (Արշակունիներից)—192
Գրիգոր Կաթողիկոս—191
Գրրակ (Գր-արակ)—187
Գուտրյալ, վրացի ցեղագիտ—167
Գանիշմենդ Ի., թուրք պատմագիր—
9, 72, 75, 116, 271, 272
Գավիթ խան (Սիմոնի եղբայր), թիֆ-
լիսի խան—120, 126
Գալիլ Մարգարե—188
Գալուդ փաշա, Ոռոմելիի բելլերելի—
98
Գարեհ—55
Գեղեն խան, Շիրվանի խան—122
Գեղեն Սուլթան, թուրք իշխող—122
Գևի Հասան, չելալիների պարագլու-
ներից—81—85
Գևիս Ղազի—143
- Դերվիշ Մահմուդ փաշա, սաղմար—
227
Դիմա—188
Դիլակեր փաշա, Դիմարեկիրի բիյլեր-
բեյի—99
Դիշենդ Հյուսեին փաշա, սաղմար—
151, 152
Եաս (Բաղ)—186
Եաֆես (Հարեթ)—185—186
Եմիշի Հասան փաշա—227
Երեմիա Զելիբի Քեռմյության—12
Երվանդ—181, 190
Զալ Փաշապաղի—90
Զավան (Զավեն)—187
Զարեհ—188
Զարմալը—187
Զյուլֆիկար խան—89
Զյունոն, Դանիշմեններից—73
Զովալյան Մ.—260
Էլիսակ (Հնձայ)—187
Էրուբերի բին-Բահրամ Էլ-Դեմեշկի,
արար պատմագիր-աշխարհագրագիտ
25, 41, 157
Էրուզիա, թուրք հեղինակ—224
Էրու Խաչակ, նվիրական անձ—49
Էրու Սայիդ Բերդանի, բարեկաշտ—14,
49, 73
Էրուստադ Էլենդի, շելս-ուլ-իսլամ—
240, 296
Էլկաս Միրզա—141, 142
Էլա Թիլուխան, Զինվոլյաններից—73
Էմին Ահմեդ, պատմագիր—15, 16
Էմին Ահմեդ—257
Էմին փաշա, սերգար—169
Էմիր Գենե-օղլու (նոր անունով՝ Յու-
սուֆ փաշա), Երևանի խան—109,
110, 112, 158
Էմիր Զորան-օղլու—77
Էմիր-ուլ-Մյումինն Բաշիդ—71
Էնգեմիր-օղլու Օսման փաշա, սերգա-
րից—77, 122, 270
Էռքյուլ Մուհամմեդ փաշա, սերգար—78
Էվլիյա Զելերի—12, 13, 259, 265, 266

Հրբակ (Արբակ) — 187

Հրես խան (Կովուրաշ) — 122

Հրգրումի նեֆի էֆենդի, բանաստեղծ — 113, 268

Հրթաղոփի խան — 122

Հրթանան, Թիմուր Դաշի ազգական — 73

Թարանը Յասը Մուհամմեդ փաշա, սերգար — 106

Թահմասը Շահ, տե՛ս Շահ Թահմասը կովի խան — 158, 160

Թահմուրաս (Թեյմուրադ), Զեքենդի իշխան — 209

Թայար Մուստաֆա փաշա, Սվագի բեյ-լեռբեյ — 104

Թավիլ, չելալիների պարագլուխներից — 81, 85

Թավրիզի Էմիր խան — 121

Թարիմնշի Աչմեդ փաշա, սաղրազամ — 292

Թեմուր Դաշ փաշա — 42, 49

Թեղներ, արևելագետ — 8

Թեղուրուս — 192

Թեղնջե, արար պատմագիր — 13

Թերաս — 185

Թերյարի Հասան փաշա, սերգար — 84

Թերելի Մուհամմեդ փաշա, Վանի բեյ-լեռբեյ — 100

Թերելի փաշա, Երևանի բեյլեռբեյ — 99

Թիմուր, Թիմուրլենց, Թիմուր-Գերգան — 15, 26, 64, 262

Թոքմար խան, Երևանի և Նախիչևնի խան — 118, 124, 271

Թուղջի-օղու — 160, 167

Դբնի Սայիդ — 14

Իլնի Ստալիդ, կամ Իրնի Սայիդ ալ-Մագրիդի, արար պատմագիր-աշխարհագետ և ուղեղիր — 257

Իրրահիմ բեյ, քուրդ ցեղապետ — 144

Իրիահիմ, Դանիշմեններից — 73

Իրրահիմ խան, կբալբաշ գեսական — 125

Իրիահիմ Մոթաֆարրիկա, Թուրքական տպագրության հիմնադիր — 9, 10

Իրիրս Բիթլիզի, պատմագիր — 259

Իլկաս Միրզա-տե՛ս Էլկաս Միրզա

Ինչիլի Մուստաֆա շախուզ — 97

Խաս խան, Լևին խանի որդին — 122

Խումամ Կիրայ, Ղրիմի խան — 125, 126

Խոմայիլ Հակիմ Ուզումշարշւը, Թուրք պատմարան — 76

Խոմայիլ Համիդ Դանիշմենդ — տե՛ս Դա-

նիշմենդ

Խոմայիլ Միրզա, շահի որդին — 145

Խոփենդեր (Ալեքսանդր Մեծ) — 33—35

Խոփենդեր բին-Կարա Յուսուփ — 50

Խոփենդեր փաշա, Էրզրումի վալի — 143

Լալա Մուստաֆա փաշա, սերգար — 120—270

Լութֆի, պատմագիր-տարեգիր — 114

Լուկիոս Վիգոս կայսր — տե՛ս Բունկիան Լեռն — 61

Լազինեղար-Ջաղի Սուլեյման աղա, կափոշի-բաշը — 169

Լալիլ փաշա, ծովակալ — 149, 150

Լալիլ փաշա, սերգար — 100

Լալիլ փաշա, վեզիր — 100, 101—103

Լալիփա Մակուտ, Իրանի գեսական — տե՛ս Մակուտ

Լալիփե-Ջաղի Ղաղան, սիփահի — 89

Լալիփի Յակուր, Շահ Արքասի զինվորականներից — 89

Լայքիդիքին Բարբարոսա, ծովակալ — 9

Լեզոր Աղա, Երևանի աղաներից — 158—160

Լոռչա Աչմեդ — 49

Լոռչա Թաշեղիդին Ալիշահ — 82

Լոռչա Մուհամմեդ Թերբիզի, լրտես — 155

Լոռու — 186

Լուգարենի, շահ — 125, 272

Լուսորեկ փաշա, Բիթլիսի բարեշինող — 35

Լուսորեկ փաշա, Գիարեքիրի բեյլեռբեյ — 82

Լուսորեկ փաշա, սաղրազամ — 154—155

Լուսորեկ փաշա, Վանի փաշա — 31

Լուսորու (Լուսորեկ) — 191

Լուսորու, Վուամշապուհի եղբայրը — 192

Կազիի, Իրանի գեսական — 97

Կալզայ, Ղրիմի խաների տիտղոսը — 239, 296

Կալինդեր-օղու, շելալի — 85

Կասրմ, շահի գեսական — 100

Կատեր — 187

Կար (Վարասկար) — 187

Կարա խան, Շարջալիի բռնակալ — 90

Կարա Մուստաֆա փաշա — 26

Կարա Յաղըշի, (Արգուհալիմ շահ), շելալիների պարագլուխ — 75, 78—81, 85, 264

Կարա Զելեբի-Ջաղե — 74

Կարոս — 187

Կարշայայ խան, (Կոշալայ), Իրանի խաներից — 101, 106

Կարզը Ահմենդ բեյ, Տրապիզոնի իշխան — 51

Կալըզ Արևան — 73, 263

Կիբակ (Կալպակ) — 188

Կլավու Յուսուֆ փաշա, Մարաշի բեյ-լեռբեյ — 104

Կոյուն Գետե, նվիրական անձ — 68

Կոչի (Գյումյուղինալի) — 6, 223, 225, 229, 233, 290, 291

Կոչա Սուրադ փաշա (Կոյուցի), սաղրազամ — 87, 149

Կոչա Նիշանի, պատմագիր — 30

Կոչա Նիշանի Մուստաֆա Զելեբի — 258

Կոչի բեյ, Քուրդ Ղաղիի եղբայր — 87

Կրակովսկի, ակադեմիկոս — 7, 8, 11, 184

Կուբադ բին-Ֆեյսալ — 14

Կուբադ Մելքոնի աղա, Բար-ուս Սատեկի աղա — 227

Կազի Կիրայ, Ղրիմի խան — 24, 95

Կիսայ բին-Ղիմ, Խալիֆա — 49

Հայկ — 186, 187

Հայկակ — 187, 188

Հաչի իրահիմ փաշա, սերգար — 81, 83, 85, 90

Հաշի խալիֆա, Հաշի Կալֆա — տե՛ս Քյաթիր Զելեբի

Հաշի Հասան-օղու, գորբա — 156

Հասան Բելզադե, պատմագիր — 74

Հասան փաշա, Անասուլիայի իշխան — 148

Հասան փաշա, սաղրազամ — 227

Հասան փաշա, սերգար — 81, 82, 85, 90

Հավանակ (Խելվանակ) — 187

Հարման — 186

Հարուն Մաշիկ — 50

Հաֆզ Մահմուդ փաշա, Քաղցադի

բեյլեռբեյի — 97

Հյուսեին փաշա, Անասուլիայի վերա-քննիլ — 79—85

Հյուսեին փաշա, Էղիբնեի բեյլեռբեյի — 156

Հյուսեին փաշա, Էրզրումի վալի — 102, 104, 108

Հյուսեին փաշա, Ժուակալի — 156

Հյուսեին փաշա, Մասիթ Թուսի, պարսիկ աշխարհագրագետ — 257

Հոր (Խոր) — 188

Հոռվիժի պապ — 84

Հրաշ (Հրաշյա) — 188

Հուսակ (Օսակ) — 188

Հազենիքի աղա, Բար-ուս Սատեկի աղա — 227

Սակուտ խան, Իրանի դեսպան — 119

Սակուտ սուլթան, շահի դեսպան — 126

Սահմուդ փաշա (Գյուղեղի), սերգար — 81—83

Սալրալ բեյ, Քարթլիի էմիր (Գեորգի Սակաձե) — 126, 152, 209, 267

Սարգար (Մուհամմեդ փեյլամբեր) — 41, 266

Սելեք Աչմեդ փաշա, սաղրազամ — 61

Մելիք Ահմեդ Ղազի—72

Մելիք Գավիթ—49

Մելիք Էշրիֆ—49, 50

Մենգաղ Ղազի—49

Մւնուշիր—27

Մեսլի Աղա, ենիշերիների աղա—99

Մըխաղի Սարը Մուհամմեդ աղա, ենիշերիների բեթուգա—105

Միրզա—տե՛ս Հայդար Միրզա

Միրզա Ալի սուլթան—122

Միրզա Խան—157

Միրզա-օղլի Ալի խան—122

Միրզա Յեթահ-օղլի—100—158

Միր Շեկիֆ, Բիթլիհի խան, քուրդ պատմագիր—33, 35, 36, 288

Միրիմզա-օղլի շեյխ Հեյդար, քուրդ բեյ—87

Մյոնեցիմ Բաշը (Դերվիշ Ահմեդ էֆ.), պատմագիր—5, 183, 185

Մյուջերիկ, արար պատմագիր—13

Մյուջիթի Էրուստանդ—67

Մողոլ Էրզուն խան—46

Մորդիման, զերմանացի արևելագետ—8

Մուհամմեդ Ալի Միրզա, իրանի իշխան—173

Մուհամմեդ բին-էմիր Սալիկ—49

Մուհամմեդ, Գանիշենդների հիմնադիր—72

Մուհամմեդ Էֆենդի Իիլասի—11

Մուհամմեդ Էֆենդի, շեյխ-ուլ-խամ—96

Մուհամմեդ Էֆենդի, ոսպնամեջի—83

Մուհամմեդ խան—84

Մուհամմեդ Խուզարենդի, շահ—124 (տե՛ս Խուզարենդի)

Մուհամմեդ Կիրայ խան, Ղրիմի խան—123—125, 196

Մուհամմեդ Ղազի (Ղանիշմենդ) —73

Մուհամմեդ փաշա, բանակի պետ—8

Մուհամմեդ փաշա, Գիարբերիրի էմիր—152

Մուհամմեդ փաշա, էմիր-ուլ-ումերա—97

Մուհամմեդ փաշա, Թավրիզի կռվում զո՞ջած—128

Մուհամմեդ փաշա, Կարամանի բելլերս բելի—110

Մուհամմեդ փաշա, սաղրազամ—155

Մուհամմեդ փաշա, սաղրազամ, սերդար—97, 100, 118

Մուհամմեդ փաշա, սերդար—83, 84

Մուհիմ Ալի խան, իրանի զեսպան—175

Մուստաֆա բեյ, Մակուի իշխող—87

Մուստաֆա բին-Մրգուլահ—7

Մուստաֆա փաշա, ենիշերիների աղա—149

Մուստաֆա փաշա, Մուրագ IV-ի սիւլահար—60

Մուստաֆա փաշա, Նեսուչ փաշայի բեթուգա—150

Մուստաֆա փաշա, Շամի բելլերեյի—156

Մուստաֆա փաշա, Շիրվանը գրավողը—27

Մուստաֆա փաշա, սերդար—120, 126

Մուստաֆա փաշա, Վրաստանը գրավող—185

Մուստաֆա փաշա, քեթխուղա—102

Մուսա փաշա, Էրզումի բելլերեյի—143

Մուսադ աղա, Էմիր Գնոնի բեթուգա—158—160

Մուտքադ փաշա, սերդար—84, 94, 96

Մուտքադ քեթխուղա (Երևանում)—109

Մուրբեզա բեյ, Զըլուրի բեյ—100

Մուրբեզա փաշա—104

Մուրբեզա փաշա, Երևանի պահապան—104, 110, 111, 161

Ցագրչի —տե՛ս Կարա Ցագրչի

Ցաշա բին-Նուճ—187

Ցըլըրըրմ Բայլազիդ, սուլթան—92

Ցուսոփ աղա, Ենիշերիների աղա—229

Ցուսոփ փաշա, շելալի—85

Նաբուղունոսոր—188

Նաղիմ, ավաղակ—155

Նայիմ, Հայերի Մուստաֆա էֆենդի, տարեղիր—78, 96, 106, 115, 264, 267

Նեկչի, պատմագիր—59

Ներսուդ—186

Նեսուչ փաշա, Դիարբեքիրի բելլերեյի—102

Նեսուչ փաշա, սաղրազամ—77, 96, 97, 100, 103

Ներվիրվան—257, 272

Ների էքենդի, բանաստեղծ—113

Նինոս—187

Նինվեյան փաղչաշներ—183

Նողայ փաշա—104

Նոյ (Նոյ)—186

Նորայր—187

Նարան, գորբա—155

Նաթըր Մուհամմեդ շապուշ, նամակաբեր—87

Նահ Արմեն—49

Նահ Արբաս—13, 77, 78, 85, 86, 89, 90, 94, 96, 97, 99, 100, 153, 266

Նահ Թանոն խաթոն—49

Նահ Թագմասր—33, 77, 79, 96, 117, 119, 142, 144, 146, 268, 270

Նահ Խամայի—50, 95, 259

Նահ Կուլի, Երևանի իշխող—117, 118, 146

Նահ Սեֆի—14

Նահկերդի, շելալի—81—83

Նահ-օղլի—122

Նամիրամ—187

Նանի Զագի (Մուհամմեդ Արդուլահ), տարեղիր—5, 6, 163, 165, 168, 174, 176, 178, 261

Նավար—187

Նեյխ Արդուրահման—41

Նեյխ Էրու Էլ-Հասան Իլխակազի—26

Նեյխ Կադրազի, գիտնական—7

Նեյխ Հասան—49

Նեյխոն փաշա, Կարսի փաշա—155

Նեյխաթ (Նամրոթ)—188

Նեմսեղդին Ստմի, բանարանազիտ—292

Նեմս Փաշազիդ—188

Ներեկ խան, Միր Ներեկի Հայրը—34, 38, 39, 258, 259

Ներեկ փաշա, Երևանի բելլերեյի—88—93

Ներեկ փաշա, Չալբողըրի վալի—172

Ներիփ Մուհամմեդ փաշա, Տրապիզոնի

վալի—166, 167

Ներնիշին Ալ-Շարիբի, արաբ աշխար-

հագրագիտ—29, 258, 259

Զեթեղի Ալի աղա, քեթիսուդա—103

Զերքս Օսման փաշա, սերդար—142

Զերան-օղլու Թիմուր Դաշ—23

Պապ (Արշակի որդի) —191

Պաղողեսոս—11

Զաղալի Զագի Սինան փաշա, սերդար—77, 94, 108

Զանքի Կիրայ, Ղրիմի խան—58, 100, 101

Զանփողադ-օղլու, շելալիների պետ—85, 149

Զափեր Բաթալ Ղազի (Բաթալ Ղազի) —71

Զափեր փաշա, Անառուիայի բելլերքե-յի—124, 125, 147

Զափեր փաշա, ներբինի—197

Զափեր փաշա, սերդար—271

Զեկիմ Շերիֆ—35

Զելաւեդին Խորեգլահ—88

Զելաւիներ—74, 76, 79

Զեկիթ պահա, տարեղիր—164, 179, 298

Զերբահ Զագի, Նախիշեանի կազի—92, 93

Զինգի խան—273

Զոմեր—271

Ռադիկ (Ռոփի) —190

Ռաշիդ Խալիֆա—63

Ռենիշի բրուկան ցեղ—111

Ռումի Խոքենդիր—14

Ռուտեմ խան, Երևանի խան—111, 114, 161

Ռուտեմ փաշա, սաղրազամ—226

Ռուբնեղդին Սյուլեյման Անշուրի—49

Յասթչի Հասան փաշա, էրզրումի վե-
 ցիր—90, 94
 Յասկած Գ., վրաց աղջային հերոս
 (տես նաև Մալքավ խան) —133
 Յանապառկ—190
 Յարուխան, իրանի արտակարգ դե-
 պան—114
 Յաֆեկի Շահ Խստայիլ—38
 Յելանիկի Մուստաֆա էֆենդի, տարե-
 գիր—5, 74, 116—118, 124, 125,
 127, 129, 264, 270, 271
 Յելեֆկոս—188
 Յելիմ Կիբայ, Ղրիմի խան—296
 Յելիմ փաշ Զադե Ահմեդ բեյ, Զըլզ-
 բի վալի—174
 Յելիդ Բաթալի թոռ Թորոսն—32
 Յելիդ Էմին խան, Գիլանի խան—122
 Յելիդ խան, Մուսավի քրդերից—99
 Յելիդիկին, քուրդ Ղազիի եղբայրը—87
 Յեղար-օղի Մյուբարեք, Բաղդադի իշ-
 խոլ—96
 Յեֆեր փաշա, Զըլզըրի վալի—108, 161
 Յիշահար փաշա, Շամի էմիր—157
 Յիմոնի որդի Գուրգեն—91, 93
 Յիմոն խան, Վրաստանի խան—148
 Յինան Զադե Մուստաֆա փաշա, Աղիլ-
 յիզարդի վալի—144
 Յինան փաշա-Զադե Մուհամմեդ փա-
 շա, վեհիր—79
 Յինան փաշա, սակրազամ—77
 Յմբատ—192
 Յմիրնով Վ., ուսու արևելագետ—
 224—226
 Յյուլեյման բին-Կաթելմել (Մյուլեյման
 շահ) —72
 Յոլաք Զադե, պատմագիր—5, 106, 141,
 142, 145
 Յոլաք Ֆերհատ փաշա, սերդար—123
 Յոլոմն խան, Աշբերաշի խան—168—
 270
 Յուլիյան, ավագակ—155
 Յուլիյան բին-Իբրահիմ բին-Մյուլեյ-
 ման—49
 Յուլիթան Աբդուլ Համիդ—290
 Յուլիթան Աբդուլ Մեշհիտ—259

Յուլիթան Ալաեդդին Շեհզադե—116
 Յուլիթան Ալաեդդին Թելքուրադ—43
 Յուլիթան Ահմեդ Ի—89, 90
 Յուլիթան Բայազիդ ԻI—259
 Յուլիթան Իբրահիմ—233
 Յուլիթան Մահմուդ բին-Զենդի—60
 Յուլիթան Մահմուդ ԻI—166
 Յուլիթան Մուհամմեդ ԻI, Ֆաթիհ—51,
 261
 Յուլիթան Մուհամմեդ ԻII—88, 90, 227,
 228
 Յուլիթան Մուհամմեդ ԻV—9, 183, 292
 Յուլիթան Մուստաֆա—293
 Յուլիթան Մուստաֆա ԻV—165, 166
 Յուլիթան Մուրադ ԻI—227
 Յուլիթան Մուրադ ԻV—7, 14, 18, 27,
 37, 39, 60, 106, 113, 114, 118,
 155, 185, 223, 257, 268, 293
 Յուլիթան Սելիմ I—265
 Յուլիթան Սելիմ III—34, 38, 50, 118,
 165
 Յուլիթան Մյուլեյման Կանոնի—23, 31—
 35, 56, 62, 95, 96, 101, 147
 Յուլիթան Օսման (Գենչ) —106

Վալիդի Մյուլիթան—102
 Վալիդի Ա. Զ. Թողան, Թուրքագետ—184
 Վահաբ—188
 Վահաբին—188
 Վահան—192
 Վահե—148
 Վաղարշ—190
 Վաղարշակ (Պապի որդին) —189, 191
 Վան, Հայ թագավոր—188
 Վարպատ—191
 Վարդ Ի—192
 Վարդան—192
 Վարդար Ալի փաշա, Մարաշի բելլեր-
 բիշի—160
 Վառմշապուհ—189

Տիգրան—188, 190, 191
 Տիգրան II—189
 Տիգրոս—189
 Տիրան—188

Տորմոսով—168
 Տվերիտիկնովա Ա. Ա.—9, 292
 Տրդատ—190

Թւգունշարշև Ի., ժամանակակից
 թուրք պատմագիր—75, 116, 289
 Թւաշչյուն Թոքմաք խան, Երևանի
 խան—271

Փագամ—188
 Փաջիկան Իբրահիմ փաշա, սերդար—
 173, 175
 Փառնաս—187
 Փարղես (Փառնավագ) —188
 Փարս (Փալոս) —188
 Փելեզի, պատմագիր—74, 106, 264
 Փիրի փաշա, Ղարամանի բելլերեյի—
 141
 Փոլադ Կաղի, Չելալի—81

Քեղարա, Աբրահամի սպասուհին—188
 Քեմենքել Կարա փաշա, սագրազամ—
 114
 Քելիսուրե, Վրաց իշխող—170
 Քենան փաշա—27, 166
 Քեփան, Հիսնի Քեփ բերդի Հիմնադիր—
 55
 Քյաթիր Զելերի (Հաջի խալիֆա, Կալ-
 ֆա) —5, 7, 12, 22, 28, 40, 53, 63,
 74, 75, 78, 80, 84—87, 93, 96, 100,
 106, 107, 112, 224, 258, 262, 270,
 289, 293, 294

Ֆաթիր Փաշա, սակրազամ—77, 127,
 147, 148, 227, 271
 Ֆիրդովսի (Ֆիրդուսի) —262
 Ֆիրուզ Զենցիթ—26

ՏԵՂԱՆՈՒԽՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

Աբաղ—63
Աբազմ—23
Ազան—12, 29, 30, 58, 61, 62, 258
Ակիւելազ—30—32, 57—94, 141, 142, 144
Ազրբէշան—11, 13, 16, 17, 19, 29, 30, 33, 34, 142, 272
Ազուր (Բ)—18
Ազով, Ազովի ծով—262
Աթար—54, 57
Աթըր, լիվա (Ա)—221
Աթին (Աթինք)—52
Աւագյաղ—20
Աւալաղ—44, 46
Աւալիե, լիվա (Ա)—217
Աւաշկերտ—14, 19, 41, 46, 219
Ավաշա Հիսար, լիվա (Ա)—213
Ավքեղ (Էլքրուս) —17, 20, 24, 50
Ավքեղիստան (Վրաստան) —210
Ավթնն-Կալա, լիվա—220
Ավթոն-Քիփրի, լիվա (Բ)—221
Ախալցիա (Ախալկա, Ախալա) —11, 18, 27, 78, 103, 149, 151, 154, 161, 168, 171, 174, 175
Ախալքալաք—18, 27, 28, 258
Ախթամար—27, 40
Ախլաթ—29, 30, 33, 36, 38, 45, 49, 142, 185
Ակ-Դաղ—44
Ակերկաք, լեռնանցք—47

Ակկերման, լիվա, (Բ)—215
Ակ Հիսար (Բ)—144
Ակն—տե՛ս էկին
Ակշար—44
Ակշեհեր, լիվա (Ա)—155, 216
Ակշեհիր—155
Ակշաւալ (Բ)—24, 46, 48, 50, 53, 94, 272
Ակսարայ լիվա—216
Ակքեոյ—44
Ահաքես, լիվա (Բ)—219
Ահմեդ իսմ—220
Ահաքիս—30
Ահղիաշըր, լեռնանցք—27
Աղրի գետ—48
Աղրի, լեռ (Արարատ) —11, 14, 19, 27, 46, 186
Ամասիա, գետ—69
Ամասիա, լիվա (Ա), քաղաք—65, 72, 79, 117, 146, 268, 269
Ամատիյե, լիվա—40, 221
Ամեղ—54—56
Ամելի Կաղեմ—21
Ամերիկա—10
Այաս—61, 62
Այաս, յայլա—70
Այարան—48
Այդըն, լիվա (Բ)—75, 215
Ային, փոքր քաղաք—38
Այնի Զերի—62, 63

Այնի Նավկեր, լեռ—62
Այնթաբ, լիվա (Ա)—59, 102, 216
Անաբոլի, լիվա (Բ)—212
Անդա, քաղաք, էլալեթ (Բ)—217
Անապոլո-Հիսար—292
Անատոլիա—75, 77, 79, 82, 84, 98, 99, 102, 104, 112, 124, 142, 148, 156, 166, 190, 215, 231, 263
Անդրկովկաս—6, 7, 12, 13, 28, 63, 74, 77, 105, 115, 116, 184, 268, 270
Անթալիա—20
Անկարա—82, 104, 105, 215
Անտալուղիա (Էնդևսա) —183
Ալբրաչ—23, 172
Աչարա—27, 174
Աշարի-Սուֆլա (ստորին) —220
Աշարի-Ալլա (վերին), լիվա—220
Ասիա—10, 41
Ասիթանէ, Երշանիկ Ասիթանէ, Ստամ-բու—79—81, 84, 90, 103, 119, 120, 126, 210, 211, 227, 290
Ասորեստան—187, 189
Ավլոնիա, լիվա (Բ)—213
Արարական թերակղզի—98
Արարադ—19
Արարակիր—65, 66, 216
Արաքս, Արազ, Արաս—13—15, 19, 21, 26, 39, 44, 110
Արգահան—26
Արդանի Բյուզուրք (Արդանի Մեծ) —27—220
Արդանի Քյուչուք (Արդանի Փոքր) —27—220
Արդանու—27, 28
Արզի—218
Արթ Արտ—64, 64
Արձեղ—30, 32, 49, 57, 144
Արմենիա—11, 12, 15, 19, 29, 30, 34, 38, 41, 42, 59, 185, 187, 190, 192
Արրան (Ալքանիա, Ալքանք) —11—13, 19, 20, 29
Արփաշ—19, 48, 269
Արեւելան Անատոլիա—269, 289
Արևելյան Հայաստան—12, 77
Արևմտան Հայաստան—12, 77, 260
Բաբելոն—33
Բաբ էլ-Էբվաբ (գոների զուռ), Գեր-քինդ—16, 17, 50, 124, 257, 272
Բաբ էլ-Հաղիկ (երկաթե դուռ), Գեր-քինդ—17, 257
Բաբը-Էլլան, բերդ—20
Բար, նահիյե—55
Բաթում—50, 52, 100, 220
Բալա, լիվա—218
Բալու—48, 63
Բաղրադ—7, 28, 78, 80, 97, 99, 102, 113, 114, 143, 151, 159, 162, 173, 221, 230, 232, 289
Բայալիկիր, բերդ—30, 46, 146, 219, 269
Բայրութ (Բարերդ) —41, 43, 44, 53, 106, 107, 219, 261
Բասեն—19, 26, 41, 44, 111, 219
Բասրա—47, 97, 114, 222
Բարկիրի-տե՛ս Բերկիր
Բարու—18, 21
Բագրա—65, 69
Բելլամ, զավառ Ղարաբաղում—16
Բելլարադ—83
Բելլի—188, 189
Բելլբաղար—104
Բելշեհիր, լիվա (Ա) —216
Բելշբեմ—73
Բենդի Մահի, գետ—73
Բենգար, լիվա (Բ) —215
Բենելզի, լիվա—212
Բենի Դահիյե, լիվա—218
Բենի, լիվա (Ա) —219
Բերամի—44
Բերաքան, բերդ—23
Բերգուշտ—87
Բերգա (Բարդա) —14, 29, 30, 148
Բերգենդ, գյուղաքաղաք Մուղանում—15
Բերգենդ, լիվա, (Բ) —219
Բերբերիք, լիվա, (Բ) —212
Բերկիրի (Բարկիրի) —30, 32, 221
Բերմեք, լիվա—218
Բերշեն, բերդ—24
Բերշիկի, գետ—46
Բերսուլա, բերդ—24
Բիրաշ, լիվա—212

* Տեղանուններում փակագծով նշված տառերը կարդալ. (Ա) —Անատոլիա, (Բ) —Բութի, (Լ) —լիվա, (Բ) —բերդ:

Բիթիս—4, 30, 36, 40, 57, 168, 220, 265
 Բիթիսի գետ—33, 56
 Բիլկան (Բիլկան), բերդաքաղաք—15, 29, 30
 Բիշիսի—58
 Բինգուլ—19, 36, 43, 45, 47, 48
 Բիսյութուն, բերդ—40
 Բիրե, լիվա—313
 Բողին, լիվա (Բ) —214, 289
 Բողոք, լիվա (Բ) —63, 67, 68, 114, 216
 Բողի—215
 Բողզան (Մոլդավիա), վոյեվոդություն—222, 237, 293
 Բոռնիս—83, 84, 214, 238
 Բոսֆոր—231, 291
 Բուլանե—45
 Բուլաք—68, 70
 Բուլոնը—36
 Բուլարեստ (Բուլարե) —169
 Բուլեվարիիր, բերդ—24
 Գենց—54
 Գենչ (Գանձակ) —11, 14, 19, 89, 94, 148, 168, 230
 Գենչ (Դիարբեքիրի վելայեթում), լիվա—218
 Գիլան—13, 20, 21
 Գյորուղի—155
 Գյորջա—19
 Գյոր Մէջան, դաշտ երևանի շրջանմ—98
 Գյորշեր, լիճ—56
 Գյոր Թամբեթ (Գմբեթ), վայր երևանի շրջանում—107—156
 Գյուլե, բերդ—268
 Գյումուշ—68
 Գյումուշիանե—41, 42
 Գյուրջի-թեփե, բլուր երևանի մոտ—108
 Գյուրջիստան—16, 25, 100
 Գյորի—28
 Գորիցա, կամ Կորչա, քաղաք Ալբանիայում, թուրքերեն Գյումյուլջինա—224
 Գաղվան, նավահանգիստ Վանա լճի ափին—33, 35, 57

Գաղստան—13, 19, 20, 23, 30, 163, 272
 Գամասկոս (Շամ) —20, 190, 231
 Գար-ուլ-իսլամ (Բաղդադ) —221
 Գար-ուլ-սուլթան—93
 Գերիլ—29, 30, 38
 Գելի Ըրմաք, գետ—65
 Գելինե, լիվա (Բ) —213
 Գեմիր (Թեմուր) Կափր, Գերբենդ—16—21, 23
 Գենքնի, լիվա (Բ) —220
 Գևին Բոյնու—47
 Գերբենդ—11, 17, 18, 123, 184, 257, 272
 Գերենք—66, 67
 Գերենկ—102, 104
 Գեր-Սեպեթ, Ստամբուլ—166
 Գիաղին—46
 Գիարբեքիր—12, 18, 28—30, 34, 41, 48, 57, 58, 63, 66, 70, 81, 82, 99, 112, 120, 143, 146, 170, 221, 262, 265, 289, 298
 Գիլեմ—13, 20
 Գիլրիկի—63, 66, 67, 217
 Գիրեքու, բերդ—24
 Գոկեկին, լիվա (Բ) —213
 Գոյճ Գամը —տե՛ս Սողան յալլաղը
 Գվին—30
 Գուկըրան, լիվա—222
 Եղիպառ—9, 73, 163, 213
 Եմեն—52, 232
 Ենիշեհիր—155
 Ենիշ—58
 Երզնկա—11, 39, 42, 47, 48, 50, 56, 60, 66, 67
 Եվրոպա—5, 10, 11, 181
 Երուսաղեմ—188, 189
 Երևան—7, 11, 13, 14, 19, 26, 27, 37, 39, 41, 46, 48, 78, 86—89, 92, 94, 98, 100, 108, 112—114, 124—127, 145, 148, 166, 230, 257, 258, 268, 270, 271
 Եփրատ, գետ—36, 42, 43, 47, 48, 50, 56, 60, 66, 67

Եախա, լիվա (Ա) —221
 Եանգի—13, 19, 107, 257, 266
 Եանի խան, լիոնանցք—156
 Եարշատ, լիվա (Ա) —220, 268
 Եարշատ—26
 Եելի—64, 66, 67
 Եելուշ, բերդ—24
 Եեհար —տե՛ս Կասրի Շիրին
 Եեմբիրին—58
 Եեյթուն, Ամասիայի լիվաներից—68, 69
 Եենգ Արատ, լիվա (Ա) —221
 Եենդ-Կոմբեթ, բերդ—24
 Ելվի—44
 Ելրեե, գետ—62
 Ելրիւ, բերդ Զուլամերկի մոտ—40
 Ելրիկի—56
 Ելքիմ (Զելիմ) —23
 Երակ, լիվա (Բ) —218
 Երուժալիմայր—44
 Երակին (Ակն) —47, 48, 66
 Եղիբնի—117, 234, 298
 Եղոքուց—44
 Ելբաթ, լիվա (Բ) —224
 Ելբիստան—30, 58, 59, 81, 265, լիվա (Բ) —213
 Ելբուս—17
 Ելգեզ (Ալագապ) —25
 Ելզին էլ-Մում (Ելբում) —29—30
 Ելիշիք, բերդ Նախիչևնում—14
 Ելկակ—80
 Ելմալու—57
 Ելվարդար, բերդ—24
 Ելիրալ, լիվա (Բ) —212
 Եմիրհոյ, լիվա—220
 Եմրախոր, բերդ—23
 Եմրուք, բերդ—38
 Եյլման, նահիյե Սուշի դաշտում—38
 Եյլմիր, լիվա—212
 Ելրի, էլալեթ (Բ), բերդ—215
 Ենգերուս (Հոնգարիա) —78, 84
 Եղքանզե, բերդ—24
 Եշքասդ, բերդ—24
 Երզի, էլալեթ (Բ), բերդ—215

ԹԵՐՖԻՔ, լեռ—20
 ԹԵՐԵ, լիվա (Ա) —215
 ԹԵՐՄԱՆՔԵՐԴ, լիվա (Ա) —43, 219
 ԹԻԺՈՒՐ Կափու (Գեմիր Կափու), Գերբենդ—124, 125, 148, 272
 ԹԻՋԻՆ—11, 16, 19, 23, 27, 30, 37, 100, 120, 121, 123, 148, 168—170, 185
 ԹՈՂԱԹ—216
 ԹՈՐԹՈՒՄ—23, 24, 41, 46, 144, 219
 ԹՈՒՐԲԱՐ Կալէ—156, 161
 ԹՈՒՐԱԼՅԹ—27
 ԹՈՒՆԻՍ—215
 ԹՈՎՀԼԵ, լիվա—212
 ԹՈՎՈՒՐ, նաշիխ—55
 ԹՈՎՈՒԾ—50
 ԹՈՎՈՒՄ—69
 ԹՈՎՈՒՔԻԽ—5, 6, 9, 11, 77, 117, 118, 168, 259, 260, 262, 268—270, 290, 298
 ԹՈՎՈՒՔԻԽԱՆ—10, 34, 74, 96, 114, 224, 265, 267, 289
 ԻԳՐԻՔ—Կարակալա—272
 ԻՂԱՄԻՔ—75
 ԻՂԱՄԻԿ—155
 ԻՂԵԶՄ—48, 107, 267
 ԻՂՈՆԵԿԻԽ—10
 ԻՉԻԼ—63, 218
 ԻԽՐԱ (տե՛ս Կընըք), գետ—19, 270
 ԻԽԱՄԵՔՈՒ—58
 ԻԽԵԽԵԿԻՐՈՒՄ—73, 212, 213
 ԻԽՐՈՒՄ, լիվա (Բ) —213
 ԻԽԻՔԻՐ (Իսպիր) —41, 42, 44, 219
 ԻԽՎԱՆԱԿԵՐԵՍԻ, բերդ—24
 ԻՐԱՆ—34, 38, 40, 76—78, 94, 96, 107, 113, 114, 117—119, 146, 166, 168, 173, 189, 227, 268—270, 272
 ԻՐԱՔ, Իրաք-Ազեմ, Իրաքի-Արաք—10, 20, 33, 75, 268, 269
 ԻՐԱՆԻՔ—44
 ԻԿՈՐՐԻ, նաշիխ—44
 ԼԱՐԱԳԻԿ—9
 ԼԵՂԵ—50
 ԼԵՀԻՍՈՒԱՆ (Լեհաստան) —290

ԼԵԺԵ, լիվա Պրիմում—20
 ԼԵՆՔԵՐԱՆ (Լենքորան) —18, 21
 ԼԵԶԱՆ, լիվա Շամում—217
 ԼԵՎԻԽ, լիվա—212
 ԼԵՐՈՒՄ—20
 ԼԻԺՈՒՄՆ, լիվա—212
 ԼԻՎԵ, լիվա (Ա) —214
 ԼԻՔ, լիվա (Ա) —220
 ԼԵԿԱԹԻԽ, բերդ—25
 ԼԱՐՈՒՏԻԿ—48
 ԼԱՐՈՒՐ գետ—47
 ԼԱՋԿԵՐԻ ծով—13, 15, 17, 19—21
 ԼԱԼ, գետ Նեվշեհիրում—15
 ԼԱՄԻՉ —տե՛ս Անկեղզւուք
 ԼԱՆԻ Ջեղիդ—63
 ԼԱՐԲՈՒԹ (Խարբերդ) —48, 56, 218
 ԼԱՐՈՒՆ, լիվա—210
 ԼԻԹՎԱՆ, լիվա (Բ) —215
 ԼԱՄՐԻԽ, բերդ—46
 ԼԵՆԳԵՂԻ—55
 ԼԵՆԳԵՐԵԽ—44
 ԼԵՐՑՎԻԽ—18, 27, 220
 ԼԻԳԱՆ, զալառ Վանի վիլայեթում—30
 ԼԻՆՈՒ—36—38, 41, 42, 45, 219
 ԼԵՒ—38, 39, 143, 161, 259
 ԼԵՐՁԱԲ—39
 ԼԵՐՀ-ՕՂԱՆ, գետ—53
 ԼԵՐՀԵՎԱՆ—26
 ԼԵՐՈԱՄԱՆ—34, 117, 188, 190
 ԼԵՐՈԱՄԱՆ, նահիյե Մեջնկերում—44
 ԼԵՐԴԱՎԵՆԴԻԿԱՅՐ, լիվա (Ա) —215
 ԿԱԲԱՋԻԼԻ-ՌԱՐԱՆԻ-ԲԵՐԵԽԵ, լիվա—221
 ԿԱԹԻՔ, լիվա—222
 ԿԱԼԱ, լեռնանցք—27
 ԿԱԼԱՋԻ էնեչմ—60
 ԿԱԼԱՋԻ Ջեղիդ—47
 ԿԱԼԱՋԻ Ռում—60
 ԿԱԼԵՐ, լիվա—218
 ԿԱԼՂԻՄ—21
 ԿԱԼԻԿԱ, լեռ—29, 42, 261
 ԿԱՆԿԱՆ, բերդ Իրանում—142
 ԿԱՊՊՎԱՆ—11, 26, 112, 220
 ԿԱՆԻՔԵ, Էլալեթ (Բ) —217
 ԿԱՍԹԻԽՈՒՆԻ—10, 51, 65, 72, 215

ԿԱՄԱՆԻ—44
 ԿԱՍՊԻԿ ծով—21, 257
 ԿԱՐԱ Դալ, լիվա (ա) —222
 ԿԱՐԱԽԱՆ, գյուղ—27
 ԿԱՐԱ-ԿԱՆԻԿԱՆ—209
 ԿԱՐԱ-ԿԱՆԻԿԱՆ—47
 ԿԱՐԱ-ՀԱՍԱՆԼՈ—58
 ԿԱՐԱՀԻՄԱՐԻ-Շարքի—41, 43, 44, 69, 89, 219
 ԿԱՐԱՀԻՄԱՐԻ-Մահիք, լիվա (Ա) —215
 ԿԱՐԱՄԱՆ—61, 63, 99, 141, 143, 156, 231
 ԿԱՐԱ-ՅԱՋԱՔ-65
 ԿԱՐԱՉԱ-Դաղ—56
 ԿԱՐԱՍԻ-263
 ԿԱՐԱՄԻ, լիվա (Ա) —215
 ԿԱՐԱՄՈՒ-19, 36, 47—48
 ԿԱՐԱ-Քյոփրյու—57
 ԿԱՐԿՈՐ (Քերքեր) —201
 ԿԱՐՃԱԿԱՆ—38
 ԿԱՐՃԱ-Յարըք, բերդ—86
 ԿԱՐՈ—11, 12, 18, 23, 26—28, 30, 41, 47, 48, 60, 91, 94, 96, 99, 100, 103, 107, 123, 145, 149, 155, 156, 168, 220, 270, 271
 ԿԱՐԱ Ջաուկակերիկ—58
 ԿԱՐԱ Մարաշի, լիվա (Ա) —216
 ԿԱՐԱ-Զայը—271
 ԿԱՐԱ, լեռնանցք—27
 ԿԱՖ, լեռ—20, 257
 ԿԵՆՉ—47, 48
 ԿԱՆԱՐԻԽ (Կայանիք) —51, 69, 81, 105, 141, 180
 ԿԵՐԸ—17
 ԿԵՐՐ վե Ջերեք, լիվա Շամում—217
 ԿԵՐՎԱ-Աղաջ—18
 ԿԵՐՎԻ-Դարաթ, լիվա (Ա) —221
 ԿԵՐՎԱ-Հարաք—64, 65, 67—68
 ԿԵՐՎԱ-Թէփի—57
 ԿԵՐՎԱ-Կալա, լիվա (Բ) —222
 ԿԵՐՎՈՒՅԱՆ—41, 45
 ԿԵՐՎՈՒԹՈՒՆ, լիվա—215
 ԿԵՐՎԱ, լեռ—21
 ԿԵՐՎԱ-17, 20, 50

Հեղոր, լիվա—218
 Հերդար Բազգ, պյուղ Վանում—32
 Հեյք—47
 Հիղան—54
 Հիթեմ, քրդական նահիյե (Դիարբեքի-
րում)—57
 Հիշաղ—20, 31, 263
 Հիսոնի-Զիւադ —տե՛ս Խարբերդ
 Հիսոնի-Մակուրի—60, 61
 Հիսոնի-Մենիզ—60
 Հիրմանի—44
 Հյունքար-Թեփէսի (Երևանում)—108
 Հյուսեին Արադ—63, 65
 Հյուսիսային Կովկաս—77
 Հնդկաստան—103
 Հոճաթսրա, բերդ—24
 Հորավերդի, բերդ—24
 Հումս, լիվա (Ա), քաղաք—217
 Հունաստան—179
 Ղազա, լիվա Շամում—216
 Ղարաբաղ—15, 16, 21, 89, 161, 209
 Ղրիմ—141, 212, 262, 272, 296
 Ճապաքչուր —տե՛ս Ջաբաքչուր
 Ճապոնիա—10

 Մազանդարան—21, 99
 Մազկերտ, Մալազկերտ, Մանազկերտ—
30, 44, 49, 54, 56, 271
 Մալաթիա—30, 47, 48, 60, 61, 66,
70, 216
 Մախչիլ—27
 Մակու—87, 94, 259
 Մահմուդաբադ, քաղաք Մուզանում—15
 Մահմուդի (Հեքարիում)—219, 220
 Մազոս, լիվա Կիպրոսում—212, 213
 Մամա-Խաթոն—48
 Մամեշիլ (Մահչիլ)—220
 Մամրվան—27, 41, 45, 174, 219
 Մաշվա, լիվա—221
 Մասիս (Մասիս, Մասիս) —20, 29, 52,
62, 258, 262
 Մասուկի—21
 Մարանդ—111
 Մարաշ—12, 28—30, 58—61, 82, 92,
98, 112, 120, 123, 216, 231

Մարդին—54
 Մարե-Ղասպի (Կասպից ծով) —20.
 Մարկերտ, լիվա—218
 Մաքիր—54
 Մեղրելիա—28
 Մեղինա—183, 264
 Մեղեսթքե, լիվա—212
 Մերգիֆուն (Մարգիւն) —55
 Մեծ Արմենիա—29, 30
 Մեծ Հայաստան—40
 Մեհազ, լիվա—214
 Մեհերի—55
 Մեհրանի—54
 Մենաղիր, բերդ—24
 Մենթէհ, լիվա (Ա) —215
 Մենկերտ (Մինեկերտ) —41, 44
 Մեշենդ—93
 Մեշիդ-Արադ—65
 Մեսապտամիա (Միջագետք) —53
 Մերձավար արկելք—77, 260
 Մերքեց—63
 Մերքա—163, 183, 211, 261, 263, 268
 Մեֆարի—55, 219
 Միդիլի, կղի—212
 Միլաշ—44
 Միհրանի, լիվա (ա) —218
 Միջագետք—53, 189, 190
 Միջերկրական ծով—61
 Միջին Ասիա—260
 Մոկս—30, 40, 221
 Մորե, լիվա—212
 Մուզան (Մուզան) —11, 15, 21
 Մուշ—11, 30, 35, 57
 Մուշի ղաշտ—35, 47, 48, 266
 Մուսուլ—53, 56, 57, 99, 113, 174,
222, 231, 289
 Մուրագ գետ—44, 45—48, 56, 57, 64

 Յաղմուր-Դերեսի—41
 Յալլա Մեջիդի—53
 Յանկե, լիվա (Բ) —214
 Յանյա, լիվա (Բ) —213
 Յաֆ, լիվա Կիպրոսում—218
 Յըլլըզ-Գաղ—69

Յիլան-Կալասի—62
 Յովորովի—50
 Յարլուս, լիվա Շամում նաև Հաւերսում—
217
 Յազալի, բերդ—24
 Յազեք, լիվա Խոնուսում—36
 Յաշշէ, լիվա Ղրիմում—212
 Յաքու, բերդ—24
 Յերքեր, բերդ—24
 Յեմրաթ, լիու—37
 Յիշաչ, բերդ—23
 Յելի-Բելգրադ, լիվա (Բ) —214
 Յելշեհիր, քաղաք Մուզանում—15, 18,
49
 Յերգեբեներ—48
 Յիկոպուի, լիվա (Բ) —212
 Յիկտե—70, 156
 Յիլազաբադ—18, 20, 21
 Յիսիբին, լիվա (Ա) —54, 55, 189, 213
 Յուլահ, բերդ—24
 Յաթ—47, 56, 58
 Յահիկե, լիու—18, 69
 Յահրիման Կալասի, բերդ—62
 Յահուսե, բերդ—24
 Յամ (տե՛ս Դամասկոս) —56, 82, 123,
190, 216, 217, 289
 Յամախի—121—123
 Յամի ծով—63
 Յատախ, գալառ Վասպուրականում—40
 Յարբինի—44
 Յարուր—39
 Յեհրանի, լիվա—222
 Յեկիր-Ջոր—28, 40, 77, 78, 114, 142,
189, 222
 Յեմաներ, լիվա (Ա) —222
 Յեմորթաթի, լիվա—214
 Յենասկ, լիվա—231
 Յերմ, լիվա (Բ) —214
 Յիրվան—27, 48, 121, 122, 125, 141,
148, 161, 270
 Յորագյալ—48, 70, 80, 278
 Յուշատ—27
 Յուկեղյուր (Խալիչ), ծովածոց Ստամ-
բուլում—181

Յալդրան, դաշտ իրանական Աղրբեշա-
նում—14, 38, 39, 46, 146, 259
 Յախեսթի, լիվա (Բ) —214
 Յարմար, լիունանցք—46
 Յափաքուր (Ճապաղուր) —47, 48, 56
 Յեմաս—44
 Յեմհկագեր (Ջմշկածաղ) —48, 53, 54
 Յեմեքյար, բերդ—24
 Յենար, լիվա (Բ) —214
 Յերմեն, լիվա (Բ) —215
 Յերմիք (Ջերմուկ) —54, 56
 Յինաստան—163
 Յորոք (Ճորոխ), գետ—43
 Յորում—63, 67, 72, 80, 104, 215
 Յուրուր-Սադ, Երևանյան դաշտ—13

 Պաղեստին—58
 Պարսկաստան —տե՛ս Իրան

Բարաթ—34
 Բակա կամ Բարֆա, Բահա—47, 48, 58,
     218
 Բահապին, բերդ—24
 Բահզան, նահիյե Բիթլիսում—35
 Բեանե, բերդ—84
 Բերփա—34
 Բեհվիյե—50
 Բեշվան—47, 48, 60
 Բեշ—148
 Բես-էգլուզ — տե՛ս Հիսնի-Քեֆ
 Բենեհ, բերդ—84
 Բիխանթե, բերդ—24
 Բիդե—50—52, 167
 Բիօն—23, 53
 Ջիքաղե, յեռ—20
 Բում (Սվազ)—20, 29, 41, 43, 141
 Բումելի—74, 97, 98, 120, 157, 158,
     189, 213, 260, 263, 295
 Բումելի Հիսար—231, 291
 Բումի Բաղդադ (Ամասիա)—88
 Բումի ծով (Միջերկրական) — 61, 62
 Բումիլի, Էյալեթ (տե՛ս Սվազ)
 Բում-Կալա—47, 48
 Բուսանան—168, 268, 290

Սալմաս (Սալմաս) — 29, 30, 86
 Սակըզ, կղզի—212
 Սաղման—54, 56
 Սամսոն—52, 65
 Սամուր գետ—19
 Սանթակ, բերդ—24
 Սազեր—54
 Սարի Սու, գետ—48
 Սարուխան—215
 Սեմանիլը, բերդ Վրաստանում—176
 Սելանիկ—213
 Սելեֆկե—61, 218
 Սեհրան, լիվա (Ա) — 222
 Սեղան—44
 Սեմեղատ, բերդ—23
 Սեյիդ-Հասան, գետ—57
 Սևաշտ—54, 55, 219
 Սենչար—54, 55
 Սեղան, լիվա—214

Սեղերեր—54, 56
 Սերիբ—17
 Սերիտ—17
 Սերմիտանքեն—21
 Սերգի, լիվա (Ա) — 221
 Սերգենգրար—63
 Սերեմեթ, լիվա (Ա) — 221
 Սերթելար, լիվա — 214
 Սերմեն-Աբադ — 38, 39, 49
 Սերսար, լիվա — 214
 Սիլան, յեռ Մուղանում — 15
 Սիլիմիթրե, լիվա (Բ) — 213
 Սիհոն գետ — 61, 62
 Սիհոսաթ — 58, 60
 Սինաս — 51—65
 Սինթանբլո, բերդ — 23
 Սին—29, 30, 60—62, 72, 185, 217
 Սիսաթթա — 44
 Սիրավի գաշտ — 101
 Սիրիա — 7, 58, 75
 Սիրվի — 30
 Սիփան (Սիփան), յեռ — 11, 33
 Սկոլզար — 72, 75, 79, 94, 104, 155
 Սղերդ — 54—56, 218
 Սյորմենե — 33, 50
 Սոլթիր, լիվա (Ա) — 215
 Սողանլու, յեռ, յալլա — 27
 Սոլուքսու, գետ — 53
 Սորե, Ոլթիին ենթակա սահշար — 27
 Սոփիան — 86, 111, 161
 Սպարկերտ (Խոբայերդ) — 30
 Սվալ — 28, 42, 44, 48, 49, 55,
     60, 63, 65, 66, 69, 70, 73, 80, 82,
     97, 99, 112, 141, 143, 156, 177,
     216, 231, 260, 289
 Ստամբուլ — 7—10, 58, 60, 72, 77, 78,
     93, 96, 99—102, 106, 110, 112, 113,
     116—119, 125, 141, 144, 146—148,
     151, 153, 155, 162, 165, 173, 176,
     177, 183, 188, 223, 231, 257, 259—
     261, 264, 267, 290, 294, 298
 Ստորին Բասեն — 44
 Սուլազ, գետ — 20
 Սուլթանիլ — 30

Սուլթան էռնի, լիվա (Ա) — 215
 Սուլթան Սուլեյմանի Քերբելա — 97
 Սուլում — 51
 Սուրմիտ, լիվա (ա) — 212
 Սուրար — 64, 65
 Սուրբենգրար — 63, 42
 Սուրթելար — 272
 Սւան — 19
 Սկ Լեռներ — 21
 Տե ծով — 21, 23, 25, 44, 45, 50, 52,
     63, 65, 69, 163, 172
 Վակասիլե, գալան Ղարաբաղում — 15
 Վան — 11—13, 27—32, 38, 40, 41, 53,
     57, 86, 94, 100, 106, 112, 127, 140,
     141, 143, 146, 156, 167, 173, 220,
     231, 265, 289
 Վատիք Դաներ, նահիյե — 42
 Վարաթ, բերդ (Բ) — 238
 Վլչելիքին, լիվա (Բ) — 213
 Վենդանե, բերդ — 24
 Վենետիկ — 84
 Վերին Աջարա — 174
 Վերին Բասեն — 44
 Վերին Թերզան — 41
 Վերֆայի, լիվա (Ա) — 221
 Վիշե, կաղա — 52
 Վրաստան — 14, 16, 17, 19, 20, 23—
     25, 50—52, 100, 120, 121, 126, 143,
     144, 153, 168—170, 185, 209—211,
     230, 269
 Տարսուս (Տարսոս) — 185
 Տիգրիս — 33, 53—55
 Տիգրիս-Եաթ — 55
 Տրապիզոն — 11, 12, 28, 41, 43, 50—53,
     65, 69, 100, 112, 166—168, 170,
     220
 Ուշ Գինար — 57
 Ուշ Քիլիսի, էջմիածին — 11, 26, 27, 107
 Ուսթանի Բելլըաս (Վերին) — 214
 Ուսթերզա, լիվա (Բ) — 214
 Ուրփա — 23, 218 (տե՛ս նաև Բակա)
 Փաղարըլք — 58

Փալու — 47, 48, 54
 Փայաս — 63
 Փախեն — տե՛ս Բասեն
 Փեաբուքլի, գետ — 57
 Փել-Խաթուն — 35
 Փենար, բերդ — 23, 27
 Փենշշենբեր — 41
 Փելլին — 58
 Փելեվլի, լիվա (Բ) — 214
 Փևսնդիր — 55
 Փեյան — 39
 Փերթեք — 48, 56
 Փերթքեք, բերդ — 24, 27, 54, 56
 Փատանի — 60
 Փոթի — 53
 Փոսինվ գետ — 27, 220
 Փոքք Ասիա — 25
 Փոքք Արմենիա — 29, 30, 58
 Քանանի երկիր — 187
 Քանդրի — 67, 72, 104, 215
 Քաշան — 148
 Քալբար, գաշտ Ղարաբաղում — 15
 Քելինան, բերդ — 24
 Քելիս, լիվա — 214
 Քելքիթ — 41, 42, 48
 Քեմալ — 41, 42, 47—49, 71
 Քեմիս, բերդ — 24
 Քեմհալ — 167
 Քենար-Բեչ, բերդ — 24
 Քեշաբ — 50
 Քեշան, լիվա (Ա) — 22
 Քէթասեթի — 19
 Քեշան — 26
 Քենթահիս — 82
 Քևանի — 30
 Քևլի, լիվա — 221
 Քևլանի — 41—43
 Քերեքնել, լեռնանցք — 27
 Քերին, լիվա Կիպրոսում — 217
 Քեֆե — 65, 126, 141, 215, 262
 Քեֆրի-Բինա, Մսիս բաղար — 62
 Քուրբեր — 58
 Քրիկ, լիվա — 220
 Քոլթում — 50

Քութենդիլ, լիվա—	213
Քորելիս—	50
Քորքան, լիվա (Ի) —	211
Քորքիլ, լիվա (Ի) —	219
Քրիստոփ Վանք (Դիբի Մհակ) —	60
Քումեք, բերդ —	23
Քունիա —	23, 50, 52
Քոնիա, լիվա (Ա) —	220
Քուս, լիվա —	44
Քուղիստան —	11, 13, 29, 30, 38—40, 56, 146, 175
Քուփին, բերդ —	24
Քուֆե, արաբական հնագույն քաղաք —	259
Զգկը, նահիյե Գարաճիսարում —	44
Զլթի —	45, 174, 219
Զիրի, լիվա (Ի) —	213
Զման —	21

Օսթեզ, լիվա Ալթուն-Կալայիի մոտ —	220
Օսմանյան բեյություն (Օսմանիկ Բեյլի —)	292
Օսմանյան կայսրություն —	5, 6, 28, 75, 76, 105, 115, 165, 168, 174, 257, 260, 264, 268, 290, 294, 295
Օսմանյան պետություն —	8, 9, 74, 75, 147, 180—182, 260, 262, 265, 269, 289
Օսմանչըք —	68, 70, 72
Օսֆեհեր, լիվա (Ի) —	220
Օվաչըք —	39
Օրլը, նահիյե —	42
Օֆ —	50, 53
Ֆաթսա —	65
Ֆաշ (Ռիոն), գետ, նավահանգիստ —	23, 53, 166—169
Ֆերսենք —	49

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ց Ո Ւ Ն	
Երկու խոսք	5
Քարթիր Զելերի, Հայի հայլիքա	7
«Ճիշտն նյումա»	9
«Ֆեղլերի»	74
«Ֆեղլերի», Հատոր I	79
«Ֆեղլերի», Հատոր II	102
Սելանիկի Մուստաֆա Էֆենդի	115
Ժարիթիսի Սելանիկի	117
Սոլաք Ջաղե	139
Սոլաք Ջաղե	140
Ժարիթիսի Սոլաք Ջաղե»	163
Շանի Ջաղե	165
Ժարիթիսի Շանի Ջաղե»	183
Մյունիշիմ Բաշի	185
«Սահաբի-ուլ-ալիքար»	202
Ֆերդուն Բեյ, «Սուլթանների գրություններ»	224
Կոչի Բեյ	225
«Միսալի»-ի բովանդակությունը	226
Հատվածներ Կոչի Բեյի «Միսալի»-ից	233
Կոչի Բեյի երկրորդ «Միսալի»-ն	
Հավելված	237
Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ից փառաթղթեր	241
Շանի Ջաղեն ֆինանսական-դրամական և կենցաղային հարցերի մասին	
ՄԱՆՈՒԹԱԳՐԱԹՅՅՑՈՒՆԵՐ	
Բյաթիր Զելերի	255
«Ճիշտն նյումա»	255
«Ֆեղլերի», Հատոր I	264
«Ֆեղլերի», Հատոր II	267
«Ժարիթիսի Սելանիկի»	263
«Ժարիթիսի Սոլաք Ջաղե»	276
Շանի Ջաղե	279
«Ժարիթիսի Շանի Ջաղե»	282
Մյունիշիմ Բաշի	283
«Սահաբի-ուլ-ալիքար»	285
Ֆերիդուն Բեյ, «Սուլթանների գրություններ»	290
Կոչի Բեյ	
Հավելված	292
Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ից	298
Շանի Ջաղեի փառաթղթերի մասին	300
Թուրքերին տերառեր	305
Резюме (на русском языке)	316
Резюме (на английском языке)	318
Անձնանունների ցանկ	326
Տեղանունների ցանկ	

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ արևելագիտության սեկտորի
գիտական խորհրդի հանձնարարությամբ

Պատ. Խմբագիրներ՝ Հ. Հ. Մարտիրոսյան,
Տ. Ա. Կարապետյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Լ. Ա. Սադոյանի
Տեխ. Խմբագիր՝ Հ. Լ. Գորոյան
Մրրագրիչ՝ Լ. Ա. Մարտիրոսյան

Վե 06658, հրատ. № 2282, ԽՀԽ № 828, պատգեր 1676, տպաքանակ 3000

Հանձնված է արտադրության 21/IX 1963 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 4/VII 1964 թ.:

Տպագր. 20,88 մամ., հրատ. 18,9 մամ., թուղթ՝ 60×9^{1/8}՝

Գինը կազմով՝ 1 ռ. 33 կոպ.՝

Հայկ. ՍՍՌ Մինիստրուների ուժեղության ժամանական կոմիտեի

պոլիգրաֆարդյունաբերության գլխավոր վարչության

Պոլիգրաֆիկումը, Երևան, Տեղյան 91: